

Балет в
Меззак

в репертуаре
Академического
Театра

Валерій Шевчук

У дереві
апокаліптичного
Звіра

Історичні повісті
та оповідання

Київ
"Український письменник"
1995

Дерево пам'яті

1

Восени 1395 року великий князь литовський Вітовт із Скиригайлом, своїм союзником, підійшли до Києва. Було послано до міста посланця непокірному Володимирові Ольгердовичу, який усе ще відмовлявся визнати власну васальну залежність од Вітовта, а військо почало неквапно готуватися до приступу: воєнначальники розставляли загони, розводячи їх довкола київських стін.

Ще було тепло, але листя побивалося першою іржею і ліси довкола Києва уже засвітилися першими жовтяками — приземні кущі й малі дерева вже палали на повну силу.

Але військові тієї осені змагатися з Володимиром не довелося: київський князь сам виїхав назустріч Вітовтові з невеличкою свитою, впав на землю перед великим князем і підданчо поклонився, згодившись тим самим відступити Київ Скиригайлу і взяти собі Копил із смугою землі від верхів'я Німану по ріці Случ до Прип'яті і по ній.

Військо розбило табір тут-таки, під стінами Києва, а Вітовт, Скиригайло та Володимир зі свитами в'їхали до міста — тут їх привітав такий собі Хома Ізуфів, намісник од митрополита у Святій Софії, було то на митрополичому дворі. Скиригайло вже тоді звернув увагу на цього ніби й непомітного чоловіка: здалося йому, що на нього від ченця війнуло десь так, як віяло від побитих першим осіннім тліном довколакиївських лісів.

Вони на мент звели очі, зустрівшись, і Скиригайло подумав, що з цим чоловіком, очевидно, треба буде, коли засяде на Київському столі, якщо не подружитися, то принаймні не сваритися.

Потім був банкет, коли всі пили й гуляли, смутний тільки сидів за столом Володимир. Скиригайло помітив, що до нього підсів був той-таки Хома-намісник і вони про щось тихо перемовлялися; Хома Володимира втішав. По тому намісник підійшов і до Скиригайла.

— Отже, князю, — мовив покірливо, — Київський стіл уже твій!

— Таж напевно, — згорда відказав Скиригайло. —

Відбуду лишень похід на Черкаси і Звенигород і знову буду тут.

Чернець дивився на нього вивідчо, ніби хотів щось сказати, але не зважувався на відверте слово.

— Сідай, отче, біля мене, випий меду! — добродушно мовив Скиригайло.

Намісник запросини прийняв. Слуга налив їм меду, і вони неквапно почали його попивати.

— Не здивувало тебе, князю, що Володимир відмовився від змагання? — спитав намісник.

— Я б на його місці також відмовився, — пирхнув Скиригайло. — Вельми велике й могутнє військо підійшло.

— Це так, — хитнув Хома. — Але взяти Київ також непросто.

— Що хочеш цим сказати, отче? — блимнув на нього Скиригайло, якого аж ніяк не покидала засторога щодо співбесідника.

— А те, — тихо мовив Хома, — що це я вмовив Володимира не заводити бою, а піддатися.

Скиригайло подумав: “Цей чернець, напевне, жадібна штучка — вже відразу випрошує собі милостиню”.

— Про твою послугу не забуду, отче, — трохи насупившись, відказав Скиригайло.

— О, сподіваюсь на те! — Сухі Хомині вуста ледь роз’їхались в усмішці. — Але не про винагороду собі прошу.

— Що ж просиш?

— Ну, в нас ще буде час про це поговорити. За твое здоров’я, князю, і мир тобі!

І знову вони схрестилися поглядами — вдруге відчув князь, як од цього дивного чоловіка повіяло зимним протягом, ніби від осінніх, побитих тліном лісів.

— П’ю і за твое здоров’я, отче! — взяв собі в руки погара князь. — І зваж: недобре нам заводити якісь розмови в присутності великого князя. Годилося б тобі спершу його привітати, бо це він одтепер наш спільний володар.

— О так! — мовив Хома, встаючи. — Але він володар далекий, так само, як далекий король.

— Але це не значить, — усміхнувся Скиригайло і зловив себе на думці, що вони ніби з цим ченцем у зговір якийсь увіходять, — що на володаря можна не зважати. Безпечніше, отче, не зважати на короля.

— Це саме і я сказав Володимирі, — промовив загадково Хома й неквапно відійшов.

Скиригайло провів його поглядом. Ні, цей чернець веде себе не як покірливий Божий слуга; вже навіть у цій короткій розмові він ніби почав натискати на князя, чогось од нього загадково вимагаючи, а від милостині гордо відмовляючись. Але Скиригайло за банкетним столом не міг багато міркувати — все більшу й більшу відчував згагу, все більше й більше наливався трунком, хоч добре знав, чим це все кінчається. Так воно, зрештою, й сталося, як бувало завжди, тобто за кілька годин по тій розсудливій розмові князь почав верзти казна-що і до всіх чіплятися. Вдарив слугу, а тоді заревів на все горло, ніби і співаючи, а насправді щось безтямно вигукуючи. Ще згодом почав трусити руками над головою й хтозна-кому загрожувати: королю, братові Володимирові чи й самому Вітовту, який сидів на чолі столу й кисло всміхався, бо добре відав: Скиригайло тільки хмільний так несамовитів.

Коли ж йому це набридло, звів руку й зробив непевний рух — кілька дужих молодців із його найближчої охорони підійшли неквапно до Скиригайла, раптово кинулись на нього, — очевидно, чинили так не раз, — звалили і справно зв'язали. Скиригайло рвався, шаленів, червонів, тужився і, переконавшись у своїй несилі, почав плакати, водячи головою, — на нього, однак, уже ніхто не зважав, усі продовжували бенкетувати, ніби нічого особливого не сталося.

— Іван, — сказав про Скиригайла Вітовт Володимирові, ніби той не був Скиригайлові братом і не знав його, — гідна пошани людина і великий воїн, але не тоді, коли вп'ється.

— Все-таки я просив би залишити мені Житомир та Овруч, — сказав Володимир, для цього він до Вітовта й присів — розмова про Скиригайла не була йому цікава.

— Житомир та Овруч, — спокійно відказав Вітовт, — належать Київському князівству. Скиригайло б мені не вибачив цього умалення.

— Скиригайло учинить так, як скаже ваша милість, — похмуро мовив Володимир.

— О ні! — звів брови Вітовт, кидаючи оком на зв'язаного Скиригайла — той уже заспокоївся й мирно хропів. — Скиригайло не такого тіста людина, щоб ним неважити. Це я можу зробити із ним п'яним, — він знову безвольно махнув рукою, на що охоронці миттю прискочили до Скиригайла й розв'язали його, — але з тверезим я мушу з ним рахуватися. Цей чернець, — звернув увагу

Вітовт на Хому Ізуфова, — чому не сидить на місці, а шаландається?

— Це митрополичий намісник, — мовив Володимир. — Розумна й поважна голова...

— Розумних та поважних голів, — сказав, ледь розтуляючи вуста, Вітовт, — треба стерегтися тим більше, чим більший їхній розум.

— Може, й так, — буркнув Володимир. — Коли б не він, то я б, може, вашій милості без бою не піддався.

— Аж так, — зацікавлено повернувся Вітовт. — Який же в нього інтерес?

— Дурний інтерес, — сказав Володимир, тужно дивлячись на сплячого Скиригайла. — Не піддавати руїні Київ. Тобто те місто, яке давно вже руїна...

2

Листя тієї осені майже зовсім опало, коли Володимир Ольгердович покинув Київ, спорядивши свого майна на тисячу возів і повівши за ними власну бойову дружину. До Хоми дійшли чутки, коли випав сніг, що Скиригайло щасливо здобув Канів, Звенигород та Черкаси і вже повертається до Києва.

Кияни зустрічали князя як належить: з духовенством, на чолі якого стояв Хома Ізуфів, з тимпанами й трубами, з хоругвами. Скиригайло поселився у князівському замку, і звідтіля цілий тиждень долинали п'яні вигуки, співи, ячання музики — ані киян, ані духовенство на той бенкет запрошено не було. По тому Скиригайло зі слугами вивалився із замку і почав несамовито гасати на конях по місту, і, хоча міщани завчасно поховалися в доми, було вихоплено кільканадцятьоро дівчат і завезено в замок. Ті дівчата згодом повернулися в домівки із запухлими від плачу обличчями, і їхні розповіді про те, що творилось у княжому теремі, повзли цілим містом, обростаючи такими небилицями, яких оганьблені міщанки й придумати не могли.

Саме тому, коли закінчився той бенкет, а може, бенкетники вирішили тільки перепочити; тобто тоді, коли князівський палац замовк і ніби у сон великий поринув, Хома вдяг свитку, глибше насунув на лоба кукіль, схопив патерицю до руки й безстрашно пішов туди, до князя, супроводжений цікавими і співчутливими очима киян. Ішов повільно, дивлячись у землю і вергаючи сніг чобітьми

та палицею, а прийшовши, попросив воротного сказати князеві про себе. Кияни бачили, що ворота перед Хомою довго не відчинялися, і він, певне дошкулений холодом, тупцявся біля них, ходячи туди й сюди. Зрештою, з'явився воротний і відчинив перед Хомою хвіртку, і хвіртка ота зачинилась за ним наглухо, а всі, хто бачив це, подумали мімохоть: чи вийде Хома з цієї хвіртки, чи його звідтіля винесуть?

Скиригайло прийняв Хому похмуро. Взяв од нього благословення і всадив до столу, наказавши подати досить їстива та питва.

— Не знаю, княже, чи захочеш мене слухати, — сказав Хома, — але я прийшов до тебе, турбуючись про твою душу. Бо здалося мені, що з'їдає тебе апокаліптичний звір.

— А це що за диво? — понуро блимнув Скиригайло.

— Те, що з'їдає тебе й робить навісним. Отже, робить тебе хворим у дусі.

— Спасибі, отче, — відказав Скиригайло. — Це й справді так. У мене на душі ніби помийниця.

За вікном у цей час пішов сніг: густий, лапатий, і вони обидва озирнулися на оболони. В покої було холодно, Скиригайло сидів у накинутій на плечі шубі із вовчих шкур, біля очей у нього понабрякали важкі мішки, обличчя було несвіже й зморене.

— Ми тоді, восени, почали розмову, — сказав Хома. — Чи ж не бажаєш, князю, її продовжити?

— Я вже забув, про що ми говорили, — буркнув князь.

— Про те, що це я вмовив Володимира не заводити бою за Київ.

— Чому так учинив?

— Бо не хотів, щоб новий володар уходив у місто як завойовник.

— Але я ж у нього увійшов?

— Не як завойовник, а признаним киянами володарем.

Скиригайло пирснув.

— Чи має це значення? Коли б кияни не захотіли мене пускати, я б увійшов силою.

— Однак силою ти до нас не увійшов. Чи не хотів би, княже, пройтися вулицями города, якого ти став володарем?

— Але ж для чого? — знову здивувався Скиригайло.

— Бо всі ми, кияни, хочемо, — вперто й твердо повів чернець, — щоб ти був у нас володарем, а не завойовником. Бо ти прийшов, княже, у велике місто, де росте могутне

дерево пам'яті, і кожен листок того дерева — списана слава його. Я хочу, княже, щоб ти цю пам'ять прочитав. Щоб забув: ти чужинець, а щоб полюбив і дерево те, і сущих у ньому. Щоб не міг більше ганятися вулицями, як татарин, виловлюючи дівчат, а щоб сам честь тих дівчат захищав.

— То це б я захищав честь холопок? — засміявся князь.

— Усіх нас, — сказав Хома. — Щоб ми були твоїми, а ти наш. Щоб не дивилися на тебе люди як на зайду, а як на милостивого й доброго володаря й господина.

— Нащо мені це, ченче? — згорда спитав князь. — Я прийшов сюди не для того, щоб про когось дбати, а щоб панувати. Щоб у цій руці, — він показав кулака, великого, порослого на затиллі жорстким волоссям, — тримати край у покорі й мати собі з того пожиток. І я чинитиму в цьому місті не те, що мені скажуть чи порадять, а що забажаю. Бо в мене є до того сила. А своє дерево пам'яті сховай собі в матню, — Скиригайло зареготав. — Бо це вже давно не дерево, а протрухла колода чи пень. Чи ж не бачиш, скільки у місті руїн?

— Не смійся з руїн, княже, — спокійно мовив Хома. — Бо в кожній руїні дух предків усіх тих людей, яких зневажаєш.

— Дух предків, отче, — це теж руїна. Є сила подути — дмухни, й вивіється.

— Вітер дмухає, вітер і вивіюється, — тихо сказав чернець.

— Щось не доберу, про що вістиш, — підхопився князь і пішов покоєм. — Може, з тими дівчатами й негаразд вийшло; коли я п'яний, казна-що зі мною діється. Як це ти сказав? Про звіра?

— Тоді тебе з'їдає апокаліптичний звір, — повторив Хома.

— Ну, так, — князь почухмарив голову. — Але що за невидаль: пан побавився з холопками. Сам мусиш знати: це у звичаї нашої землі, отче.

— Якої землі, княже?

— Землі, з якої я прийшов, — гордо відказав Скиригайло.

— Але прийшов, княже, на землю, де інші звичаї.

— Значить, хай цей край переймає звичаї свого господаря.

— А на дерево пам'яті таки не хочеш подивитися? — спитав Хома.

— Це ти про руїни, яких стільки тут є? Колись, може, й подивлюся. А як подивлюся, то що?

— Маю надію, княже, що з тих руїн промовить до тебе дух наших предків, — сказав розважно Хома. — Не чужоземних, а тутешніх.

— Предків я також шаную, отче, — набундючився князь. — Але не тих, котрі не зуміли втримати свого панування, а тих, нащадки яких можуть робити на своїй чи на завойованій землі все, що їм заманеться.

Подивилися один на одного чіпко й пильно, і знову на Скиригайла повіяло холодом, але не осінніх лісів, а тієї зими, що повільно спускала до землі міради білих пушин.

3

Чернець пішов, а Скиригайло задумався. Ні, він не був такий дурний, щоб не тямити, що хоче сказати й до чого веде митрополичий намісник: йшлося справді не про марницю. Адже недаремно й він, Скиригайло, домагавсь у Вітовта саме Київського столу — добре знав, що це стіл великих князів. Добре відав історію з митрополитом Кипріяном, отим болгариним, якого не хотіла визнати Московія. Болгарин опинився в Києві також недаремно, бо Київ — давня столиця руської митрополії. Московський князь Дмитро Іванович не дав Кипріянові катедри митрополита всієї Русі, але, коли помер вибранець Дмитровий Митяй, Кипріян таки став митрополитом московським. Скиригайлів батько Ольгерд був у спілці із Кипріяном, через що Дмитро Іванович повернув митрополита в Київ, а замість нього поставив Пимена. Тоді Кипріян поїхав у Константинополь на патріарший суд, щоб таки добитися московської митрополії. Здається, такі люди, як цей Хома, хотіли затримати митрополита саме в Києві — та й чи єдин він тут, цей Хома, котрим мариться минула велич їхнього краю. Володимира ці люди, здається, зуміли обкрутити, чи не тому він так довго не визнавав влади Вітовта, а тільки королівську. Кипріяна, правда, кияни в себе не втримали — його вабило на московський стілець. Він його й посів дев'ять років тому, але кілька разів навідувався до Києва — тут він мав досить прихильників. Володимирові, певне, було нелегко в цьому краї, та й у Києві, вони напевне прагли зробити його своїм — як

шкода, що він, Скиригайло, не може відверто переговорити з братом; той не піде на відвертість хоч би тому, що Скиригайло забрав у нього стіл. І все-таки чомусь Володимир піддався без бою; Вітовтові він пояснив, що перед цим були в нього посланці від Ягайла й наказали підкоритися, але хтозна, чи воно так. Може, відчував себе тут ненадійно, може, зрештою, оте уперте небажання підкоритися Вітовтові було не його власне, а цих людей, від імені яких промовляв щойно Хома.

— Дерево пам'яті, — буркнув Скиригайло, — мені нема діла до їхнього дерева, але є діло до того, щоб повернути собі батьківського стола, — ось моя велика мета!

Але Вітовт надто потужний, щоб його подужав. А може, й справді покликати того ченця: хай проведе його містом, хай розкаже славному історію всіх тутешніх руїн — чого хотітимуть вони від нього далі? Перейняти собі його оружну міць, щоб оживити власне дерево пам'яті, так як того бажали? Перейняти для себе митрополита Кипріяна? Але це політика безсилих, бо дерево їхньої пам'яті вже півтори сотні років стоїть без листя. Зрештою, в дечому намісник має рацію: йому треба придивитися до тутешніх звичаїв і довідатися, що і як тут думають. Але на це буде час. Поки що він утомлений од військових походів, поки що в його душі й справді помийниця — він ще не завершив бенкетування. Більше того, в нього саме той стан, коли зупинитися годі, але й бенкетування починає обридати.

Отож Скиригайло знову закликав своїх восвод, і вони знову пили й кричали, співали, знову грали музики, але було цього разу без дівчат — Скиригайло захотів іншої розваги. Вони повилазили на сторожову вежу князівського палацу й почали влучати з луків у перехожих міщан, дико при цьому регочучи й горлаючи. Вулиці відразу ж спорожніли, а Скиригайло, хоч який п'яний був, відчув, що до серця йому причепився камінець, а може, гнітить його якась тьма, що він, можливо, і справді в череві апокаліптичного звіра, — починав уже каятися. Так воно, зрештою, бувало завжди: витворяв казна-що, біснувався, скаженів під час бенкетів, а потім смиренно приходив до священників, щедро їх обдаровував, молився, каявся і навіть покуту приймав.

“Ти мені, Хомо, також відпустиш гріхи, коли насиплю тобі в торбу срібла!” — подумав Скиригайло і раптом побачив у небі чєлігу*. Великий птах не летів, а плив

* Чєліга — ловчий сокіл-самець, символ київської князівської влади.

над головою; Скиригайло звів лука й націлився.

— Не чіпай того птаха, княже, — шепнув його дорадник, ловчий Жигмунд, — то в них священний птах.

Але Скиригайло вже пустив стрілу — голосно скрикнув челига, змахнув кілька разів крильми і каменюкою впав на землю.

— Га-га-га! — сміявся Скиригайло, а з ним разом його воєводи. — Я, панове, прийшов сюди не для того, щоб шанувати їхні святощі, а щоб вони шанували святощі мої.

Видихнув із себе повітря, червоний од випитого і з'їденого, і відчув: ось він, край його безуму, кінець усім його нерозумним збродням. Цього разу, зрештою, він не так уже й багато накоїв: по полював на дівчат, його вояки підстрілили лише одного міщанина, ну, і цей птах, — не раз бувало, що розгулювався він сильніше.

— Все, — сказав, дивлячись на порожні довкільні вулиці. — Завтра їдемо на полювання, а по тому підемо до попів просити прощення.

Вони шумливо спустилися сходами, і в цей час у хвіртці біля воріт з'явився слуга, недотямний Іванець, який волочив убитого челигу.

— Для чого ти його сюди притяг? — нахмурився Скиригайло.

— Ге-ге! — показав зуби Іванець. — Ваша милість це вполювали. Це, ге-ге, здобич вашої милості, буде для бенкету!

— Викинь на смітника! — бурчнув Скиригайло і важкою ногою рушив у покої, супроводжений покойовим, чашником та конюшим.

4

Наступного ранку він почувався зле. Дивувався з того, адже перебував у помірному розгулі. А може, той настроїв витворив у нього сон, що один і той-таки снівся йому цілу ніч. А снівся йому митрополичий намісник Хома в образі челиги, тобто голова в нього була Хомина, а тіло пташине, хіба що крила на кінцях завершувалися людськими п'ятірнями. Отож, коли птах промовляв до нього Хоминим голосом, махав крильми-п'ястями, а інколи навіть ті п'ясті стискав у кулаки. Вони ж простували безлюдними київськими вулицями, чи, як називав їх Хома, стогнами, обходячи руїни, півруїни, вцілілі церкви; Хома йому при тому безперейно розказував; здається, оповідав

історію кожної будівлі; здається, сипав іменами князів, заводився довгими промовами, а він, Скиригайло, слухав і не слухав, бо все це було для нього не більше патякання, та ще й уві сні. Потім вони спустилися у підземелля, де лежали нетлінні тіла святих, і про кожного з них його супровідник-челіга докладно розказав. І все, що розповідав Хома, було, на ченцеву думку, славне, велике, незабутнє — мало яка земля могла подібним похвалитися, адже тут, у цьому місті, жили величаві й могутні володарі, адже тримали у владі безмежні простори й численні князівства; тоді це було, коли ятвяги, жмудь та литва ще напівдикі були й тремтіли перед могутністю київських каганів.

Скиригайло йшов побіч Хоми-челіги й поблажливо всміхався, бо все, про що розповідав йому завзятий чернець, всього лише мара, давно-колишне, та й хтозна, чи й справді все відбувалося, як розповідав. Так, руїни цього міста величаві, але це всього-таки руїни; хай справді литва і жмудь були колись дикі й підвладні Києву, але тепер усе навпаки, тепер вони, кияни, як щури, поховалися по своїх домівках, а він ступає по їхніх стогнах кроком володаря — ось що має значення! Може зробити з ними і з їхнім містом що захоче, а коли б вони йому не піддалися, то вчинив би з ними так, як Батий, — схилив би силою собі до ніг. Через це він сказав у тому сні:

— Може, воно й так, отче. Може, були ви колись дужі і славні, але все вимірюється не колишньою славою, а суцєю. Ви ж тепер — земля без голови й оружної сили, отже, ви тепер — не ріка, котра несе свої нестримні води, а застоєне болото, чи не так?

— Тим-то я тобі і розказую, княже, про наше дерево пам'яті, бо хочу, щоб ти вивів болотяну воду у стрімку ріку: великі ріки з малих боліт починаються. Ми тебе захотіли добровільно, ми примусили Володимира вийти з міста без бою, бо Володимир хоч і має достатній князівський гонор, але замалий силою. Прийми ж наше дерево пам'яті, княже, як своє і стань у його обороні. Колись і Великий Новгород запросив до себе князя-чужинця Рюрика, і той став на захист дерева пам'яті Новгорода; колись і Київ прийняв Олега, також чужинця, і Київ став матір'ю городів руських. Вчини й ти так — побачиш, якої величі досягнеш.

— А може, в мене є своє дерево пам'яті? — згорда всміхнувся у тому чудному сні Скиригайло.

— Тоді не треба було приходити княжити до нас, —

жорстко сказав Хома-челіга. — Тоді було залишатися там, де твоє дерево пам'яті росте. Скажу тобі словом Бояновим: важко тілові без голови, але нелегко й голові без тіла. Стань головою нашого дерева пам'яті, прирости до нього — живий сік тебе напоїть, велику відтак і силу відчуєш.

— Не стане болото рікою, — згорда сказав Скиригайло.

— Але болото тих, хто не відає стежок по ньому, ковтає.

— Загрожуєш мені, ченче? — скрикнув сердито Скиригайло.

— Не загрожую, а попереджаю. Взиваю до розуму та обачності твоєї. Ходімо ж далі!

І вони знову пішли порожніми київськими вулицями, а потім спинилися на крутому березі Дніпра. Саме сходило сонце, стояло великою кулею на пласкому лівому березі й розсипало червоно-жовте проміння. І те проміння якось дивно проливалось над землею, кладучи позверх прозорі світляні стовпи, й прориваючи ними, й просвічуючи рідкий ранковий туманець. Чернець-челіга стиснув п'ятірнею княжу руку вище ліктя, прихилився до нього й прошепотів, важко дихаючи:

— Зараз ти його побачиш! Зараз воно з'явиться!

— Хто? — здивовано спитав Скиригайло.

— Воно, дерево пам'яті цієї землі.

І він його побачив. Несподівано витворилося з туману, з проміння, повітря, пари, що здіймалася від Дніпра, проростало могутнім блакитним стовбуром, виносило його вгору вище Київських гір і вже тут почало розгортатися короною, і та корона, так само блакитна, як і стовбур, розкинулася над головою дивною зав'яззю крилатих хмар, котрі творили несамовиті горорізьби: кинуті в пориві тіла, розверсті роти на величезних блакитних обличчях, підняті руки з ощепами, шаблями, булавами, киями, копіями, розмотані хвости бунчуків, сколихнуті прапори, кінські тіла, сплетені в боротьбі богатирі: напружені м'язисті спини, жилаві ноги, кольчуги, щити, шоломи, князівські знаки, тридент, біла й червона одежа, вуса, чуби, бороди дідів, кобзи, золототкані парчі-поволоки, ковані труби, гудки, свирілі, псалтирі й гуслі, органи срібні, білі теремні будівлі, храми з різьбленими плитами із червоного шиферу, ідоли зі стрібними головами та золотими вусами, дерева, жито, пшениця, овес, просо, дикі кабани, тури, лосі, сайгаки, ведмеді, вовки, чорногузи й лебеді з розкинутими крильми, соколи-челіги, орли, крилаті змії — все це було сплетено, зв'язано, перемішано, з'єднано; все

це виростало з того могутнього блакитного стовбура, що тримав корені свої у великій ріці Славутичі. Хома закинув голову й дивився на те чудо розверстими очима, обличчя його було щасливе, натхненне, радісне, захоплене.

— Дивися, княже, дивись! Дивися пильно, бо все зараз зникне!

Скиригайло все те бачив. Але їдка, чорна рука, а може, й лапа апокаліптичного звіра, зчавила йому серце, і він засміявся саркастично, бо йому вельми захотілося погасити оце натхненне обличчя божевільного ченця, та й не захоплення відчув, а легкий страх.

— Ні! — мовив зимно. — Все це, ченче, твої дурні й нікому не потрібні вигадки. Байки все це, отче!

— Байки? — вигукнув з розпачем Хома.

— Таки байки, — холодно відповів князь. — Бо насправді нічого того нема. Є тільки моя воля і моя сила. І не я улягатиму твоєму місту, а воно мені...

— То будь же ти проклятий! — крикнув люто Хома, і його обличчя стало чорне, страшне, а очі блиснули криваво, як в упиря. — Не діждеш ти на Київському столі княжити!..

Князь Скиригайло прокинувся. Прокинувся й відчув, що йому щемить у грудях; він з присвистом удихнув повітря і захлинувся чи від страху, чи від лихого сновидного навадження, чи, може, й від зненависті. Плеснув у долоні, а коли на порозі з'явився покойовий, владно сказав:

— Готуйте все до полювання. Після сніданку виїжджаємо!

5

У цей час і прийшов до нього посланець од Хоми Ізуфова, митрополичого намісника. Хома кликав його на снідання.

— Я на полювання зібрався, — сказав Скиригайло.

— Отець намісник про те відає, — вклонився посланець. — Він хоче вказати вашій милості найпригідніші для полювання місця.

— Гаразд, я заїду до нього перед полюванням, — мовив Скиригайло, подумавши, що це може стати початком його каяття: одарить принагідно намісника й попросить вибачити йому негречності, які допустив, бенкетуючи.

Слуги готували в князівському дворі ловчі сіті й інше мисливське спорядження, змащували вози, які мали їх

везти, — у двір уже стікалися воєводи і воїни, які мали йти разом із князем. Він же захопив капшука зі сріблом, скочив на коня і в супроводі десяти молодих воїнів помчав у Софію Київську.

Хома стояв на воротах, блідий, ніби невиспаний, він схилюсь у поклони, а князь зіскочив із коня й підійшов узяти благословення.

— Зле чиниш, князю, — сказав Хома, коли вони йшли до митрополичих покоїв. — Ти вбив священного птаха, і кияни з цього вельми уражені й стурбовані. Чи ж відав, що соколів убивати не можна?

— Відав, — сказав князь, — і вчинив це навмисне. Кияни повинні з того зрозуміти, що вони у владі могутнього князя.

— Вони так і зрозуміли, — тихо сказав Хома. — І не тільки могутнього, але й немилосердного.

Зайшли в покій. Тут же було розставлено м'ясива й глечики з питним медом, хліби й коржі з маком і всіляке інше їство.

— Незле живеш, отче, — засміявся князь.

— Великого гостя приймаю. Їжа ця для тебе, для мене ж — вода й проскура.

— Е, ні, отче, коли вже їсти й пити, то разом. А то, може, ти мене за того челігу й отруїти захочеш, — засміявся Скиригайло.

— Воля твоя, — вклонився Хома й сів насупроти князя.

— Отак і гаразд, — мовив князь і розламав печеного гусака — келейник у цей час наливав у пугари меду.

Вони випили й почали їсти. І Хома подивився на князя чорним та гарячково розпаленим поглядом.

— Скажу тобі словом на слово твоє, — мовив. — Про того ж таки челігу. Кияни й так знають, що ти великий і могутній, княже. Але, вбивши священного птаха, хоч, на наш, християнський, погляд, це прості забобони, бо людина може бути свята, а не птах, мав би відати, що чиниш їм більшу зневагу, як то чинив, хапаючи дівчат, що їх твої люди ловили в місті, наче полон, і з міщанином, якого ви підстрелили. Чи не забагато на початок?

— Може, й забагато, — сказав князь, обгризаючи гусине стегно. — Лиху маю вдачу, отче, коли бенкетую — несамовитий чинюся. Прийшов скласти тобі мзду, отче, і відпусти мені гріхи перед полюванням. Накажу понести мзду іншим священикам та монастирям у місті, а передусім Святій Богородиці Печерській. — Він витяг з череса калиту і жбурнув її на стола. — Цього хотів від мене, отче?

Калитка з брязкотом упала на стола — Хома й не рухнувся.

— Легше, княже, не чинити гріхів, ніж потім каятися.

— Ця правда для тебе й підвладних моїх, а не для володаря. Володарева воля чинити як йому заманеться, а ваша — віддавати йому пошанування.

— Чи ж думка про нього підлеглих володареві байдужа? — спитав Хома.

— Це знову-таки в його волі, — відпив меду князь.

— Чи думав, княже, про те, про що говорили ми раніше? Про дерево пам'яті цього краю й міста, про яке тобі казав? Чи й досі не виділося воно тобі і чи й досі відмовляєшся його пізнавати?

Скиригайло згадав свій сон, але вирішив нічого не казати про нього Хомі — забагато для нього честі.

— Вже казав, отче: не дерево пам'яті має ціну, а моя воля. Бо в мене є своє дерево пам'яті.

Тоді якось дивно позирнув на нього Хома, аж мороз пробіг князеві по шкірі, а може, це від того зморозило князя, що чернець повторив раптом слово в слово те, що казав йому уві сні, коли в образі птаха-челіги його супроводжував:

— Тоді не треба було приходити княжити до нас. Тоді треба було залишатися там, де твоє дерево пам'яті, княже, росте й плодоносить. Коли ж ступив на стогни та вулиці наші, хай твоя голова прироста до цього дерева пам'яті — живий сік тебе наповнить.

— Не твоє діло мене вчити, отче, — гостро сказав князь. — Замалий ти і замізерний для цього чоловік.

Хома спустив очі.

— Правду сказав, княже, — замалий і замізерний. Але добра тобі бажати можу й прагну.

— Що мені з твого добра, ченче, — мовив, усміхаючись, князь, — коли в мене при боці є оце, — він торкнувся шаблі. — Тільки цим можу навчати шанувати себе й навіть любити. А ще тим, — показав на калитку. — За це попи ваші мені честь віддадуть, а всі мої гріхи й переступи відпустять. Все інше — багно, отче!

І знову дивно зирнув на Скиригайла Хома. Знову повторив те, що й уві сні вістив:

— Бійся, княже, своєї сили, не тільки хвалися нею — Бог так заповів. Багно легко того, хто не відає стежок по ньому, навіки топить.

— Загрожуєш мені, ченче? — спитав, насупившись, Скиригайло.

— Чи можу я, мізерний, тобі загрожувати, — спитав Хома. — Тільки добра тобі бажаю.

— Сам про власне добро поклопочуся, — мовив князь. — Розкажи мені ліпше те, що посланець твій заповідав: де тут найліпші ловчі місця? І поїду я: мене полювання чекає.

Хома опустил очі й почав оповідати. Про всі найкращі ловчі місця на лівому березі, бо Скиригайло туди вибирався, — ті, що на них Володимир любив полювати.

— Ну, це вже інша мова, отче, — сказав князь, зводячись. — Гріхи ж мені відпустиш, коли з полювання повернуся.

— Стривай, княже, — мовив Хома, беручи не початий ще глек. — Вгощу ще тебе травником, від якого сили прибуває. А щоб не подумав, що чимось недобрим тебе гощу, вип'ю його перший сам.

Налив трунку в пугар і випив. Тоді налив в обидва пугарі.

— Хай тобі щастить у твоєму мисливському заході, — сказав.

Вони випили, і князь аж зацмакав:

— Добрий травник, — мовив благодушно. — Звели доставити його мені бочечку, отче.

— Гаразд, — відказав намісник і звівся з-за столу й собі. — Сьогодні чи завтра його тобі доставлю.

6

Скиригайло поїхав. Хома випив ще кілька пугарів травника й пішов у Святу Софію. Обійшов храм, вдивляючись у мальовила, часто приклякав і молився. Зирнув на образи князівської родини й пішов до гробу Ярослава.

— Великий садівнику дерева пам'яті землі нашої, — прошепотів він, стоячи навколішках біля мармурової труни. — Чи знав ти, що після тебе прийдуть малі люди, які не матимуть сили й уміння доглянути твій сад. Вибач їм і найменшому серед них — мені. Всі ми в череві апокаліптичного звіра, і я серед усіх.

Довго шепотів та бив поклони, аж доки не втомився. Тоді повернувся у митрополичий дім і відчинив ключем, з яким не розлучався, важкі ковані двері. В кліті стояли вздовж стін полиці, а на них важкі шкіряні книги Ярославові. Провів очима по корінцях, вийняв "Ізборник"

Святослава і якийсь час поринув у читання. Потім узяв “Праксос” Мстислава Великого й також його полистав. Тоді вихопив з полиці збірник “Слів” і так заглибивсь у читання, що тільки церковний дзвін його отямив — дзвонили на обідню. Але в церкву він сьогодні не пішов. Рушив із монастиря й неквапно обійшов усі святі руїни княжого міста. Підходили до нього люди, він їх благословляв. Йому щось говорили — все більш про нового князя і про те, як негречно почав той княжити.

— Гріхи його осудить Бог, — сказав Хома, — а ти, чоловіче, молися за гріхи власні.

Постояв біля зруйнованої Десятинної церкви і довго дивився з гори на Поділ та Дніпро. Десь там, на тому березі, шалено ганяє по снігу звіра Скиригайло зі своїми ловчими. День був сонячний тільки зранку, зараз найшли хмари й затрусило сніжком: лівий берег ховався за непрозорою, сірою, а власне, біло-сірою стіною мряки. Хома пішов до Михайлівського Золотоверхого собору й побалакав з ігуменом Михайлівського монастиря. Ігумен був ветхий деньми, незвідь-чому він почав згадувати минулі літа свої, звістивши, що не сподівається добра від правління нового князя. Тобто навряд чи той захоче дати монастиреві належну мзду.

— Це не так, отче, — сказав м'яко Хома Ізуфів. — Я мав із князем балачку, він пообіцяв, що, повернувшись із ловів, наділить церкви й монастирі доброю мздою.

— Слава Богові! — радісно перехрестився ігумен. — То, може, він не такий лихий?

По тому Хома спустивсь у Хрещатий яр, перейшов через потік і рушив до Угорського. Там зупинився біля церкви Спаса на Берестові, зайшов досередини й знову помолився. І тільки тоді подався до Печерського монастиря, де був ігуменом сам. Зайшов туди вже в час вечірньої трапези й смиренно повечеряв із братією. По вечері вирішив кілька господарчих приборок і сховався у своїй ігуменській келії, відіславши келаря та келейника.

На столі лежав “Патерик Печерський”, і він прочитав при свічі кілька його розділів, аж доки не заболіли очі. Тоді помолився гаряче, просячи відпустити йому гріхи важкі, й ліг на чернечому ложі.

Вранці до нього знову прийшов отець келар, бо мав до нього господарчі справи; зрештою, його трохи стурбувало те, що ігумен не вийшов до ранкової служби. Але застав він на ложі тільки холодний труп зі спокійним мармуровим обличчям.

Князеві ж Скиригайлові щасливо пополювати не вдалося. Він поїхав до Милославичів і там розболівся. Його привезли до Києва, князь прохворів, тяжко мучаючись, до вечора, а вже під вечір помер, перед цим заповівши київським монастирям та церквам немало мзду. В безпам'ятстві, кажуть, він кричав і згадував якесь дерево пам'яті, яке йому привиджувалося. Просив переказати своїм наступникам на Київському столі, щоб не забували про те дерево; ті, що слухали його, скрушно похитували головами, бо гадали, що він тяжко марить.

Було то в середу, а в неділю ховали Скиригайла. Весь Київ зійшовся на ті похорони, попереду йшли всі київські священики, які дістали від князя мзду, і найчільніше чернецтво. Вони щиро співали відхідних пісень, а всі церкви дзвонили у дзвони. Із запаленими свічками, під дружний спів прах Скиригайла понесли з Києвого города в город Печерський, до Святої Печерської Богородиці. Його поховали біля гробу Феодосія, а Хому Ізуфова, митрополичого намісника й печерського ігумена, оскільки його запідозрили в отруйництві, зарили в землі без почестей та відхідних співів.

Великий же князь Вітовт, зачувши, що Скиригайло преставився, послав до Києва Івана Ологимонтовича, який, прибувши в місто, справив великий банкет, а в час його, в самий розпал, його люди гасали кінно київськими вулицями і ловили для забави дівчат.

Диявол, який є (СОТА ВІДЬМА)

I

Мандрівний інквізитор, чи, як його ще називали, гексенкомісар ("комісар відьом") Йоаган Шпінглер приїхав до містечка Мокмугл у чорній закритій колясі, його супроводжував віз під шкірою із катом та секретарем і кілька озброєних кіннотників. Поганяв коней у возі маленький карапет із рідким зарослям на обличчі та каправими оченятами. Візник же комісарів, навпаки, був величезний та грубий, його червоне обличчя здалеку було видно й уселяло в людей той жах, якому нема пояснення; зрештою, саме для такого ефекту гексенкомісар і тримав біля себе це одоробло. Очі заросли густими бровами, з-під яких прозирали гострий полиск очей, волосся на голові розкудлане й сіре, як попіл, а відслонені частини лица —

ніби два відбиті шматки м'яса, лоба ж у цього чоловіка майже не було. Коли Йоаган Шпінглер приїжджав до міста, підкочувався до ратуші й посилав одного із своїх спідручних до бургомістра, сам при цьому й не подумавши виходити з коляси. Бургомістр виходив до нього сам, при цьому низько кланявся й приступав під благословення. Тоді гексенкомісар звідомляв про свій приїзд і видавав розпорядження негайно вивісити на ратуші й найближчих церквах на дверях оголошення, з якого кожен поселець міста зобов'язувався під страхом відлучення від церкви й судової кари проздовж дванадцяти днів доносити на всіх, хто викликав підозри в чарівництві, про кого ходять лихі чутки чи в кого було щось підозріле в поведінці. Донositелеві обіцялося благословення неба й грошова винагорода із майна чарівника або чарівниці і гарантувалася тайна доносу.

Інквізитор сидів у колясі, аж доки не виготовили того указного листа, доки не прибили його на дверях ратуші й не пішли зробити те саме й до церков, — таке вже в нього було дивацтво, що мало виказувати його особливу відданість ділові, до якого інквізитора було приставлено. Більше того, коляса їхала за людиною, котра повеління виконувала, при тому візниця, помахуючи пужалном, голосно кричав. Уже цей крик та й увесь урочистий акт миттю розганяв із майдану цікавий люд — інквізитор із задоволенням дивився на пустку, що так швидко виникала довкола нього: заплеснуті вікна, навіть позачинювані віконниці, порожні вулиці та майдан, по якому тепер вільно гуляв вітер; навіть цей вітер починав дути по-особливому, ніби й сам набирився запаху того страху чи й жаху, що падав на містечко, а може, й сам ставав посланцем того страху; вітер пах, як любив у своєму оточенні часом жартувати гексенкомісар, передчуттям крові та смертей.

По тому акті коляса рушала до заїжджого двору із шинком: Йоаган Шпінглер у кожному місті чи й селі заїжджав до одних і тих-таки людей, ото ж у Могмуслі подався до свого знайомця Максиміліана Шпее; зрештою, той уже давно був звідомлений про приїзд страшних гостей і стояв біля розчинених воріт, а коли патер Йоаган, чи, як його ще звали, патер Йоганес, зволив вилізти з коляси (він був огрядний, із круглим лицем, посеред якого стирчав маленький кирпатий носик, а вже під ним, призириливо зломані, спочивали пухкі вуста), господар двору згинався навпіл і припадав до патерової руки — чудово знав, що

до нього на постій прибули гості, які за постій, харчі та вино не платять, але від яких матиме не меншу користь, як від тих, котрі за все це платять.

— Багато в тебе зараз постояльців? — спитав Шпінглер, благословляючи господаря.

— Трохи є, ваша милосте, — запобігливо сказав шинкар.

— Зголоси їм про мій приїзд, — сказав Шпінглер, задираючи при цьому лице, ніби пишаючись, — а коли хто із них захоче зі мною розмовитися, я до його послуг.

Ця фраза була майже ритуальна. Означала, що двір від цієї хвилини стає місцем перебування інквізиції і що сюди можна приходити тільки для того, щоб доносити. З досвіду патер Йоаган знав, що зараз до нього ніхто не прийде, отож спокійно зможе пообідати, а по тому завдати пообіднього хрпака, бо тільки з ночі й почнеться у нього справжня робота — саме тоді в двір почнуть скрадатися доносителі, а тут уже не до сну. Навіть знав, про що ті говоритимуть, бо майже скрізь виказували одне й те ж: на когось віддавна дивляться з підозрою у чарівництві; якась жінка, коли почалася гроза, стояла за містом і пильно дивилась у небо; у чоловіка від погляду сусідки сильно розболівся живіт; ще котрийсь скаже, що після сварки із сусідами в нього захворів кінь або кабан; інколи хворів сам доноситель, а часом і знайомий його, і то від того, що до нього чи знайомого доторкнулася жінка і сказала проти нього недобре слово, яке й справдилося.

Йоаган Шпінглер навіть завів у себе зшитка доброго паперу, до якого записував усі випадки чародійства, і то незалежно від судових актів, бо акти здавав до інквізиції, а зошит був завше з ним. Отож, коли починався процес доносництва, він знаходив подібний випадок у своєму зшиткові й згідно кивав головою — повторення мотивів свідчило про правдивість доносителя, адже той казав про речі, які в практиці відьом були. Більший інтерес, навіть своєрідну радість, відчував гексенкомісар тоді, коли звинувачення було нове, своєрідне, — це свідчило, що відьми набувають нових засобів діяльності й відкриття таких засобів його, патера Йоганеса, святе призначення. У вільну хвилину любив перечитувати того зошита, а там записано було всяке: селянин украв у підсудної мішка, залатав ним штани, і після цього йому почало боліти коліно, бо латка була таки на коліні; інший спожив у сусіда пирога, і йому стало від того зле; ще інший скаржився, що після лайки підсудної у нього захворів бик; а двоє жінок було спалено за те, що влітку блукали по

лісах, шукаючи для ліків коріння. Ще інша обтерла собі рота після причастя, коли обходила простір біля олтаря, тобто намагалася перетворити шматок проскури в чарівницький засіб. Зрештою, Йоаган давно переконався, що будь-який нещасливий випадок — це підступ диявола чи відьомська дія: засуха, гроза, епідемія, хвороба без причин і так далі.

Йоаган Шпінглер поспішав до виділеного собі покою; йому не терпілося перед обідом погортати свого зошита. Чому перед обідом? Бо обід його завше зморював й хилив до сну, а перед обідом він, хоч і втомлений з дороги, ще повний сили та завзяття. Але патеру Йоганесу не довелося отак пораювати перед ужиттям їжі: тільки-но вмовстивсь у кріслі, у двері застукано і йому сповіщено, що один із гостей заїжджого двору Максиміліана Шпее таки хоче негайно поговорити з комісаром відьом. Інквізитор був здивований, адже, так явно зголошуючись на розмову, доноситель відкривав себе перед людьми, а може, й перед дияволом, який згодом на ньому напевне помститься, але факт був фактом, і гексенкомісар, трохи невдоволений із того, що хтось зважився зруйнувати йому розклад дня, сів у кріслі рівніше, повернувшись лицем до дверей. Але йому довелося розчаруватися, був це сандик із міста Меци Агріппа фон Нетесгейм, той, з яким він колись учивсь в академії і з яким навіть товаришував якийсь час, але тепер між ними заходило ніби й на поєдинок, і все з-за якоїсь жінки в Меці, слідство у справі якої Йоаган ще не закінчив, тобто була все ще закинута до в'язниці, де сиділа забита в тісні колодки у жахливо тісній комірчині. Агріппа вдавав, що діє з огляду на скаргу що до тієї чарівниці приятеля Агріппового батька, і вони провели в Меці не одне змагання щодо тієї справи — все було б добре, коли б не те, що Агріппа аж так перейнявся тією справою, що не покидав його ніде, навіть розшукав інквізитора тут, хоч зараз напевне скаже: зустріч їхня цілком випадкова, бо приїхав він сюди, Агріппа, мовляв, в оборудках. Отож він так і сказав:

— Радий тебе вітати, Агріппо! — мовив патер Йоганес. — Якщо ти знову не почнеш упадати за тією відьмою. Її справа вирішена, і я не радив би тобі виявляти аж стільки прихильності дочці диявола. Чи ми не закінчили дискурсу?

— У тому-то й річ, — сказав Агріппа. — Я тобі вказав, що в актах немає жодного доказу, достатнього для звинувачення тієї жінки.

Патер був невдоволений. Оця надмірна ув'язливість його

колишнього приятеля починала дратувати. Ну, звісно, та дияволиця була Агріпповою любаскою, не інакше, а він нещадно збиткується з його, Шпіглерової, схильності до сентименту давньої дружби. Йоаган зітхнув.

— Досить того доказу, що мати її була спалена як відьма.

— Сам чудово знаєш, Йоагане, що це до її справи не стосується. То стосується справи її матері.

Патер Йоганес скривив пухкі губи.

— Згадай “Malleus maleficarum”, — сказав він. — Цей донос цілком оснований, адже відьми відразу ж після народження присвячують своїх дітей дияволу або плодять їх з інкубами і насаджують тим самим у родині чарівництво.

На те Аріппа аж побагровів.

— Це хибна теологія, Йоагане. Цього не досить, щоб катувати невинних жінок і тягати їх на вогнище. Чи ж так нищать ересь? Твої докази доводять, що ти сам еретик!..

Йоаган відчув, що йому похололо всередині. Те, що сказав Агріппа, було не жарти. Зрештою, й сам починав сердитися.

— Поясни! — наказав він, адже тут заходило вже не про відьму, а про нього, патера Йоагана.

— Поясню, — жорстко мовив Агріппа. — Хай буде так, як ти говориш. Але тоді знищується благодать хрещення. Тоді ні до чого й слова священика: “Піди геть, очорнений душею, і заступи місце святому духові, коли через безбожну матір це дитя також підпало під владу диявола!” Ти це хочеш сказати?

Йоаган не витримав. Скочив на рівні й показав гостеві перстом на двері.

— Не зловживай нашою давньою дружбою, Агріппо! — крикнув він. — Ліпше забирайся з очей і не грайся з вогнем!

— Хочеш сказати, що нашій дружбі кінець? — тихо спитав Агріппа, його очі при цьому палали.

Тоді Йоганес відчув крижаний холод під лопаткою — може, це він занадто? Чи не ліпше спровадити цього чоловіка миролюбно, щоб не заважав чинити святе діло, а потім узятися й за нього? Ну, не самому, а показати комусь на нього пальцем.

Патер Йоганес сів і витримав довгу паузу.

— Ні, не хочу губити з тобою давньої дружби, Агріппо, — тепло сказав. — Але не належне місце для балачки

вибрали. Все одно справа не вирішиться, поки не повернуся до Меци. Там і продовжимо балачку. А може, й урятуеш ту, про яку так печешся.

— Дякую, Йоганесе. Печуся за нсю не через свій інтерес, а через те, що в світі мусить існувати Божа справедливість.

— Це вже ти даремно, Агріппо, — розсунув пухкі вуста Йоаган. — Бог судить не в цьому світі, а в кращому. Для суду в цьому світі він настановив нас.

— А коли ви помилятиметеся?

— Тоді судитиме нас. І дитина знає, Агріппо, — невинному суджено царство небесне, а винному пекло, упаси нас від нього, Господи!

— Воістину! — сказав Агріппа вже з просвітленим лицем. — Радий, що ми, хоч і випадково, ще раз зустрілися і дійшли згоди.

2

Обід принесли до кімнат, притому не служба, а сам господар. Патер Йоаган Шпінглер любив поїсти, особливо вишуканих страв, які майстер готувати тутешній кухар, котрий свого часу знав часи кращі, але через надмірну схильність до вин опинивсь у цьому заїжджому дворі, в якого, правда, репутація була досить висока. Отож, коли патер уздрів тацю, а на ній салати й паштети, яким мало прийти в поміч добре вистояне вино, він миттю забув про справи й прикру розмову, яку тільки-но відбув із Агріппою, а звів руки догори, здаючись перед чарівним наступом усміхненого на обидві щоки господаря.

— Радий прислужитися вашій милості скільки можу! — мовив улесливо шинкар, добре знаючи, що даремно прийшов, бо так вимагали їхні вже складені стосунки. Патер мав запросити його, господаря, у співтрапезники, хоч їжа й вина була шинкареві, при тому пан Максиміліан мусив удавати величезне зворушення за таку честь — решту страв доноситиме їм служба. Отак вони й опинилися віч-на-віч, обід тягся добрі дві години, патер Йоаган щасливо поглинав десятки принесених страв, заливаючи їх густо таки справді чудовим вином, і вони балакали при цьому як справжні друзі, оповідаючи веселі фабла, при чому господар сміявся, ніби в бубон бив, а патер заливався тоненько, хоч такий сміх не дуже личив його поважній персоні, а ще при такій украй серйозній місії.

І тільки тоді, коли було подано і з'їдено фрукти, пан гексенкомісар споважнів, його обличчя скам'яніло і він уперше зирнув на господаря двору й компаньйона аж так, що в того з'явився дрож у ногах.

— Тепер, пане Максиміліане, подайте мені чогось смачного на закуску. Чи ж є?

— Катарина Ліпс, ваша милосте.

— Хто така?

— Дружина вчителя, ваша милосте. Вона пізно встає вранці, і щоразу на її тілі помітно сліди.

— Свідок є?

— Так. Дівчина, яка в них служила. Часом на тілі Катарини бувають і рани. Окрім того, вона дивиться спідлоба, а часом завмирає серед дня, закочуючи під лоба очі. А найгірше... Вона, пане ви мій, читає книги!..

— Книги? — аж підскочив патер. — Де ж вона їх бере?

— В чоловіка вчителя, який їх купує, хоч заробляє не стільки, щоб купувати аж таку розкіш.

— О, це вже голубка з голубком. Як його звати?

— Петер Ліпс, ваша милосте.

— Це заможний дім?

— Цілком. Патерів батько був відомий у місті купець, гендлював худобою. Але його син не захотів перейняти доброго батькового ремесла, а вчивсь проклятим наукам десь у Вюрцбурзі.

— Де? — стрепенувся патер Йоаган. — Там не вчать, до вашого відому, проклятих наук!

— Ну, це вже вам ліпше знати, ваша милосте, — ухильно відказав шинкар. — Я знаю інше: коли жінка замість порядкувати в домі читає книги, тут уже без отого, імені якого не хочу й називати, не обійтися, ваша милосте!

— Гаразд, — сказав патер Йоганес, бо в нього вже склеплювалися повіки. — Матимеш із того діла достойну мзду. Достойну, достойну!

— Чи ж смачна вам закуска, ваша милосте? — спитав підхлібно шинкар.

Але патер уже позіхав. Любив отак перед сном потягтися з насолодою; зрештою, це був знак і для господаря, щоб забирався. А відбувався цей акт так: патерові починало ломити вуста, очі його заплюшувалися, замлюювалися, тоді з розхилених вуст виривалося зітхання, а наступної хвили широчезний рот Йоагана Шпінглера розтулявся аж так, що у щелепах хрускало. Так було й цього разу, й

шинкар миттю зірвався на ноги, щоб, боронь Боже, не завадити високому гостеві і не зіпсувати йому отих солодких перед сном та відпочинком хвилин. Це було вчинено й справді, бо в патера Йоганеса була одна слабкість: після доброї їжі він конче мав передрімнути, притому сонливість накочувалася на нього лавиною і знагла захоплювала — сидів тоді чи лежав.

Отож і тепер, сидячи в кріслі, патер ніби провалився у підземелля: падав туди як чорний птах, розкинувши руки-крила, розвіявши поли чорної мантиї, аж свистіло довкола повітря, а може, й не повітря — свист наростав ізнизу, ніби з підземних рурів виривалися струмені пари; зрештою, й справді від того розливався туман, кошлатий і клубастий, в якому мигали якість червоні оголені постаті. Тоді на нього, Йоагана Шпінглера, напливло обличчя Агріппи фон Нетестейма, криво усміхнене й також червоне, і він, Агріппа, сказав:

— Твої докази виводять, що ти сам еретик, патере Йоганесе!

— Але я спалив уже дев'яносто вісім відьом, — вигукнув Шпінглер. — Ще дві — і їх буде сто, не рахуючи тієї, яку ти захищаєш і до якої запалений гріховною пристрасстю, — їх, ті дві, я знайду тут. Але й твоя згорить на вогнищі, Агріппо! Нею я почну свою другу сотню!

Агріппа на те тільки засміявся, вискаливши червоні губи й зуби, і патер Йоаган раптом збагнув, з ким має діло. Він зойкнув, бо йому просвітліло в голові, хай тисячу разів був поринутий у сон і хай летить у червоно-синіх хвилях сморідкого туману. Його мозок, однак, працював чітко й тверезо, бо завжди був на сторожі Божої слави, спить він чи не спить. І за довгий час, відколи став комісаром відьом, добре вивчив своє ремесло, як і те, якими можуть бути підступи диявола, — недарма все те пильно й старатливо записував. Добре відав також, що не варто забувати й про власну засторогу, адже сила дияволова більша людської.

І це так його схвилювало, що він аж прокинувся й довго сидів у кріслі, очунюючи й отямлюючись, картаючи себе за те, що полінувався дістатися до ліжка, щоб заснути нормально. Йому знову загучав у вухах Агріппин голос і те несподіване звинувачення в еретицтві, притому звинувачували не кого, а його ж, Йоагана Шпінглера, — ні, це пахло чимось недобрим. “Того не можна полишати на так, треба випередити нечестивця. Я його випереджу!” — подумав твердо він.

Кліпнув оченятами, що наче темні сливки плавали в молоці білків, і вже більше не думав про Агріппу — думав про речі нагальніші: зараз викличе людей і пошле їх по ту відьму, яку йому Господь сподобить викрити і знищити в науку прийдешнім поколінням. І він відчув, як завжди в таких випадках, гостру цікавість до чергової жертви, а водночас холодний, але й пристрасний розважок мисливця, який зважився йти супроти хижого звіра.

Потягся до дзвінка й подзвонив двічі, викликаючи посіпак. І, поки мали відчинитися двері, патер Йоганес думав лише про одне: брати Катарину Ліпс чи її чоловіка також. Петер Ліпс напевне був чорнокнижником, але коли брати обох, то його в число ста викритих відьом не зачислиш. Загалом же, брати обох було вигідніше для святої інквізиції — тоді майно нечестивців повністю буде сконфісковано. З того майна має заплатити й господареві цього двору, де сидить, — ні, таки ліпше брати обох! А щодо числа сто, то є шлях простіший і так само певний. Зрештою, й чорнокнижники в нього мали свій рахунок, цього разу виходило також кругле число — двадцять п'ять. А дев'яносто дев'ятою відьмою могла б стати прислужниця, яка свою господиню й виказала. Треба її промацати! Отож патер Йоганес наказав посіпакам, щоб брали обох Ліпсів, а їхню колишню прислужницю викликали для допиту.

3

Катарина Ліпс відчувала останнім часом тривогу. Все почалося від того, що вона вигнала свою служницю Елізу Гільген, бо та виявилася неохайна, лінива й пашекувата. Еліза подивилася на пані з-під лоба і процідила крізь зуби:

— Це вам діло так не мине, я подбаю! — повернулася й пішла геть.

Катарина схвилювалася: не мала ніяких підстав тримати в себе негідницю, але щоб та виявилася аж така нахабна, що й погрозувати посміла, — цього вже було занадто! Зрештою, все можна було забути, коли б не почала невдовзі відчувати щодо себе охолодження сусідок, з якими раніше втримувала сякий-такий лад. Очевидно, та пашекуха рознесла про неї якісь брехні, омовила її, розповіла про ті ущипливі, але цілком добродушні кпини щодо сусідок, які Катарина в сімейному колі часом дозволяла. Отже, довкола неї, Катарини, почала зводитися стіна

відчуження; з нею віталися крізь зуби або й не віталися зовсім. Коли проходила вулицею, жінки замовкали й дивилися на неї порожніми очима. А що найгірше, Катарина не могла знайти собі нової служниці, хоч бажуючих служити дівчат завжди було досить. Отже, навколо неї почала ніби снуватися якась змова, і жінка це виразно відчувала. Не втрималася й поскаржилася Петеров, і той як міг заспокоїв її, порадивши менше виходити на вулиці й золити жіночі очі, бути до всіх як і раніше, тобто ніби не помічати зміни до себе ставлення, а ще піти і щиро посповідатися патерові Маркусу, який був людина розважлива та впливова.

Катарина чоловіка послухалася, стала тільки зрідка виходити з дому, завжди чемно з усіма віталася і ніби не помічала відвернутих спиною до себе сусідок. Пішла вона й до патера Маркуса і щиро розповіла про все, що навколо неї чиниться, і про негідницю служницю, яка її напевне обмовила.

Патер Маркус, очевидно, знав щось більше.

— Ходять чутки, дочко моя, — лагідно сказав він, — що ти читаєш книжки свого чоловіка і часто засиджуєшся за ними й до півночі.

— Хіба ж то гріх, панотче? — спитала Катарина, бо те, що сказав патер, була правда.

— Це не гріх для людини вченої і мужа, але гріх для жони, — мовив патер Маркус.

— Але ті книги — тлумачення Святого Письма, отче! — сказала Катарина.

— Тлумачити Святе Письмо можуть мудрі філософи, люди твердого розуму, а істотам розуму тонкого, як жіночий волос, досить молитви і сповідання віри, тобто боговгодного й чесного життя.

— Хіба ж я не жила боговгодно й чесно?

— Це мусиш знати сама. Але щось чинила не так, коли люди від тебе відвернулися. Уподобнюватися до інших треба, а не відрізнятися, бо гординя — один із великих гріхів людських. Хай книжки читає твій муж, а ти знай жіноче діло, тобі належне.

— Я жіночого діла в домі не занедбую, отче, — впустила очі Катарина.

— Жіноче діло ведеться не тільки в домі, — сказав патер Маркус, — але і в світі. Бо коли ти жона в домі, а до інших жон гординю тримаєш — це також гріх.

— Що ж мені робити, отче?

— Молися й уповай! Pokірлива будь і добра! Ходи в

храм щодня, до сусідок своїх підійди, перспроси їх і упокорись... А книги читати покинь. Бо твердий розум вони укріпляють, а тонкий зламати можуть.

Пішла з храму, глибоко задумавшись. Ні, не все розуміла в цьому світі. Читати й писати навчив її чоловік, а вона виявилася настільки здібна, що напрочуд легко засвоїла науку. Здивований тим, Петер виклав їй курс граматики й латинську мову. Вона засвоїла й цю науку блискуче, а за кілька років вони могли між собою говорити латиною. Дітей не мали, отже, Катарина знайшла в науці розраду. Чоловік почав викладати їй поетику. За рік Катарина вже віршувала, притому так, що дивувала свого чоловіка.

— Тобі треба було народитися хлопцем, — сказав якимсь їй. — Стала б славна на весь світ. А так... Аби біди тобі з цього не вийшло.

Більше він її не вчив, хоч вона прагла ввійти в таїни риторики й філософії. Тоді й почала читати його книги, навіть і найскладніші. Робила те не на очах людських, і, коли б не та негідниця Еліза, ніхто про те й не довідався б.

Не йшла із храму, а летіла. Гірка образа пекла їй серце: ну, що лихого вдіяла в світі? Хіба віддаватися науці й поезії жінці гріх? Хіба розум не треба ширити в світі, а нерозум проганяти? Але не в одній книзі прочитала, та й Святе Письмо про те вістило, що розум може таїтися в нерозумі, адже те, що розумне для світу, для Бога — це нерозум, і навпаки. Тоді навіщо всі ці книги, науки й розмисли? Навіщо школи, колегії й академії, навіщо магістри, філософи й богослови? Чому чоловік може мудрість осягати, а жінка ні? Чи тонкий розум, навчений мудрості світової, не може стати твердий? Коли б у неї були діти, мала б досить клопоту біля них і не мучилася б цими думками. Ні, вона не все у світі розуміла; знала тільки: своїми заняттями й читанням нікому не несла ніякого зла. Єдине зло, яке вчинила: не втримала біля себе лихої та дурної пашекухи, яка тайкома підглядала за нею, підслуховувала їхні з чоловіком розмови, а потім виносила все те з хати на вулицю.

І от тепер Катарина відчувала, що світ, ніби петля, звужується і звужується навколо неї, що їй мало стає повітря, аби дихати, що вона ніби у скляну кулю потрапила й біжить, біжить у ній, лишаючись при цьому на одному місці, тоді як куля тікає з-під ніг, а до скла попритулялися зусебіч обличчя, розплескавши носи й вирячивши очі, і тицяють у неї пальцями, порозтулявши

зубасті роти, щось регочуть і кричать. Ні, вона знає, що вони кричать:

— Дияволиця! Дияволиця! — і це так страшно.

Катарина схаменулася. Справді кричали — вуличні хлопчакі.

“Що вони, показалися? Чому до неї посміли вжити це слово?”

Злякано, затравлено озирнулася — сонце блиснуло їй у вічі, на мить засліпивши. Химерна біла хмара застигла біля нього. Загорілася яскраво-зелена на узбіччях трава. В очі впали спотворені від крику обличчя хлопчаків. З-за дерев'яних затул визирають цікаві очі, жіночі очі — ох, як вони її ненавидять, а вона їх! А біля під'їзду її двору стоїть критий чорний віз і стоять якісь озброєні люди в чорному, а довкола них — міщани, котрі збились у гурт і простягли водночас в її бік руки. Тут-таки, біля воза, застиг її чоловік Петер, на руках у нього кайдани (чи так?), і він повернув бліде обличчя в її бік? І воно таке бліде, як і та хмара над головою, що біля сонця.

Катарина відчула, що в неї так само зникає з тіла кров, що в неї широко розверсті очі і вражено розтулений рот. Вона зупинилася з розгону й раптом повернулася й кинулася тікати звідси геть, але хтось темний чекав на неї зовсім неподалік, а може, це прискочив один із тих капосних хлопчаків, що неподобно обзивали її дияволицею, — підставив їй ногу. Вона перечепилася й упала у куряву. Тоді й почула регіт, улюлюкання й тупіт важких чобіт. Знову зірвалася й закричала, ніби смертельно поранений птах. Важкий кулак бухнув їй межі очі, вона знову впала обличчям у куряву. Цупкі, грубі лаписька схопила її за ноги, насилили петлю й потягли дорогою, а вона зав'юнилася й закричала, але й цього разу їй нічого не допомогло.

4

— Вона справжня відьма, — сказала Еліза Гільген цілком переконано. — Я за нею давно стежу. Якось вона пізно встала, а коли я допомагала їй одягтися, побачила на її тілі червоні круглі плями з монету — було це вранці. А однієї ночі я прокралася до її спальні — вона лежала як мертва й не рухалася. Я торкнулася її — тіло було холодне. Перед ранком щось захурчало в комині, я навмисне не спала, щоб все дослідити й побачити, і я уздріла білу тінь, що вилізла з печі й чимдуж побігла в

спальню. А ще вона варила зілля, а що там і до чого вичитувала з книжок, про те не відаю. А ще вона вбила дитя і варила його в котлі, пританцьовуючи й ухаючи. А ще до неї приходив чоловік, зовсім схожий на пана Петера, але з чудною шапкою на голові і в дуже маленьких чобітках. Коли ж скинув шапку, я побачила на голові в того ніби пана Петера ріжки, він кинувся до пані обніматися й цілуватися — тьху, тьху, тьху, не загадати б на себе! А потім він скинув чоботи, і я побачила, що в нього не людські ступні, а ратиці. І почав він таке з панею вичворяти, при тому обмовляючи Бога, що про те не можу розказати, а тих слів повторити.

— А ти повтори, повтори! — лагідно сказав гексенкомісар.

Тоді Луїза впала на коліна, перехрестилася, звела очі до неба й заклалася:

— Убийте мене і ріжте, але проти Бога таких слів моїх вуста ніколи не вимовлять.

— Ну гаразд! Тоді розкажи, що вони витворяли.

Це розповісти Луїза згодилася, хоч спершу трохи й ламалася, але тільки при тій умові, що прошепче ті слова панові гексенкомісарові на вухо. І вона почала шептати, пристрасно, із захватом, ніби не осуджувала, а заздрила своїй пані й сама була не проти таке вчинити.

— Досить! — обірвав патер Йоаган. — Що іще?

— А те, що вона цілими днями й ночами читала чорні книги, і від тих книг підіймалася чорна пара, пані дихала тією парою і щось бубоніла. А по тих чорних сторінках стрибали чорні чоловічки із чорними ж хвостиками, а пані дивилася на них, плескала в долоні й реготала. По тому волосся в неї стало дибом, а я так перелякалася, що зуб на зуба мені не потрапляв.

— Чому не донесла на неї зразу? — спитав патер Йоганес.

— Бо хотіла вислідити, не споловивши, — твердо мовила Луїза.

— А виказала, коли вона вигнала тебе.

— Бо вислідила все й не могла більше.

— А пан Петер теж читав ті чорні книги?

Луїза ніби отямилася, очі її забігали.

— Пан Петер — чоловік добрий, — сказала вона. — Він і жінку од чорних книг одмовляв.

— Але ж він знав про те, що його жінка відьма?

— Ні, не знав, — ніяково сказала Луїза. — Він тільки, наскільки знаю, відмовляв її читати книги.

— Звідки знаєш?— спитав строго патер. — Дивись не бреш!

— Він чоловік добрий, — злякано сказала Луїза.

— З'яви істину, — мовив урочисто патер Йоганес, — щоб я не добивавсь у тебе правди іншими шляхами.

Луїза злякано замотала головою:

— Я сказала правду.

Тоді з іншої кімнати виступив кат, в його руках був дауменшток*.

— Бачиш цю штуку, — сказав він. — Рука чи нога закладається сюди, а гвинт закручується — буде дуже боляче. Ліпше зізнайся.

— В чому? — злякано спитала Луїза, всі думки від страху в неї змішалися.

— А ти вже й забула, що я питав. Чи Петер Ліпс знав, що його жінка відьма.

— Знав, — тихо сказала Луїза, губи її тремтіли.

— І відмовляв її не тільки від книг, але і від того, щоб не літала на шабаш?

— Так, — шепнула Луїза.

— А сам читав ті ж таки чорні книги?

— Ні, він читав учені книги.

— А звідки знаєш, коли сама невчена?

— Чортики на тих книгах не стрибали.

— З'яви істину! — сказав патер, а кат показав Луїзі бейнештаубе, або іспанського чобота.

— Хороша річ, дівонько! Хочеш покажу, як вона діє?

Луїза заверещала.

— Викладай! — крикнув патер Йоганес.

— Він читав ті самі книги, — видихла служниця.

— Тепер ти молодець! — сказав кат.

— Цього нам досить, — мовив патер, позіхнувши. — Записав усе? — звернувся до писаря. — Хай поставить хрестика.

Луїза поставила.

— Далеко з міста не відходь, — наказав патер Йоганес, колупнувши пальцем у вусі, бо йому засвербіло. — Може, ще тебе покличемо. Йди, дочко, з Богом, і хай тебе благословить Господь!

Луїза присіла, поцілувала патера в руку і чимдуж побігла до дверей, бо їй тут уже й страшно ставало, а ще відчувала вона на спині пильний патеровий погляд, яким той дивився на неї, — як вуж на жабу, хоч і не

---

* Дауменшток — прилад для стискування, жом.

знала думок, що з'явилися у патеровій голові, а це було зовсім не прихильні до неї думки.

5

Усе це відбувалось у магістраті, де тимчасово розмістився мандрівний духовний суд, тут було, зрештою, й тюремне приміщення з колодками та знаряддям для тортур.

Катарина лежала в глибокому підвалі, ноги їй було забито в колодку, аж не могла вона зворухнутися, а на шию їй одягли ошийника із залізними шипами до тіла — ошийник був на ланцюгу, припнутім до стіни. Руки їй прикуто до поперечної балки, лежала ж жінка на балці повздовжній, ото ж ніби на хресті була розп'ята. Не мала змоги й ворухнутися, тіло їй залякло й уже боліло, і вона послала думку й молитву до того, котрий був розп'ятий 1516 років тому, бо проповідував світові любов та милосердя і всі десять заповідей. І от прийшли його учні, зрозумівши з тієї науки те, що їм було корисне, тобто пожиточне, й іменем його хреста почали розпинати всіх невдогодних та непокірних, а разом із ними й невинних, в ім'я любові сіючи смерть, а в ім'я покірливості — непримиренність. Ця думка засіла кілочком у голові Катарини Ліпс, і їй раптом здалося, що хтось колись безнадійно зрадив учителя, що вчинок Іуди Іскаріотського — тільки перша печатка тієї великої зради (учитель про нього знав, і не без його волі це відбулося); зрештою, то й не зрада була, а відречення. Зрада ж справдешня замислювалася серед вірних та відданих, тих, котрі за потребою відрікалися, а коли варто було каятися, то й каюлися, й поверталися, тих, котрі спершу гонили вчителя, а потім раптом перейнялися його вченням, — побачили-бо дійовість того вчення і відчули його живучість у віках.

Й раніше про це думала, начитавшись книг Святого Письма, але не допускала таких думок до серця; зараз же, розіпнута на хресті, як і він, і в передчутті мук, що на неї чекають, тільки й думала, що про нього й про велику йому зраду, бо мимоволі ніби переходила в його плоть, а її думки ніби навіювалися його думками.

— Господи, — прошепотіла вона, — ти прийшов на світ і дав себе розп'яти, бо хотів спасти його від ненависті, яка затопила цей світ. Але, Господи, ти не спас світу, а тільки розтяг свою муку у віки. Велиш

добрим та розумним гинути, а лихим панувати. Хіба така має бути наука любові?

Прислухалася, ніби хотіла почути відповідь, але тиша стояла навдookіл. Тяжко нило тіло, бо не могла ним рухнути, в'їдалася поперечна колода у спину, тіло ніби руйнуватися починало зсередини. Ні, вона не зовсім добре знала, що її чекає, бо про те, що чинять із запідозрюваними в чарівництві, ходили тільки глухі чутки, зокрема про нелюдські муки, яким їх піддають, — зрештою, ніхто ніколи живим звідтіля не повертався. Тільки раз бачила вона, як палять відьом, і це було щось таке жахливе, що вдруге і втретє це дивитися не пішла. В тих нещасливих були почавлені пальці на ногах та руках, чорні лиця, осмалені голови, несамовиті очі, сині плями на шиї — і от вона також у їхній шкірі. Десь поруч лежить так само закутий її добрий та напрочуд спокійний чоловік Петер — як би вона хотіла перемовитися з ним, порадитися, але також неможливо. Тоді відчула, що має згадати щось конче потрібне: чи з прочитаних книжок, чи з того, що при нагоді оповідав їй чоловік; здається, це мала бути ниточка, за яку можна схопитися, — їй у голові аж обертом пішло, так напружила пам'ять. Десь читала, чи це чоловік казав, що обвинуваченому в чарівництві не давалося ніяких засобів захисту. В “*Malleus maleficarum*”, тобто “*Hexenhammer-i*” — “Молоті відьом”, було встановлено принцип, що імена доносителів мають зберігатись у темниці. Одне тільки могли вжити оскаржені, але що? Ні, вона не могла того згадати; колись це було сказано в принагідній розмові; може б, на ясну голову воно б і прийшло на думку, але тепер, коли вона мучиться, коли її чомусь уподобили до Учителя, водночас називаючи її його ворогом, була цілком безпорадна. Ну от, поворушила головою — й шипи миттю в'їлися їй у шию — скрикнула; спробувала поворухнути руками чи ногами — тільки біль був у відповідь на її потуги.

Тоді почула в коридорі кроки — йшло, очевидно, двоє. Кроки лунко розлунювались у тиші, і їй аж жахко від того стало. Зупинилися біля її дверей, заскреготів ключ. Один із сторожів тримав смолоскипа — всунув його у підставку, перед тим освітивши її всю.

— Ну що, поласуємо, поки її не перетворили у м'ясо?

— Ги-ги! — засміявся другий. — Ти перший чи я?

— Звісно, я! — сказав перший, очевидно, старший. — Відстебни їй ошийника, щоб не заїло. Чуєш, красуне, — до неї нахилилося заросле обличчя. — Може, ми тебе

розкуємо й побавимся з твоєї волі? Відьми таке діло полюбляють, ще й з надмірностями.

Вона закричала. Тоді їй всунули до рота кляпа й почали чинити насильство. Відчувала на собі тягар, чула сопіння, запах перегару й часнику, потім упав на неї другий, від цього смерділо перегаром і цибулею. І знову — тягар і сопіння. Вона задихалася, пробувала пручатися, але була безсила. Сльози текли їй по щоках — ось він, початок тортур: позбавлення її честі. Ні, її позбавили честі ще раніше, коли волокли за ноги до воза — то було перше зіткнення з брутальною силою, у волю якої потрапила.

Потім їй дали спокій. Пішли, зачинивши двері й погримотівши чобітьми, весело поміж себе розмовляючи, — знала, що не востаннє до неї прийшли. Тоді вилила решту сліз і як могла заспокоїлася. І прийшла їй до голови дивна думка: світ тільки позірно сонячний та гарний. Насправді ж він — черево апокаліптичного звіра, і живе в ньому ще й безпросвітня тьма — не має вона ні форми, ні розміру. Можливо, й справді та тьма у формі безвидного й безформного звіра, щось ніби хижа риба, котра вряди-годи заковтує когось із суших. І той, кому трапляється таке нещастя, потрапляє в її черево, тобто у її волю: не має значення, винуватий він чи ні. Має значення тільки те, що людина стала належати тому звірові і, доки не з'їсть і не перетравить її, доти з утроби своєї не випустить. Колись така тьма (а може, й апокаліптичний звір, а може, хижа, безвидна риба) прийшла і до Вчителя. Ковтнула його, як ковтає кожного смертного, хоч він і не був смертний. Хтозна, може, він пішов назустріч апокаліптичному звірові, тьмі отій, щоб навчити покоління, як, в неї чи у нього увійшовши, залишитися чистим?

— Боже, Боже, — зашепотіла вона. — Хіба можна в череві апокаліптичного звіра, в пеклі цього світу залишитися чистим?

6

І знову задудніли в коридорі кроки, і знову прийшли до неї ті брутальні двоє — служки п'їтьми, розкували її, знову згвалтували і, даючи тумакі, погнали сутереном. В неї було залякле тіло, і вона ледве дибала, в неї була бридка ураза від того, що з нею чинили, але раділа хоч би з того, що могла розправити заляклі члени (хоч це

так важко давалося), що в спину не в'їдаються ребра колоди, що зараз вона спробує розтлумачити тому чоловікові із комітету боротися з відьмами: сталася якась несвітня помилка, це її оббрехала власна служниця, нависна негідниця, а вона насправді жила благочестивим життям, ходила ретельно до храму і вчасно сповідалася, що вона вірна овечка Христового стада і хоче такою залишитися навіки.

І все, що хотіла сказати, вивіла відразу, як опинилася перед патером з кирпатим носиком, пухкими губами й пувичками-очима, адже з дитинства була навчена довіряти духовній особі. Плачучи, розповіла, як збиткувалася із неї сторожа, а вона ж чесна й порядна матрона. І той патер чемно її слухав, покиваючи головою, тільки ледь-ледь усміхаючись, а в кутку кімнати сидів, ніби опудало нерушне, за столиком писар, але не записував нічого, тільки дивився на неї скляними очима, а в другому кутку стояв, ніби пам'ятник, склавши руки на грудях, кат, але не всміхався — обличчя мав залізне й непорушне, а вона говорила й говорила й не могла зупинитися, і сльози котилися їй по щоках — аж руки простягала до патера, адже він той, хто має її зрозуміти й допомогти наблизитися до Бога, — молила й просила. Патер її не перебивав; уважно, ледь схиливши голову, слухав, ніби отець-сповідник, і дав їй виговоритися, тобто терпляче вичекав, поки не витекли з неї всі слова, — був спокійний і добродушний, цей *Hexenkommissare*, а коли вона замовкла, милостиво дозволив їй сісти, і голос його потік лагідно й тепло:

— Маю надію, пані, на ваш добрий розум та поступливість, щоб полегшили мою важку, маловдячну роботу, а себе збавили мук. Зараз я усе вам розтлумачу. Ми не хапаємо безневинних людей, а тільки тих, проти кого маємо свідчення. Злочини ділимо на *crimina ordinaria* (злочини звичайні) і *crimina exscepta* (злочини виняткові). Але є особливий злочин *crimina exscepta in exscepta*, особливий в особливому — він чиниться тасмно, ховається у тьмі, покривається темними силами — таким злочинцем допомагає сам диявол, навчаючи відьму брехати суду, заперечувати власну вину, затемнює пам'ять свідків, осліплює суддів і втомлює ката. Супроти вас маємо безперечні свідoctва, визнані живими свідками. Дайте мені папір, — звернувся патер до писаря. — Ось, будь ласка, можете самі прочитати, ви це вмiєте, або ж прочитаю їх я.

— Можу прочитати, — сказала Катарина і взяла листка.

І от саме тоді, коли взяла листка й прочитала, її осяяло, і вона таки згадала, як можна боротися.

— Ці свідчення вам дала Еліза Гільген на основі смертельної до мене ворожечі і з помсти за те, що я прогнала її зі свого дому за несправність та негідність.

Патер Йоганес Шпінглер аж рота розтулив — таке в його практиці боротьби з відьмами траплялося вперше — підсудна знала, виявляється, канонічне право.

— Може бути, може бути, — сказав лагідно він, уже наперед солодко тішачись, що сотою його відьмою буде не та простачка, пашекувата служниця, а ця — не елементарна чергова жертва диявола, а його улюблениця. — То, може, ота паскудниця, відходячи від вас, дивилася з-під лоба? І, може, проти вас похвалялася?

— Так було! — сказала Катарина Ліпс.

— І ви це свідчите з усією відповідальністю, яка покладається на свідка?

— Свідчу, — сказала Катарина, і патер радісно закивав головою.

— Приймаємо ваше свідчення, — сказав лагідно. — Негідницю буде заарештовано як вашу спільницю, дуже я радий, що викриваєте тих, хто був із вами у змові й погодженні.

— Але ж, пане гексенкомісарє, я не сказала, що вона моя спільниця, бо я чесна жінка! — вигукнула Катарина. — Я лише відвела її свідчення супроти мене, бо воно засноване на смертельній до мене ворожечі.

— Може бути, може бути! Але, на жаль... маємо ще одного свідка, проти якого, пані, не можете сказати, що він перебуває у смертельній проти вас ворожечі.

— І хто цей свідок?

— Бачу, вам знайомий “Malleus maleficarum”, пані, отже, відаєте, що ми, судді, ні в якому разі не маємо повідомляти звинуваченому імені свідка. — Він на хвилю задумався, опустивши голову, але невдовзі знову її звів, оченятка його зблиснули. — Але вам за те, що виказали свою спільницю, скажу: це... ваш чоловік, Петер Ліпс! Правда, ми змушені були з ним поговорити трохи жорсткіше, ніж з вами.

Вона не витримала й закричала: удар був розрахований надто точно. Тепер Катарина остаточно переконалася: ота тьма, той апокаліптичний звір, безвидна риба, заковтує її. Петер, добрий і лагідний чоловік, не витримав тортур, бо ніхто їх не може витримати, він сказав про неї те, чого не було, отже, тьма примусила його до того, вичавила

з нього зрадницькі слова, ні, не зрадницькі, а вимучені, вибиті, вирвані з його язика розпеченими кліщами.

— Що з ним буде? — спитала глухо.

— Те, що і з вами, — спокійно відказав патер Йоганес.

— Нас сплять живцем?

— Ну, все залежить од вас. Я можу, наприклад, посприяти, бо ви зговірливі в дечому. Коли признаєтеся відразу, без примінення відомих вам засобів, вважатимемо вас за таку, від якої диявол відступив і яку вже не захищає. Тобто можу пообіцяти, що вас умертвлять, перш ніж спалити.

Тоді вона знову подумала про Вчителя. Можливо, він прийшов на суд також, аби переконати суддів, адже мав таку величезну силу переконання. Однак зрозумів, що апокаліптичного звіра не переконати навіть синові Божому. Тому й вирішив піти на хреста, хоч сила його була більша від сили суддів, і прийняти смерть, хоч був безсмертний. Бо тільки в такий спосіб міг проголосити найбільшу, найстрашнішу й найповчальнішу свою проповідь. Адже нею він прорік: диявол на землі є. Ота тьма, яка заковтує, ніби невидима риба, отой апокаліптичний звір — це його образ. Та тьма — у сильних світу цього, скільки б не називали вони себе світлом чи навіть його оборонцями. Тьма ота всюдисуща і вічна, вона перебуває не в одному часі, а в часах. Вона не закінчується з одним поколінням, а вона — в поколіннях. Вона — як росток у зерні, бо і в зерні існує два ростки: один, зелений, для життя, другий, чорний, для гниття. Отож він і пішов на смерть, Учитель, щоб попрали смерть, дав себе пожерти тьмі, щоб навчити добромисельних людей: є сила, якої не здолати й синові Божому, є смерть, якої не перейти й безсмертному, але це зовсім не значить, що він, Учитель, смерті і тьмі улягав. Улягали тьмі та смерті розбійники, що висіли біля нього. Одного з них, Вараву, він помилював, щоб навчити людей одній істині: й життя у тьмі — не життя.

Катарина Ліпс, жінка, геній якої мав пропасти уві тьмі, дивилася широко розверстими очима на лагідно усміхненого патера Йоганеса Шпінглера, людину з усмішкою, але з напрочуд холодними очима, й подумала, що він легко міг їй збрехати: її чоловік ще не підданий тортурам і нічого проти неї не сказав. Але вона знала, що це може статися, більше того, вона знала, що, навіть коли він, підданий тортурам, нічого супроти неї не скаже, це також не змінить її долі. І Катарина раптом відчула, що наповнюється твердістю, що, зрештою, цей поєдинок із

псевдопатером, котрий сидить навпроти неї, не тільки вивірення її духу, а й продовження отого віковичного змагання, яке почав на землі ще Вчитель.

— З'яви істину, — мовив урочисто патер Йоганес. — Чи признаєшся у тому, що донесла на тебе служниця твоя Луїза Гільген і що підтвердив твій чоловік Патер Ліпс, професор? Чи признаєшся, що брала безпосередню участь у шабаші, що мала статевої стосунки з інкубом і що забавлялася з ним у найрозпусніший спосіб. Коли так, то розкажи, як усе відбувалося і в який спосіб бавилися ви із інкубом, тобто нечистим у людській іпостасі.

— Я чесна жінка й порядна матрона, — твердо відказала Катарина.

Патер Йоганес подивився на неї кругленькими, майже щасливими очками.

— Після всього, що на тебе наговорили, можеш так казати? Сама це свідчиш чи так велить тобі мовити диявол?

— Сама і від свого розуму, — сказала Катарина.

— А чи знаєш, до чого це призведе? Ми змушені будемо піддати тебе тортурам. Покажи їй, хлопче, як ми її змушені будемо мучити. Власне, мучитимемо не так тебе, як диявола в тобі, а сама відаєш, милосердя тут немислиме.

І кат показав їй усе, що й Луїзі Гільген показував. Катарина дивилася на катівське приладдя широко розплющеними очима, але мовчала.

— Маю ще до тебе, Катаріно Ліпс, милосердя, — сказав патер. — Бо я добре вивчив ваше поріддя, відьом. Добре тямиш: не може той, хто не спробував тортур, повірити в їхню силу. Але то страшна сила, і страшні переживання впадуть на тебе, Катаріно.

Катарина здригнулася.

— Невже не боїшся?

— Боюся, — відверто сказала вона. — І хотіла б у всьому признатися. Але скажіть мені по совісті, отче: чи зможу я зберегти блаженство душі, коли подам брехливі свідчення?

— Брехливих свідчень у тебе ніхто не вимагає, — сказав патер. — Від тебе вимагають тільки зізнатись у тому, у чому звинувачують тебе свідки.

— Звинувачення Луїзи Гільген не дійсне, — сказала Катарина, — бо воно йде від смертельної до мене ворожнечі. Свідчення мого чоловіка, якщо воно є, так

само недійсне, бо воно неправдиве, а вимучене вами. Я добре знаю, що чинила, а що ні.

— Ну, це не зовсім так, — вже холодніше сказав Йоаган Шпінглер. — Дещо ти могла чинити, не знаючи про те. Наприклад, ходила на шабаш відьом, покинувши тіло в домі, тобто ходила духом своїм, будши цілком несвідомою власного вчинку.

— Чи ж можна судити людей, несвідомих власного вчинку? — спитала Катарина.

— Звичайно, — мовив патер Йоганес. — Бо судиться не несвідомість, а вчинок.

— Навіщо ж тоді мене допитувати, коли я не знаю про свої лихі вчинки? Який пожиток тоді з моїх признань?

Патер Йоаган знову викруглив очі. О, йому трапилася таки й справді незвичайна відьма, мудро навчена самим дияволом. Яка велика сила її логіки! Але й він не ликом шитий.

— Знання про свої лихі вчинки в тебе є, — сказав він. — Вони лише сховані в тобі. Ми ж спробуємо відігнати від тебе твого захисника — диявола, і ти все пригадаєш. Починай, кате!

Кат схопив Катарину за руку й потяг у куток, де стояла драбина й лежали катівські інструменти.

— Роздягнешся сама чи допомогти? — спитав він.

— Роздягнуся сама, — сказала Катарина.

Скинула одержу, хоч їй було жакливо соромно. Але не бажала, щоб її роздягав цей виродок.

Кат тим часом схопив смолоскипа, що стримів запалений у підставці, й підніс до її волосся. Волосся затріщало й узялося полум'ям, Катарині нестерпно запекло, й вона кинулася бігти. Але кат підставив їй ніжку, вона гримнула об підлогу, полум'я при цьому збилося. Кат міцно зв'язав її, а тоді запалив знову.

— Господи, допоможи мені! — крикнула Катарина. — Господи, не можеш залишити мене, неповинну!..

Коли отямилася, над нею зависло обличчя ката. Нестерпно боліли опіки на голові й у паху.

— То що? — спитав кат. — Прояснилося тобі?

— Ліпше тобі признаватися, — сказав кволим голосом патер.

— Гаразд, — мовила Катарина. — Я охоче помру і признаюся в тому, чого бажаєте. Але при одній умові, — вона облизала попечені губи.

— Чи ж ви чули таке, отче, — сказав кат. — Вона ставить нам умови! — І він грубо зареготав.

— То її право, — спокійно промовив з глибини кімнати патер Йоганес. — Ми тебе слухаємо.

— Признаюсь у всьому, — сказала Катарина, — коли ви, мої судді, візьмете на себе відповідальність за мій гріх брехні.

Кат аж відсахнувся від неї.

— Чули, отче Йоганесе, — скрикнув він. — Ні, я ще такого не чув!

— Це свідчить, — спокійно сказав патер Йоаган, — що диявол пообіцяв їй свій захист. Продовжуйте! Пошукajte на її тілі місць диявола.

Кат почав наколювати тіло Катарини голкою, але вона вже не кричала, тільки здригалася. Патер Йоганес навіть не зійшов зі свого крісла, але пильно стежив за маніпуляціями ката.

— По-моєму, в неї все тіло — місце диявола, — сказав він. — Так буває в тих, котрі особливо ним люблені. Маю переконання, що нам трапилася по-особливому люблена дияволом відьма.

— І я так думаю, — сказав кат.

— Катарина Ліпс! — проголосив патер. — Перш ніж перейти до справдешніх тортур, ще раз закликаю тебе: з'яви істину!

— Пане судде, — сказала жінка. — Одного у вас прошу: осудіть мене невинну. Охоче б зізналася, але я справді невинна. Не чинила я ніяких лихих справ.

— Переходьте до третьої міри тортур, — сказав патер Йоганес.

Кат почав загвинчувати біля Катарининої ноги жом. Катарина закричала. Тоді їй поклали до рота *capistrum** і ще більше стягли гвинти. Жінка вся зціпилася, але жодної сльозини не випало з її очей.

— Ну що ж, — сказав патер Йоганес. — Хай полежить. Ходімо вип'ємо по келиху вина.

Вони пішли в сусідню кімнату, пили, їли, розповідали веселі історії і повернулися у катівню десь через півгодини: Катарина була без пам'яті. Кат вилив на неї відро води, а коли вийняв із рота *capistrum*, вона знову закричала:

— Я невинна! О Йсусе, не залиши мене! Допоможи мені в моїх муках!

— Доведеться перейти до четвертої міри тортур, — сказав патер.

Але тут їх чекала несподіванка. Хоч на обвинувачену наділи іспанського чобота й пригвинтили, вона не тільки

* *Capistrum* — кляп (лат.).

не зронила жодної сльозини, але й не кричала, хоч *capistrum* цього разу їй до рота не вкладали.

— *Per maleficium!** — вражено сказав патер Йоганес і схилився до катованої. — Чи визнаєш свою вину?

— Невинувата! — зі стогоном проказала Катерина.

— Гарзд, — мовив патер Йоганес. — Вважатимемо, що четверту міру тортур вона витримала. Чи ти таке бачив? — спитав у ката.

— Часом трапляється, — ухильно відказав кат.

— Витягніть її! — наказав інквізитор.

Кат вивернув Катарині руки, її підняли над землею, а до ніг причепили гирі. Потім кат почав бити її різками. Катерина глухо стогнала, а на домагання признатися не відповідала. Зрештою скрикнула, закликаючи на поміч Бога, і зомліла.

Коли прийшла до тями, побачила біля себе патера Йоганеса, який сидів на ослінці й пильно на неї дивився.

— Даремно затялася, — сказав їй. — Мусиш признатися, бо маєш бути винувата. Катуватимемо тебе не тільки сьогодні, а й завтра, післязавтра, аж доки не признаєшся. Коли помреш під тортуррами, все одно будеш оголошена відьмою і спалена. Коли ж витримаєш всі муки, в чому я сумніваюсь, це значить, що винувата тим більше — диявол дає тобі силу і втримує твого язика, щоб не могла говорити й признатися. Отож послухай мене, не на зло тобі кажу: ліпше признайся, бо нема тобі звідси виходу. Коли вела лихе життя, вела його у спілці з дияволом, коли ж вела порядне — вдавала із себе порядну, щоб не падала на тебе підозра. Коли лякаєшся тортур — винувата, коли ж упевнена в своїй невинуватості — тим більш винна, бо диявол тебе стереже й допомагає тобі. Без того сприяння людина не може витримати того, що тобі вже вчинено. Коли ж захищаєшся й переконуюеш нас у невинуватості своїй — значить, винна, а коли мовчиш під час тортур — це перший доказ твоєї вини. Так чи інакше ти маєш умерти, притому страшно вмерти, бо ти під час тортур ворочала очима — це значить, що шукала поглядом диявола; ти лишалася напружена й мала нерухомі очі — це також значить, що бачила диявола. Знайшла силу перенести тортури сьогодні — це значить — заслужила вже покару. Коли ж витримаєш всі тортури, залишишся після того жива й не признаєшся — сидітимеш у в'язниці, поки там не згниєш. Отже, один у тебе шлях — признатися, і ти це вчиниш!

* *Per maleficium* — диявольське мистецтво (*лат.*).

Катарина слухала цей монолог, і їй почало здаватися, що патер перед нею починає мінитися й коливається, ніби ставав водяний. Увіч уздріла, як чорніє його кругле лице з кирпатим носиком, пухкими вустами й пувичками очей; з лоба Йоганеса Шпінглера раптом почали пнутися ріжки, а коли опустила очі, уздріла, що ноги патерові обросли щетиною, замість чобіт у нього — ратиці.

— Чи бачиш ти диявола? — спитав патер гучним голосом.

— Бачу! — відповіла пошепки Катарина.

— Чи була ти на відьомському шабаші?

— Мене притягли сюди... Насильно! — сказала Катарина.

— Той диявол, якого бачиш, хоче тебе захищати?

— Ні, — відповіла Катарина. — Хоче мене судити.

— Цього досить, — сказав патер Йоганес Шпінглер, комісар із комітету боротьби із відьмами. — Вона призналася, і ми можемо її судити.

Пройшовся покоєм, стукаючи об підлогу ратичками, і за ним поволочився довгий чорний хвіст. Тоді повернувся до Катарини, яка дивилася на нього з несусвітним жахом, і підморгнув:

— А ти, Катарино Ліпс, сильна жінка. Відверто кажучи, мені тебе жаль.

7

Наступного дня, після того як у містечку Мокмуґл спалили подружжя Ліпсів разом з їхньою служницею (Луїза також не хотіла признаватися у відьомстві, і їй кілька разів натягали іспанського чобота й підвішували до стелі, лишаючи висіти годинами, їй також обпалили на тілі волосся і голкою вимацали кілька плям диявола; зрештою призналася й вона), патер Йоган Шпінглер з компанією виїжджав із містечка в цілком доброму гуморі (частка з конфіскованого майна Ліпсів була поважна) у свій упередній шлях, а точніше, до міста Меци, де на нього чекала незавершена справа тієї жінки, за якою упадав Аґріппа фон Нетестейм.

Дорогою патер Йоган обдумав кілька речей: кого треба вважати його сотою відьмою: Катарину чи Елізу, адже Еліза виявилась навіть затятіша Катарини, — вирішив, що все-таки Катарину, адже то була вчена відьма. Друге, про що він міркував: прийшов час зайнятися тим навісним

Агріппою. Приятелем конче треба було пожертувати, для цього вистачить натравити на нього когось із своїх нових знайомих, ну хоч би Фрідріха Мінца, — річ це не вельми складна. А ще думав патер Йоганес про дивну дияволову силу, про яку стільки навколо балакано, — в глибині душі він у неї не вірив. Усе, що є, міркував цілком добродушно патер, — те є, отже, логічно думаючи, коли є він, борець із нечистою силою, то смішно гадати, що її, нечистої сили, не існує, але перебороти свій внутрішній сумнів не міг; звісно, про те не треба нікому пробалакувати. Ніхто не назве його роботу приємною, але патер не бажав би міняти її на іншу, і то не тільки тому, що приносила прибутки. По-своєму вірив у свою місію, а ще й у те, що, виконуючи таку чорну роботу, захищає й себе від свавілля інквізиції, бо сам добряче вивчив нехитрий, але й нещадний механізм її роботи. Принаймні хотів дожити спокійно віку, аби ніколи не зазнати того жаху, який ніс у світ сам.

Це й була фатальна думка, за яку Бог чи диявол мстить. Бо тільки про те подумав, як його повіз було зупинено; якісь люди вирвали дверцята його коляски, схопили патера за рясу й поволокли. Патер Йоаган Шпінглер зарепетував. Його тягли по землі, тусаючи ногами, доки не кинули під колеса точнісінько такої ж коляски, як і його. Відчинилися дверці — і звідти виступив його новий приятель Фрідріх Мінц — саме той, якого патер Йоганес бажав натравити на Агріппу фон Нетесгейма.

— Ви заарештовані, колишній пане гексенкомісарє, — сказав офіційно Мінц. — Проти вас маємо безперечні докази, засвідчені живими свідками, що ви еретик.

Патер Йоаган Шпінглер звів очі, і йому здалося, що з темної отхлані коляси Фрідріха Мінца вплив згусток тьми. Той згусток підплив до нього, як риба чи апокаліптичний звір, і розтулив зубату пашчеку, аби його ковтнути.

Патер Йоаган заверещав і хотів тікати, але йому підставили ніжку. Коли ж упав, на нього кинулося кілька посіпак і міцно патера зв'язали, а на руки наклали ще міцні кайдани.

Шпінглер верещав, кричав, молився, вищав, лаявся, але його вдарили по голові ломакою, і він затих.

Місія

1

Патріарх Єремія замислився. Ця дивна країна, в яку потрапив, була не зовсім йому зрозуміла. Ще приїхавши сюди, примітив: люди цієї землі живуть зовсім не таким укладом, яким мали б жити за його уявленнями християни, — те життя не вкладалось у канони віри, а зчаста й оминали їх. Таке враження склалось у нього ще раніше, ніж вірні люди розповіли йому про звичаї цього краю, — ще тоді, коли переїжджав вільний, порослий тирсою степ. Над головою світило сонце, щедрі й значно лагідніше, ніж у Цареграді, а навколо хиталися роздольні тирсові хвилі.

Повіз ховався у тій тирсі зовсім, і Єремія неначе опинився у зеленій воді, на дні незвіданого трав'яного океану, крізь який годі прозирнути, бо людина, потрапляючи сюди, відчуває, що вона схована від цілого світу, а водночас на неї чигають небезпеки.

Єремія тоді висловив цю думку єпископові Дионизію, котрий його супроводжував, бо вважався знавцем цієї землі.

— У цій країні, — відповів Дионизій, — ми зустрінемося з багатьма несподіванками. Патріарх Іоаким попереджував про те вашу святість...

Зараз уже, після повернення з Московії, коли патріарх Єремія трохи ознайомився з тутешніми звичаями (може, той його спалах щодо митрополита Онисифора Дівочки та архімандрита Тимотея Злоби був недоречний, подумав патріарх, але його знову охопило роздратування: двоєженець — митрополитом, що це таке? Що це таке — архімандритом убивця?), йому хотілося досконаліше пізнати цю країну та її звичаї.

— Там, де дуже багато існує волі, — сказав він єпископові Дионизієві, — мало стійких звичаїв.

Дионизій шанобливо схилив голову.

— Люди, що мали ознайомитися з цим краєм, — сказав він, — висвітлять вашій святості все. Вони ходили тут збирачами стацій для вашої святості. Не думаю, що вони багато їх назбирали: надто високі чини ми наділили місією жебрацтва.

— То в римській церкві, — звищив голос Єремія, — владики об'їдаються й наливають свої черева трунками, це вони стають вельможними й марнотратними. Наша ж

церква міцна в убогості своїй, і нічого страшного не станеться, коли милостиню попросить єпископ.

Дионізій змовчав. Йому хотілося заперечити, що, мовляв, треба зважати й на тутешні умови й при звичаюватися певним робом до них — чи не в тому сенс мудрої церковної політики? Звичай не можна переробляти zarazом, їх треба викорінювати помалу, але впевнено й послідовно. Дионізій, однак, промовчав, знаючи, що ці слова роздратовали б патріарха, той мав свої дивацтва. Зрештою, він вірив у Єремійн розум, адже недаремно той мав славу найученішого теолога. Навіть тут його запросив на гостину не хто інший, як польський канцлер, і хоч патріарх узяв собі скромні покої, вони знайшли під його стелею добрий затишок.

— Хвороба світу, — сказав патріарх, — в тому, що люди не усвідомлюють, що вони в череві апокаліптичного звіра, а найбільша звада їхня — гроші! Римська церква завжди мала їх доволі, благочестиві за всіх часів були убогі. Наша церква лише в Московії має державну підпору, інші країни, як і ця, підлегли. Маємо жити з ласки Божої, і ганьби в цьому нема.

— Так, бо наші переваги в засадах наших. — Дионізій зумисне дозволив собі улесливість.

— Безперечно! — Патріарх різко встав, аж схитнулося полум'я свічок, і покvapно заходив покоєм. — Господь шле нам суворі випробування, але вони не важчі від спокус на масний гріш та ситну їжу з витребеньками. Голодний завжди вільний. Голодний — найсправедливіша людина в світі, вона в череві апокаліптичного звіра не потрапляє.

2

Од свічок крутилися вгору чортні нитки диму, і Дионізій зняв нагар. Велика патріарша тінь хиталася на стінах, ніби патріарх заповнював pokій ущерть, і здавалося, що їй тут тісно. Увечері прозоре приміщення, дерев'яне, оббите тканиною, неначе стискалося — бракувало навіть повітря, і патріарх дихав розтуленим ротом, як риба. Йому не давали спокою думки, чи не тому хотілося не розмови з Дионізієм, а самоти. Так, Дионізій зараз був зайвий, бо в такому малому приміщенні годі вміститись обом (не як там, подумав патріарх, коли тирса заплескує зеленими хвилями й не бачиш довкола нічого, лише хвилі

й безбережне, глибоке море). Тут, довкола нього, — ніч, тут хитаються чорні хвилі, й він поринає в них, топиться, боїться й хоче просвітитися думкою.

Дионізій завжди був тямковитий, він підвівся й попросив дозволу вийти. Тоді й вийшов, а патріарх полегшено зітхнув. Здалося, що в покої побільшало повітря, але це також була омана — за хвилину стіни знову стислися довкола нього, і йому ніяк стало повернутися, так ніби й справді потрапив у черве до якогось звіра.

Горіли свічки, тінь його перекинулася через стелю і зависла з протилежної стіни. Свічки ж палали, ніби золото. Патріарх довго дивився на них.

“Золото, — подумав він. — Хто має його багато, той багато може. А що можу я, злидар-патріарх, який має лише одне — голову на плечах, яку, до речі, не вельми легко носити...”

Було парко, патріарх ще ширше розтулив рота — не ставало духу; стіни помешкання не просто чавили його, а, здавалося, пульсували, чи, точніше, дихали, ніби він і справді сидів у череві. Свічки спалювали решту повітря, і він задув їх усі, крім однієї, і втомлено сів на застелену барвистим рядном лаву. Дихати стало легше, патріарх заспокоювався; він мав багато що передумати, перш ніж дозволити собі заснути.

3

Патріарх мав одну маленьку слабкість, у стосунку з людьми вдавався до такої собі гри, наприклад, уявляв собі людей дрібнолюдками. От і зараз він уявив собі, що відхилилася дошка і з-під неї висунувся малесенький чоловічок, одягнутий у давній український стрій, з дрібним, поморщеним личком і гострим лискучим поглядом (насправді завітав до нього один із довідників). Патріарх сидів, приплющивши повіки, відкинувся спиною на стіну й важко дихав, бо й сьогодні було душно. Чоловічок уже зовсім виліз із дірки, такий собі потішний карлик, ретельно затулив дошку, по тому обсмикнув одержу й побіг до патріарха.

Той важко дихав, борода була мокра від поту, як і волосся на голові, — боровся надсилу із млюстю. Чоловічок схопився руками за патріарше коліно і хутко подерся нагору, ніби по дереві.

Патріарх розклепив повіки: ні, все нормально: насупроти сидить один із тих, хто має розповісти йому, що діється в цьому краї, але якийсь і справді він безликий. Нахилився до нього, подався всім тулубом, і якимось дивно заблищали його очі.

Патріарх знову приплющився: так йому було легше: чоловічок уже дерся на його зігнутому в лікті руку. А коли дістався патріаршого вуха, той схилився, щоб краще дослухатися до швидкого шамотливого шепоту, який посипався із прибульцевих вуст:

— Йде падіння звичаїв, ваша святосте! Не знаю, чи не загибель це світу, пророкована в Святому Письмі. Однорядки й корзни наші здаються смішними, давай теперечки цуг, каботок, страдеток і делій*. Це щось страшне, ваша святосте, — у мене волосся пнеться вгору. В одних одежа тягнеться до землі, а в інших коротка, без комірв, або коміри наставляють, що не знаєш, ваша святосте: чи комір пришитий до одежі, чи одежа до коміра. Старий наш стрій видається таким дзиглюкам дурноверхим, вбратися по-домашньому можна хіба що в хаті, сховавшись од злих насміхів; теперечки, ваша святосте, треба безлік пувиць, вишивок, нашить, торочок, стрічок, плетениць, шнурків. Це не тільки одежа міняється — це звичаї занепадають, ваша святосте, я переконаний у тому твердо. Теперечки не вгостиш гостя борщем та кашею; давай печеню, що нагадує слона, лева чи дерево. Тепер готуй на неділю, прости Господи, із п'ятниці, бо де набереш людей на ці хитромудрощі. Наші дідівські наливки, ваша святосте, стали вже несмачні, теперечки давай угорські та іспанські вина. Жінки наші поставали мавпами золоченими, літники й опашні вже їм не до шмиги, давай їм італійські та іспанські берети, ферети фалбани, фордигали** — тьху на їхню голову. Розпустили нині пані хвости, що хлопчаки мусять іти слідом і тягти той срам уселюдно...

Чоловічок обірвав свою мову й утяг у себе повітря, ніби схлипнув, і патріарх розплющився.

— Йди з миром, сину мій. Це все дияволі спокуси. Наша ж сила у віданності суворим та простим звичаям. Міць нашої церкви у повстримності та благочесті.

---

* Перелічено різновиди верхнього одягу.

** Перелічено прикраси на одягу: ферети — пряжки з оздобами; фалбани — смужки для обшивання суконь; фордигали — оздоби на одежі.

Відчував, що в хаті стало ще менше повітря. Чоловічок уже влазив у дірку, відсунувши дошку, а патріаршим обличчям покотився знову піт — великі солоні, як сльози, краплі.

4

Довго молився, спроквола проказуючи слова молитви, аж поки не просвітіло йому в голові. Помалу заспокоювався. Прийшла нарешті ніч, а в ній усе було як звичайно вночі: запнуті чорним сукном шибки, свічка, що догоряла, поблимуючи хитливим оком, і ці обшиті тканиною стіни, що тонули в мороці, все ніби дихали, наганяючи відтак повітря на самотній свіччин вогник.

Коли вчора бажав, щоб Дионизій його покинув, сьогодні ж навпаки: самотність починала його гнітити, йому треба було подумати вголос. Зараз Дионизія вже не вистачало, і патріарх, який звик до напрочуд тонкого розуміння його бажань з боку Дионизія, уже й дратуватися починав, що той не заходить. Але знав і про марнотність свого дратування: ще мить — і двері розчиняться, і в покій конче ввійде людина, яка стала часткою його буття й думок.

Сидів спиною до дверей, але почав говорити раніше, ніж почув звичне рипіння.

— Занепад звичаїв у цьому краї, Дионизію, — вина вищого духовенства. Воно має за це відповісти на суді Божім. Не бачу якогось доброго рішення, щоб зарадити цьому зараз. Римський натиск на цей край страшний — це натиск роскоші на бідність, освіти на освіченість малу, видимого сяйва на сірість їхню. Римляни, як ніхто, вміють ховати й прикривати свою гнилизну...

— Гроби поваплені, — сказав Дионизій. — Тут, ваша святосте, маєте повну рацію. Подивіться на священика римського й нашого, особливо з цієї землі. Римлянин має голене підборіддя, охайно, навіть вишукано вдягнений у гарну сутану. Одежа нашого ченця схожа на мішок: клубук, довге, часто неохайне волосся, нерозчесана борода, намазані дьогтем чоботиська.

— Так і має бути, — сказав патріарх. — Наша церква — це шлях до неземного, вона не чваниться багатознанням, ані земною могутністю, як римська; наша церква — церква смирення, духовного пониження, блаженного убозтва.

— Йдеться про інше, — сказав Дионизій. — Про

змагання, а відтак про вплив на людські душі. Духовна ж людина на Русі — той-таки холоп, він не вміє триматися у вишуканім товаристві і вести світську розмову. Тим самим ми губимо вплив над тим вишуканим товариством, вишим панством, а це вже небезпечно. Але найгірше, що моральні постулати нашої церкви так само далекі тутешньому сьвященству, як і шляхетність духу...

Свічка догоряла. Патріарх дивився на її хиткий, ненадійний вогник, і в його душі засвічувався інший вогонь. Це був великий, тривожний вогонь, вогонь душі, який має переплавляти залізо й каміння й витворити сполуку, яка і є непомильним рішенням. Єремія вдивлявся у свіччин вогник, котрий конав, чорний шнурок диму вився над ним, як чорний дух. Здавалося, вогник боровся за своє існування в череві апокаліптичного звіра, за право горіти й світити, але це була майже безнадійна боротьба, тобто вона стане безнадійна, коли цей вогонь перейде в людські душі. Патріарх усміхнувся — полум'я душевного вогню уже палахкотіло в його очах, але він ще не досяг того натхненного стану, коли може бути впевнений у своїй непомильності. Він іще вагався.

5

Цього разу уявний чоловічок-карлик проник до патріаршого покою крізь стіну. Обібрав соломини, що попрілипали до одержі, й хутенько почимчикував до вкляклого при молитві патріарха. Був якраз нарівні з Єремійним вухом, отож зашепотів одразу, як тільки той повернувся у його бік. Свічка блимала вже біля канделябра, лизала потемнілу бронзу, але патріарх не турбувався, що вона погасне, — слухав швидкий, похопливий шепіт, намагаючись не пропустити слова.

— Владики нашої церкви, ваша святосте, — шепотів голос, — не набагато побожніші від пастви своєї. Всі вони походять із шляхетних родів, ваше святосте, і про їхню простоту чи смиренність годі казати, бо в них не про Бога турбота, а про свій гаман. Під архієрейською одежею в них стукочуть мирські серця і ховаються мирські забаганки та звички. Місця свої вони здобувають підкупамі та знайомостями. За них свідкують рум'яні червонці при виборах та білі великі таляри, напівталяри, четвертаки й потрійниці, які сують вони потайки секретарям та референдаріям. Бо єпископське ім'я, ваша

святосте, в цій землі — це панування і сваволя над маєтками й селами, що належать до єпископських місць...

Патріарх слухав уважно. Довкола панувала тиша, яку може народити тільки ніч. Біля нього вмирало полум'я свічки, а він відчував у душі смуток і жаль. Цей світ був складний і так химерно сплетений, побитий, як іржею залізо, усталеними здавна поганськими звичками, перебороти які дуже важко. Його ж місія — здійснити саме це, його розум відтак має виважити рятункову гадку, знайти той єдиний рішенець, який уже з'являвся у ньому, але глибини якого ще не сягнув.

— Архієреї, ваша святосте, — шепотів біля його вуха уявний чоловічок, котрий так вільно пройшов крізь стіну, — беруть духовне звання лише, про око, щоб володіти маєтками; вони ведуть світське життя і піддаються світським розкошам. Вони уподібнюються до старост, ваша святосте, оточуючи себе юрбами слуг, наймаючи оружних людей і чинячи збройні наїзди на сусідів. Вони живуть родиною із жінками та дітьми, і про це знають усі, ваша святосте.

— Відаю це, — сказав патріарх. — Митрополит Дівочка був двоєженець, і я його змістив...

Свічка погасла, глуха темінь затопила помешкання. Патріарх устав, важко розгинаючи задерев'янілі в колінах ноги. Він утомився, світити світла не хотілося, отож натрапив у темряві на стінку і почав помацки наблизитися до ліжка. І цього разу йому здалося, що стінка коливається, як бік худобини, коли та дихає, — був у череві апокаліптичного звіра.

Відірвався від стіни і завмер. У помешканні було тихо. Лише десь під підлогою шкреблася й шаруділа миша. Миша, котра сиділа у череві свого звіра.

6

Патріархові подобалося сонце цієї землі. Воно було зовсім не таке, як у Константинополі, і не таке, яке він бачив в інших країнах. Важко його описати, але Єремія знайшов слово для означки — сонце було соковите. Це помітив ще відтоді, коли переїжджав дивні степи, зарослі тирсою, в якій міг заховатися вершник. Зело було налите так, що здавалося: торкни його пальцем — і сік бризне межі очі. Він тоді наказав спинити повоза і раптом відчув, яка солодка навколо тиша. Шуміла трава, а вгорі раптом

ударили у сто дзвінків жайворонки. І це розтоплене срібло співу, і небо, яке вразило патріарха, — блакитне, з великими купчастими хмарами, — все ввійшло в його душу, і він зрозумів, що тут, під цим небом та цим сонцем, — воно тоді сипало на нього м'яке тепло, — можна просто й щасливо жити, позбувшись марноти, яка так тяжко лягає людині на плечі.

Він сказав про це єпископові Дионизію.

— Це перше враження, — відповів той. — Його мав і я свого часу. Марнотність, однак, є скрізь марнотність. Для людини, яка виросла під цим небом, нічого дивного в ньому нема.

— Але воно тут особливе, — не стримався патріарх.

— Через це так міцно сидять у тутешньому народі поганські забобони, — сказав Дионизій, який вважався знавцем цього краю. — Свято Різдва для них — свято колядок. Новий рік вони святкують як поганський щедрий вечір. На свято Хрещення вшановують свого Світовита, Великдень дорогий їм не воскресінням Спасителя, а галасливими волочильнями, на Юрія вони танцюють на полях, співають, гопцюють на втіху диявольську і на сум святого великомученика. Тройця для них — Зелені свята, плетіння вінків; на Іоанна Предтечу вони по-поганському скачуть через вогонь, а на Петра і Павла гойдаються на бісівських гойданицях, які нагадують шибениці...

Патріарх промовчав тоді, він лише подумав:

“Я знав, що на цій землі треба вести ще велику боротьбу за нашу церкву. І це буде боротьба проти їхніх звичаїв, проти оманних, чарівницьких впливів природи, адже відчув їх на собі навіть я...”

— Тут мусить бути багато чарівників та ворожбитів, — задумливо мовив він.

— Прості люди цієї землі, — відказав Дионизій все тим-таки трохи роздратованим тоном, — ще й досі вважають, що душі померлих перетворюються у птахів та звірів, літають між деревами, блукають полями, лісами і болотами, а тоді йдуть геть у далеку країну сонця. Довкола них живуть не янголи, а лісовики, домовики, водяники, болотяники, мавки. Для них Бог — щось інше, хоч і вклоняються вони тому, кому висвячені.

“Цього треба було сподіватися, — подумав Єремія тоді. — На цій землі й справді чарівливе сонце!”

Йому щось заважало. В душі не було тієї чистоти і встояності, які завжди відчував, перш ніж оголосити свій остаточний рішення. Здавалося патріархові, що все йому тут уже ясне, що ця земля причинила перед ним свою таємничу заслону.

“Врешті, — гадкував він, — не треба надмірно ускладнювати, інакше легко потопитись у сумнівах, а тоді лишається хіба копірвання у собі”.

Людина, наділена твердою владою, — то було тверде патріархове переконання, — не мусить мати забагато сумнівів, від них треба очищатися сміливо, навіть безоглядно. Істина завжди безначальна, і не воля смертного нею керує. Вона спадає згори, особливо на людей із такою місією, як у нього, а його місія — наблизити цей напівпоганський край до Бога, інакше його становисько не мало б сенсу. Розум — то лише місток, більш чи менш управно налагоджений між ним і тим, що недосяжне для смертних. Суть у такій налагодженості — все інше прийде. Але такої налагодженості ще не було в його мозку, і це мучило найбільше.

Уночі, саме в той мент, коли мав заснути, патріарх уже багато літ бачив одне й те ж марення. То було щось інтимне й глибоко заховане, про що нікому не міг признатися. Як і в кожного, найінтимніше з'являється здебільшого перед сном, бо саме в цей час душа потребує заспокоєння, повного, нірванового, що дозволяє потім спокійно зануритись у хвилі небуття. Отож у такий мент бачив патріарх величезний, освітлений сонцем майдан, а на ньому дрібнолюдків, отаких собі карликів. Були вони мов комашня, і він, проходячи цим дивним майданом, був серед них велетнем. Дрібнолюдки розсипалися навсібіч, коли він підіймав ногу і замахував нею, щоб не потрапити під знищувальну стопу, а він простував через майдан, безсилий навіть спрямувати свій хід, ішов своєю дорогою і те, що вряди-годи чувся під ногами тріск розчавленої мурашви, не бентежило його. Був-бо він велетень і міг співчувати хіба що велетням. На тому ж майдані, оточений карликами (його люди-нишпорки), він не бачив жодного іншого велетня і знав, що тут, на майдані, має бути з

велетнів лише він сам, адже велетні народжуються так рідко, отож чи треба зважати, що потрапить під його стопу якась комаха? Велетні мають вказати натовпові одне — напрямок, яким і потече ця в малості своїй ріка карликових тіл.

Перед сном, вивіряючи свої роздуми, патріарх викликав в уяві образ майдану — світу цього, де він велетнює, потребував цього не так для остороги в мислях, як для твердості духу; рішенцева твердість, ба й неоглядність — необхідні людям, яким кладуться на плечі великі, світового карбу місії. У тому патріарх був переконаний...

9

Вранці почув звістку, яка його зацікавила. До нього прибув із візитом непроханий львівський владика Гедеон Балабан. Патріарх наказав пропустити єпископа й, поки йшла церемонія благословіння та звичних ритуальних увічливостей, пильно роздивився гостя. Відразу ж упала в очі Гедеонова карновухість — справді, вуха в єпископа були до смішного малі.

“Хитрість і підступність, — подумав патріарх. — Це вже почнуться доноси й наклепи один на одного”.

Гедеон дивився на патріарха смиренно.

— Велика честь нашому краєві, що ваша святість навістили нас. Візитації патріархів — це те, що нам завжди бракує. Не може отара бачити й не відчувати безпосередньої волі пастиря.

“Коли б не ці вуха, — подумав патріарх, — я б гадав, що його улесливість розумна”.

Зирнув на єпископа з прижмурцем. Хотів продивитися його наскрізь, бо щось непевне в цій людині турбувало Єремію. Але була та мить, що за хвилину патріарх побачив, як хутко єпископ перетворюється в карлика — химерна патріарша гра, адже чим ліпший цей єпископ від нишпорки? Той уже біг до нього, уже вилазив на руки, хапаючись за коліно. Патріарх вловив знайомий приглушений шепіт й поступово успокоювався.

“Цю гру я дозволяю собі тільки вночі,— спогадав він,— але хай цього разу буде виняток”.

Шепіт пік йому вуха, і Єремія прислухався:

— Я хотів би звернути увагу вашої милості на бридку невщетченість Кирила Терлецького, єпископа луцького. Страшні злочини чинить цей бузувір у чернечім образі —

про нього ходить стільки розповідей! І недаремне, ваша святосте, — цей нечестивець має за душею не одне злочиння. Я зважився таємно розповісти вам про це, бо не можу спокійно дивитись, як розбійникує цей вар'ят. Він, кажуть, згвалтував дівчину, яка переїжджала через його маєтки, грабує сусідів і навіть монастирське добро. А те, що він учинив із Сишевським, ваша святосте? Як накажете оцінювати все це? Кирило та двісті його людей, ваша святосте, з гаківницями, півгаками, ручницями й сагайдаками, узявши й селян своїх од плуга, напали на тих чесних людей, і так було відібрано, ваше святосте, землю прадідів. А хіба не він зі своєю дворовою челяддю, отими вуграми, сербами та волохами, напав на Яна Жоравницького? Про те все плещуть люди, а люди даремно не пащекують...

Патріарх розклепив повіки. Перед ним стояв Гедеон Балабан, єпископ львівський; його малі вуха пашіли жаром, і весь він був збуджений, роз'ятрілий. Патріарх, однак, відчув нехить до цієї людини. Вірні люди встигли оповістити про нього немало.

“Багато і в тебе за душею, — подумав Єремія, — але мене цікавить не те. Що ти скажеш, коли звезду тебе віч-на-віч із Кирилом?”

Патріарх дозволив собі бажання зловтіхи. Пізніше, коли міркував над усім тим, було про те неприємно згадувати, — бажання зловтіхи — це не достойне почуття, як і спроба погратися з людьми, мов кіт із мишею. Згодом, коли вірні люди оповіли про Кирила Терлецького те саме, що сказав йому Гедеон, він глибше зрозумів корені тієї своєї поразки.

— Треба скрізь збирати зерно істини, — сказав він Дионизію, підсумовуючи свої думки. — Пристрасті затемнюють нам розум, і ми, засліплені, чинимо прогріхи!

Але це були пізніші думки. Тоді ж, після розмови з Гедеоном, він негайно викликав до себе Кирила Терлецького, який також нагодився тоді.

— Зараз, — сказав Єремія Гедеонові, — зайде єпископ Кирило. Хочу, щоб ви повторили те, що казали, йому передвіч. Наша церква — церква простоти й убозтва. Ми не повинні затуманюватися підступами й таємними справами. Наша-бо чистота — у відвертості нашій!

Побачив, як сплотніло Гедеонове обличчя. Зловтіха ворухнулася у патріаршій душі, та зловтіха, за яку він себе згодом осудив. Але тоді відчув, що вже достоту розуміє цих людей.

“Багато тут не треба,— гадав він.— Людські характери — лише карти. Розгадай карти — і станеш велетнем на майдані карликів. Бо лише той, хто підіймається над дрібною людською та марнотністю життя, зможе вийти з черева апокаліптичного звіра. Я ж бо прагну цього й досягну!”

Отож патріарх з цікавістю чекав на стрічу Гедеона з Кирилом. Він тішився — упевнення його, як ніколи, було несхитне, а раз так, вирішення церковних справ на цій землі він знайде.

10

Але не все він передбачив. Гедеон у Кириловій присутності несподівано змінився. Це було видно з усього: з виразу обличчя й постави, полиску очей. Карлик, яким хотів зловтішно помилуватися патріарх, раптом зник. Перед ним стояв владика, котрий знає собі ціну. Ще відчувалося його приниження, але для того, щоб убачити те, треба було мозкового напруження, — зрештою, Гедеон мав віддавати патріархові належну шану! Але Єремія безпомилково відчув до себе відчуження. Це не було, однак, відчуження раба, це було відчуження упевненого перед упевненим. Патріарх зрозумів, що злагоди із цим чоловіком у нього не вийде: на одному майдані не може бути два велетні. Заходило тут на боротьбу складнішу й хитромудрішу, а може, й ницішу. Проголошувати такої війни Єремія не хотів, ішлося про поражунок між ворогами-єпископами: один із них мав упасти, а переможець стати його, патріаршим, союзником. Патріарх напружено вдивлявся в одне й друге обличчя: за кілька блискавичних ментів треба було вирішити вельми багато, так багато, що відчув уже знайомий біль у переніссі — звичайний результат мозкової перенапруги.

У цей час почувся і спокійний Гедеонів голос:

— Хочу повісти вашій святості добре слово про цього достойного владика, — сказав Балабан.

Патріарх здивовано зирнув на єпископа і стрівся з його очима. Дивилися вони привітно й тверезо, не змигуючи.

— Про вас,— сказав Єремія Кирилові Терлецькому, — ходять багато недобрих чуток, про недостойні сану духовного владика дії ваші. Єпископ Гедеон...

— Так, я навмисне приїхав до його святості, — поспіхом промовив Гедеон, — засвідчити твою достойність, зич-

ливість і старатливість про добро нашої церкви. Хочу сказати, ваша святосте, ще раз про те саме. Ті нікчемні наклепи, які зводяться на цього доброславного мужа, викликають у мене невимовну огиду. До Кирила, владики луцького, я ставлюся як до рідного брата і вважаю його тією людиною, в якій багато хто з нас має вчитися пристрасному служінню Богові і нашій святій церкві...

Патріарх сидів непорушно. Одне те, що цей карновух осмілювався обірвати його на півслові, а друге... Він прочитав на Кириловому обличчі більше. Спершу було занепокоєння, свідоме, хоч і пильно захована тривога; потім і тривога, і занепокоєння зникли, наче хто змив їх. Натомість проступило відверте, ба зухвале нахабство.

Кирило витримав патріарший погляд, як перед цим і Гедеон, хоч не міг заховати на дні очей глуму, а потім почав теревенити про свою відданість церкві, про турботи й ворогів, яких має немало, бо римська церква зазіхає, аби з'їсти їхню. Так, це вже був розмисловий тупець, і патріарх, зирнувши суворо на Гедеона, виявив у слові свою прихильність Кирилові і хутко відпустив обох, бажаючи якомога швидче залишитися наодинці, бо відчув, як йому з-під ніг вислизає земля.

11

Зрозумів усе відразу, хоч на якусь мить не повірив, що так може бути. Велетневі, який зник довкола себе карликів, важко було втямити інше: чи такий уже він великий в очах тих-таки карликів, адже те, що вони малі в його очах, ще зовсім не значить, що малі вони насправді.

“Не мають у мені, — подумав патріарх, — жодної потреби. Звикли-бо жити власним життям, і я для них що п'яте колесо до воза”.

Але його марнославство, ба врешті й місія були дуже вже великі, щоб дозволити собі, як побитому псу, забратися геть. Мозок його вже заповнила думка, заради якої так довго затримався в цій дивній країні без власного володаря. Патріарх саркастично всміхнувся. Непокору може виявити найзабитіший раб, володар же в таку мить мусить знайти силу загнати його назад у послух. У цьому й полягає могутність великих людей — патріарх вивчав цю абетку ретельно.

— Не можемо, — сказав він Дионизію, — залишити

все так, як є. Маємо поїхати звідсіля спокійними. Інакше наше призначення стане смішне й нікчемне.

12

Отже, він не пізнав зловтіхи, яку бажав відчути, звівши єпископів-ворогів, і згодом ганив себе за цей прорахунок. Приниженим не залишився ні Гедеон, ні Кирило, лише він сам — патріарх константинопольський, який так любив перед сном побувати на майдані карликів. Допущену поразку треба було б виправити, — патріарх добре тямив своє становище.

“Не маю маєтків та фільварків, — думав він, — а вони це мають. Тобто не маю головної принади цього світу — грошей. Боротися ж з грошовитим суперником не так легко. Отже, сила мого слова, сила переконання мають бути дуже вже палкі, коли хочу виконати свою місію, тобто перемогти. Грішми можна заповучити собі одинаків, верхи, навіть талановитих і визначних, а не цілий народ. Мені ж ходить про увесь тутешній православний люд”.

— Духовна верхівка цього народу гнила, — сказав патріарх Дионизію. — Але сам люд, хай і темний у невігластві своїм і не знає гаразд догматичних постулатів церкви й точної літери Святого Письма, має потребу в Бозі — оце й головне. Це маємо використати, коли хочемо врятувати цю землю від мороку поганства й римської нечисті. Не в літері сенс, а в духовній відданості. Отже, підтримку собі маємо шукати внизу. Серед чинбарів, шевців, кравців, гончарів, серед стельмахів, бондарів чи сницарів. Там, де віра ще не поїдена іржею високоум'я і не зіпсована хижацтвом. Я довго над цим міркував і вирішив остаточно: лише тут матимемо тверду, несхитну силу. Хто має багату кишеню, той має єдиного Бога — ту ж таки кишеню. Отже, наша місія — запалити темний люд вогнем своєї віри, тоді можемо спокійно звідси їхати.

Дионизій схилився перед патріарховим розумом. Великих викладок йому не було потрібно. Нашвидку зважував почуте, бо в такі хаші його думка не заходила.

Похопився, щоб підтримати Єремію:

— Ваша святість безсумнівно каже про братства. Я давно про це мислив: є то ніким не скористана сила, але я й у гадці не мав, щоб можна було поставити їх над єпископами... Тобто покласти на них аж таку місію.

— Місія на них уже покладена, — сказав патріарх. — Зрештою, не ми організовували братства, а вони утвори-

лися самі. Про що це свідчить? Тільки про те, що простий люд має потребу в Бозі. Наше діло, отож, скористатися цим рухом, щоб не втратити над ними проводу. Єдина загорога, яку маю, — остога перед стихією, яка, виплеснувшись, як ветху перепону, може знести й зламати наші задуми — тоді ту стихію не втримаємо, як не втримав Рим стихію протестантства. Саме тому я хотів би таємно зустрітися з найчільнішими братчиками, аби дійти з ними потрібної домови...

Був уже вечір. Патріарх і не помітив, як той спустився на землю. День минув у напруженому думанні, але зараз, коли він зважився нарешті виголосити своє рішення, на душі полегшало. Звільнився-бо від того, що так мучило його, і знав, що сьогодні перед сном можна буде зі спокійною душею ступити на майдан карликів і легко перейти через нього.

Вийшов у сад. Тут було порожньо. Літні сутінки огортали дерева, пахло терпко листя. Патріарх удихнув на повні груди чистого, прохолодного повітря: йому було добре. Вечір, тиша й поважна нерушність дерев під небом, адже все починає засіватися срібними тремкими зорями, — був у тому всьому якийсь передвічний спокій, і патріарх зупинився, вслухаючись у тишу. Повітря було запашне, легко вдихалось у груди, небо високе й погідне, дерева вмиротворені — ця земля гарно їх харчувала.

Патріарх пройшовся стежкою до кручі, під якою притулилося село. Білі мазані хатки під солом'яними стріхами були наче гриби, які тулилися до кручі. Вулицями й на подвір'ях ходили люди, і патріарх раптом відчув, який це далекий од нього світ! Всі його підрахунки і мудрації якнайменше в'язалися із цим вечором, з цим селом та людьми, врешті — з цією землею, яка так утишено дихає, адже він тут чужоземець, котрий чомусь узявся вирішувати її долю.

Видалося йому, що бачить у глибині вчорового сутінку якесь марево. Криваво-червоне, в язиках вогню, воно хиталося на овиді, віщуючи щось тривожне й несподіване, — чи не він то, апокаліптичний звір? Побачив чиїсь обличчя, почув стогони й крики мордованих. Над ним пролетів, плескаючи велетенськими крильми, червоний півень. Слідом за ним безшумно прогнався, так само над землею, вершник із наставленим перед собою списом.

Та картина схвилювала на мент патріарха, але він учасно погасив її: чи ж має розгадувати це привиддя? Все мало бути як є: дерева, село і вечір. Поза цим — нічого.

Велетні ніколи не думають про карликів більше ніж належиться.

13

— Ви ж бачите, — сказав патріарх Дионизію, — що митрополит не дуже поспішає скликати синод для розслідування поведінки духовних. Він зволікає, а ми не можемо більше тут затримуватися.

— Братчики невдоволені єпископом Балабаном, — сказав Дионизій.

Патріарх кивнув.

— Вони воліли б мати від вашої святості підтвердження Йоакимової грамоти. Патріарх антіохійський не поставив на ній свого підпису, лише печатку.

— Це завбачливо, — пробурмотів патріарх. — Ніхто не відає, що піднесуть тобі підписувати...

Було вже пізно, і патріарх став на вечірню молитву. Блимала самотня свічка, освітлюючи потемнілу Божу твар; морок заповнював кутки, а він стояв перед іконами, наче чорний птах. Ніч налягала на вікна, чавлячи на шибки. Патріарх молився, проказував давно завчені слова і намагався згасити в собі думки. Це вдавалося завдяки зусиллю — треба було очиститися від дня, який минув. Усе, що було в ньому, хай зникне навіки, хай залишиться людина, оголена розумом й очищена. Це потрібно, аби не втопитись у вирі щоденних пристрастей, які вбивають у нас святий спокій умиротворення і високої ясности. Найлегше схимникам, подумав патріарх, у їхній яскині: зборовши страх перед самотністю, людина може піднятися до верховіття відчуженості від світу. Коли ж потопаєш у мирському, коли голова забита всілякими мирськими мислями; одне слово, коли товчешся в череві апокаліптичного звіра — чи ж відходиш од світу душею? Оберти в одних і тих же колах, страх підступності й одуру — і весь розум іде на одне: втриматися. А скільки треба, щоб примусити поважати себе насправді? Єремії ж хотілося владарювання справдешнього; отож і сьогодні, skleплюючи очі, він переможно пройшов через майдан, де було повно дрібнолюджків.

14

І він проголосив перед старшинами львівського братства — сідлярем Юрієм Рогатинцем і крамарями Іваном

Красовським, Леськом Малецьким та Стецьком Мороховським — промову, яку так довго виношував у душі і котра, вважаю він, таки зможе піднести його на височінь, що її прагнув. Готувався до тієї промови довго, бо знав її вагу, не думав уже про тих, хто слухатиме його, — треба лише плеснути в ті смиренні обличчя своєю великою силою. Для їхніх же, не зіпсованих іще, як гадав патріарх, розумами та сумнівами мозків цього вистачить, як вистачає коневі вчасного удару батоном.

— На ваші плечі, — сказав патріарх, — я кладу тягар. Але чи менший тягар ніс Ісус Христос, підіймаючись на Голгофу? Мета братства, яке з'єднає ваші душі, — висока, через це патріарх антіохійський і ствердив великі ваші права. З того менту, коли людина приступає до святої спілки вашої, вона перестає належати собі. Вона — святий струмент у руках Божих і мусить віддаватися Богові тілом та духом. Земля ваша сповнена гріхів, які чиняться тут так само легко, як забуваються. Мало є таких, для кого закони церкви нашої святі й непереступні, вони-бо для них — ширма, за якою ховаються сваволя, поганські звичаї, чарівництво й характерництво, розпуста й розтлінність. Горе тому, хто причаївся за цією ширмою! Горе тому, хто кинув шукати свій Сігор, а натомість шукає Содом та Гоморру! На вас я покладаю високе й святе завдання. Всі братчики мають ходити повсюдно — по вулицях, шинках, базарах, проходити за стіни домів, де чиниться невщетчене діло, — знати душі всіх мирян, які навідують наші церкви. Що вони думають, почувають і чи близькі душею та серцем до добровір'я. Маєте проникати в найзахищеніші й найтаємніші кріівки та схрони людських душ — туди, де тільки зачинаються думки про поганство, і виставляти таких на суд церкви. Єпископ має судити грішних нещадним судом своїм, але, коли і він грішить і ви відкриєте в ньому нечисту душу, судитимете єпископа ви. Я, патріарх константинопольський, Єремія Транос, оголошую, видаючи на це грамоту, ставропігію вашого братства — віднині підлягаєте мені й нікому більше. Бо лише ви, простий люд: шевці й бондарі, стельмахи й чинбарі, сідлярі й крамарі, — лише ви можете зберегти нерушні основи віри нашої. Ставлю вас над духовними товстосумами й маю надію, що будете справдешньою підпорою нашої святої великомучениці Церкви...

Патріарх на мент замовк. Йому хотілося перевірити враження від своїх слів. Побачив перед собою чотири

обличчя. Щось стоїчно вперте світилось у їхніх уже запалених очах. Хотів, щоб були злютовані в цю хвилину вогнем великої місії, хотів собі повної покори та віддачі.

Але на дні тих очей, особливо в Юрія Рогатинця, найосвіченішого із них, уздрів інший вогонь, вогонь звільненої стихії, яка годна запалати багаттям.

“Ми спрямовуємо течію житейську у потрібне нам річище, — майнуло в патріаршій голові, — але куди воно понесе свою звільнену воду?”

Вони стояли перед патріархом, урочисто мовчазні й чорні, довкола було сутінно, вилиск вогню свічок грав на обличчях старшин — наче машкари собі понатягали. І патріарх раптом злякався цих облич: а що, коли не він їх використовує, а вони його? Що, коли не вони потрапляють у його залежність та підлеглість, а він дає їм силу бути собою й ніколи не зможе цією силою керувати? Вони тут, у себе, мають власні закони і звичаї, стихія їхня — оце і є ота їхня самоволя. Патріарх ковтнув клубка, що застряг йому в горлі, — сила й затятість в очах братчиків непокоїла його. Але він уже зважився віддатися цьому шалові, зважився на ризик, чого не дозволяв собі ніхто від часів великого царя Константина, бо тут і справді вирішувалося багато.

“Треба ще раз креснути вогню, — подумав патріарх, — щоб іскра запалила їхні душі моїм вогнем, але не спалила поля”.

— Ви повинні тримати на оці, — сказав він, усе більш надихаючись, — розумове життя країни. На всьому, що виробляє мозок, хай ляже ваша печатка високої духовної сили вашої і вашої моральної ясноти. Передаю вам виключне право виховувати дітей, — окрім братського, хай не буде жодного православного училища. Хай діти вчать Святе Писання, грецьку і слов'янську мови, коли знайдете на те вчителів. Поза вами ніхто не має права вчити дітей. Тримати в своїх руках діточі уми — це тримати майбуття. Хай починаються вони з пуп'янка святими ідеями й бажанням доброславного життя. Наші будуть діти — наше буде безсмертя. Друкувати книжки — церковні й учені — будете лише ви, і ніхто не повинен переступати цього закону. Хай виникнуть довкола вас сотні таких же братств, щоб ви могли до коренів прозирати життя цілого народу вашого, й силою єдності своєї, силою бажання вб'єте в ньому прагнення до диявольських спокус та еретицтва, а це значить відступництва. За вами

лишається провід — усі інші хай будуть тінню вашою і знатимуть лише вашу волю.

Він утомився. Вогонь, з яким промовляв ці слова, виснажив його. Зрештою, не казав їм нічого нового, а тільки підтверджував те, що мали. Бо вони вже самі позакладали училища і як хотіли виховували дітей своїх. Вони й без нього друкували б свої книги, а самі братства множилися б, бо того вимагає життя. Вони вже вступили в ту боротьбу, до якої закликав, і хто ще зна: чи вони пристосуються до його рішень, чи він пристосовується до їхніх помислів? Але для нього в цю мить важило інше. Вони корилися його слову! Не перечили, виявляли пошану, хоч та пошана може бути звичайною чемністю. Важливо те, що вони залишалися в його очах дрібнолюдками, а він вневнено переходив майдан.

15

Патріархові випало пережити ще один момент, який певною мірою розвіяв його впевненість. Врешті, нічого особливого не сталося: десь у степах, тримаючи шлях на Волощину, патріарх зустрів чисельну оружну силу. Наче у видінні, пропливали перед ним струнки й вишколені військові лави; як птахи, летіли над дорогою вершники; і в тому нагальному й упорядкованому рухові раптом відчулася патріархові якась особлива, ще не знайома йому сила. Він аж звівся на подушках, пильно вдивляючись у цей військовий хід, — було в ньому щось таке, що патріарх нараз стурбувався.

— Це військо Корони Польської? — спитав, повернувшись до Дионизія.

Але той був спокійний. Позіхнув, чемно прикриваючись рукавом, і байдужно відповів:

— Це латраки, розбійницькі козачі загони.

Патріарх ще раз придивився до чітко уладжених військових лаштунків.

— Ви впевнені, що це розбійники й латраки? — спитав.

— Так на них дивляться всі у Польщі, — спокійно відказав Дионизій.

Але пояснення не заспокоїло патріарха. Він цілий день залишався замислений.

“Пізнати чужу землю, — думав він із певною збентеженою, — дуже нелегко. Ще важче нею кермувати”.

Хитався на подушках свого повоза і вже хотів

якнайшвидше покинути цю країну, бо раптове знесилля охопило його.

“Звісно, — сказав він подумки, — я виконав тут велику місію, але куди все-таки потече вода?”

Останній день

Братові

“І ще раз бачив я в нього пізніше в житті те, що зарилося навіки мені в пам'яті, бачив таке саме зусилля... до усміху, а опісля — у т о н е н н я в глибіню! Бачив ще раз...”

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

Карпо Вечірній виїхав зі свого села влітку 1722 року, коли гетьман Іван Скоропадський віддав Богові душу і мав бути похований з надзвичайною пишністю, адже після Богдана Хмельницького це був перший гетьман, що помер у гетьманському чині при посаді й на рідній землі. Ця подія витягла Карпа із його самотини й повела до Глухова, і от він стояв у юрбі й дивився на величезну процесію, яка рухалася долиною. Було винесено клейноди, сонце яскраво світило серед неба, й одіж козаків од того дивно висяювалася.

Тягся нескінченний людський потік, Карпо вдивлявся у знайомі й незнайомі обличчя генеральної й полкової старшини — світліли в сьогоднішньому дні і здавалися неприродними живими масками. Карпо усміхнувся усмішкою людини, яка вже ніколи не ступить поруч із тими, що протяглися довгою стрічкою і йшли за корогвами. Йшли та йшли безконечно довго, навіть довше, ніж можна було сподіватися, а в труні хиталося жовте, воскове обличчя й жовта, воскова лиса голова. І все відбувалося між сонячного літнього дня, засліпленого промінням, разом із печальною, однотонною музикою. Важко було перечекати процесію, цю глибоку течію людей, що навіщось ішла за тим, хто перетворився у жовту ляльку; повільно сунули білою дорогою, похитувалися, ніби й собі входили у смерть, у безнадію майбутніх днів, у непевність світову. Хиталась труна, хиталася юрба, хиталися обличчя людей, з якими покійник вершив державні справи, а може, тільки вважав, що їх вершить, і, згадуючи про це, Карпо усміхнувся сумно й вибачливо.

Спустив підборіддя на груди. Юрба все ще коливалася меланхолійним ритмом, а в ній пливли й ті, що колись

вважалися його співтоваришами. Але вони вже давно забули про нього, так само, як він про них, — жили кожен у своїй кулі, і Карпо зовсім за тим не жалкував.

Струснув головою й скочив на коня. Кінь напружився, як завжди, коли відчував на собі господаря. Вершник озирнувся, ще раз вбираючи очима видовище: юрба пливла дорогою, як ріка. Натис на остроги й повернув коня у той бік, звідки почався той однотонний хід за труною. Вдарив коня, тварина здивовано повернула морду, і він побачив велике, помережане дрібною сітківкою око. Погладив гриву, кінь подався чвалом, а тоді вирвався з полону білих хат, покритих солом'ю. Стрімко блиснула баня церкви — це він ще раз озирнувся, — а в повітрі розколовся мідний круглий звук. Дзвонили за упокій, дзвонили щедро, захоплено. Він пришпорив коня, і той ще більше надав ходи; всі зморшки вершникові ніби налилися густою втомою; він закусив губу й підставив обличчя подувові. Злетіла чорна, кудлата ворона, блиснула барвистим пір'ям сойка. Він проїжджав повз вітряка, крила його оберталися, і йому здалося, що й він, мов цей вітряк, махає крильми, але не для того, щоб злетіти. Карпо ж уже напевне знав, що йому немає повернення до тієї юрби-стрічки, що вела свого проводиря й себе у смерть, що він уже ніколи не з'єднається з ними свідомістю своєю, — ті люди вміли впевнено носити перед собою животи, а може, через те видаватися цілком солідними.

Додому він прибув під вечір. Завів коня до стайні, а сам швидко пішов у хоромини. Тут пахло свічками й старим папером, прохолодними кутками й тишею. Жінки наразі в хаті не було, десь поралася по хазяйству чи пішла в комору, і він подумав про це з полегшенням. “Це безповоротно”, — подумав, розчиняючи незвідь для чого скриню, яку колись вивіз із гетьманської канцелярії.

На нього війнуло тліном давніх зшитків, помережних кривулястим письмом, а всячі печатки грамоти, яку він підняв, брязкнули глухо.

Сів до столу, і перед ним захиталася й потекла, мов річка, юрба. Безконечна юрба, що простувала за труною воскового чоловіка. Восковий чоловік уже не знатиме, що буде із цією землею та світом; восковий чоловік не знатиме, що дала його землі ота зрада, з-за якої він здобував собі гетьманський чин; восковий чоловік був тихий і безмовний, бо саме така відтепер його участь.

— Це безповоротно, — сказав Карпо, кладучи на стіл бронзуваті кулаки.

Колись давно він прийшов до генеральної канцелярії, покинувши студії в Київській академії; дійшов у ній філософії, але не закінчив її — його поглинула невсипуща щоденна робота: складання цидул, грамот, універсалів, виїзд за дорученням генерального писаря чи самого гетьмана: до Палія, молдавського господаря, до Стеценка, в Білгородську орду чи у Крим; їздив не раз він і до княгині Дольської, через яку гетьман Мазепа провадив потаємне листування з польським королем. Гетьман йому довіряв, отож саме його вибрав для секретних обгородок; до речі, ніколи не посилавши його в Московію — для цього були в нього інші. І в тих поїздках, писаннях, складанні урядових паперів швидко проминули роки, а коли гетьман (о, то був останній справжній гетьман україно-малоросійський, бо поставлений Петром Іван Скоропадський, полковник стародубський, був таки ні риба ні м'ясо; справами полку, а тоді Україною, як подеювали, правила його жінка — не він) піднявся проти тиранії Петра і став союзником шведського короля, Карпо став на його боці, не роздумуючи, бо вірив, що гетьман мудрий, як змії, і твердо знає, коли можна акцію виграти чи програти. Але гетьман програв. Його прибічники подались у Молдову, під захист турецького султана, а він, Карпо, не поїхав, а повернувся додому. Тоді-то й завітав до покинутої й напіврозгромленої канцелярії, незвідь для чого накидав до скрині паперів і перевіз їх у село. Потім знову повернувся, і тут його заарештували — хтось доніс московитам, що він був близький до гетьмана чоловік. Але він удав із себе дурника — все казав ніби й щиросердно і таке, що й московитам не було таємницею, бо гетьман і справді був мудрий, як змії, і про всі посилки з дорученням до чужих володарів ретельно сповіщав у всіх донесеннях у Москву, звісно, утаюючи речі, які московитам зовсім не треба було знати. Карпо сам складав гетьманові такі донесення, а що мав пам'ять надзвичайну, оповідав на допитах догідно із тими донесеннями, бо чудово відав: коли його допитувач засіче, що він дурить чи крутить, його почнуть катувати, — тоді й прийде біда, бо після таких катувань мало хто залишався живий. Але Карпо говорив багато і все догідно з Мазепиними донесеннями — йому повірили, хоч і зачинили до ув'язнення й протримали рівно п'ять років, і то тільки за те, що він мав нещастя бути наближеним до гетьмана. І тут винуватий був,

здається, сам гетьман, бо назвав його ім'я як довіреної своєї особи в одному з донесень.

Село, в якому він залишив скриню з паперами, належало жінці його покійного приятеля сотника Івана Суботенка, саме в цієї вдови Карпо й купив собі хату і ґрунть; зрештою, його із сотничихою в'язало щось більше, ніж ділові оборудки, вони, зрештою, одне одного вподобали, але не настільки, щоб стати людьми близькими.

Може, тому його речі пані сотничиха зберегла, коли він відсиджував у буцегарні, ґрунть його обробляла за своїм хотінням, і він нічого супроти того не мав. Але так сталося, що, коли повернувся, не відчув хвилювання, переступаючи порога тієї, до якої колись мав теплі почування. В панському домі було вогко, коли туди завітав, крізь невеликі вікна цідилося примарне світло, йому в той день нестерпно боліла голова, ніби обруч обхоплював лоба, стискаючи мозок іржавим вірвантом. Вгорі нависав сволок з вирізаним на ньому написом, що цей дім побудував у 1666 році пан сотник Петро Суботенко, батько його покійного приятеля, і Карпо відчув, що саме з цього моменту у ньому фіксується злам. А може, надто знесилів після буцегарні; мабуть, що так, бо, коли ще підходив до села, його оточила зусебіч темрява, а хати, люди й дерева закрутилися з жажкою швидкістю.

Марія, пані вдова сотникова, побачивши його, чомусь поблідла і схопилася за стовпця ганку.

— Ах, пане Карпе! — видихла вона. — Невже це ви? Вже не сподівалася побачити вас живого.

І вона заплакала. Він відчув якийсь смуток: зовсім про неї забув, бо між ними тільки й вив'язалася що бліденька ниточка, але й така ниточка, буває, має значення. У дворі стояли слуги пані сотничихи, в дверях також стояла дебела дівка і широкими очима дивилася на прибульця, ледь-ледь усміхаючись, тож він уклонився і сказав тихо:

— Боюся, пані, бути незваним гостем.

— Незваних гостей у мене не буває, — відказала Марія, голос у неї вже тремтів, дивилася на нього цілком звичайно. Тоді Карпові блиснуло в голові вогнем, і він також змушений був обпертися об ганок.

— Вибачайте, пані, — мовив він.

— Е, пане канцеляристо, — сказала сотничиха. — Ви в тій хурдизі таки занепали.

— Таки так, — мовив він. — Зовсім занепав.

І переступив її порога. Переступив, щоб тут залишитися ще на десять років, і ось ці десять років минули, помер

Іван Скоропадський, гетьман — не гетьман, колишній полковник стародубський, який тільки через те став гетьманом, бо перший зрадив свого володаря. Карпо прожив у селі десять років, тихий і покірливий під міцним закаблуком вольовитої пані сотничихи, тільки й займаючись що господарством: худобою, оранкою, збиранням, будівництвом, копанням льохів, виготовленням напоїв, ковбас та шинок, в'яленням риби, і скриня, що її Марія таки зберегла, — чи не єдине його власне майно, якщо не рахувати ґрунтеця, — простояла всі ці десять років, майже не відчиняючись. І от тепер, відколи побував на похороні того гетьмана, який жив десь так само під каблуком своєї жінки, Карпо відчув, що з ним починає щось коїтися, що він уже не може займатися господарством, навіть любити своєї жінки, яка не принесла йому плоду, як не принесла його й панові сотнику Іванові Суботенку, він відчув, що не вона була безплідна, а він, бо вже десять років ніби й не жив, бо він щось у цьому світі забув, не вчинив, бо його вітчизна пропадає разом із ним, пропадає так невідворотно, а він сито їсть і м'яко спить і вже навіть не має злості до царя-деспота, що потоптав його вітчизну, — того, що гостро відчував, сидячи у буцегарні; що він, Карпо, ніби опускається у воду: отак заплющив очі, звів угору руки й поринає без кінця і краю. Через це, повернувшись із погребу гетьмана, він таки відчинив заповітну скриню і перегорнув папери, котрі там лежали. Але й це не принесло йому полегші, бо що може вчинити з цим нікчемним, старим паперовим мотлохом?

Отоді він згадав свого приятеля Самійла Величка, з яким разом трудилися вони у генеральній військовій канцелярії і з яким разом потрапили до хурдиги. Власне, вони не весь час разом сиділи, а тільки трохи; зрештою, не мали між собою повної відвертості, бо Самійло був людиною не Мазепи, а Кочубея, який стільки приніс гетьманові турбот своїм доносом. І от сталося таке, що людина Кочубея і людина Мазепи однаково терплять в'язничу неволю, а чому — Самійло так йому й не пояснив. Одне тільки запам'яталося Карпові: Самійло Величко часто нарікав на лінощі своїх співвітчизників, бо вони мали стільки героїчних діянь, але ті діяння ніби водою змило, — ніхто із них не захотів і не спромігся написати просторої історії своєї землі. “З друкованих історій, — сказав тоді Величко, — ми маємо тільки “Синопис”, який у догоду московитянам був написаний киево-печерськими отцями, щоб здобути у царя дарунки

для монастиря. Нам же потрібна історія в угоду своїй вітчизні, Україні малоросійській, а де вона?" — очі у Величка при цьому палали. І от тепер, сидячи над розчиненою скринєю, Карпо думав: чи не взяти ці папери, розібрати їх, — може, складуться вони в докладну історію рідної землі, адже пропадає вона. Коли б ще була Запорозька Січ, він не довго, може, мізкував, взяв би шаблю та мушкета покійного сотника Івана Суботенка й подався б туди, принаймні був би там писарем, а так — нікуди подітися козакові! Козацтво під Польщею розгромлене й розігнане; козацтво під Московією ходить у далекі, непотрібні Україні походи і там гине, рие канали, будує Москві міста і фортеці; ні, козакові, в якого палає у грудях гаряче серце, нікуди подітися!

— Чого це ти розсівся? — почув він раптом над собою сердитий жінчин голос. — Там он корова недужа — пішов би подивився...

Здригнувся. В прочілі стояла жінка, його жінка, широка, в два обхвати, з круглим, побитим зморшками лицем, сивим волоссям, що вибивалося з-під очіпка. Карпо заплеснув скриню і звівся.

— Я оце не раз думала, — сказала жінка, — навіщо нам ці папери, може б, ми їх попалили, а скриню я для чогось путящого й узяла б?

— Це моє майно, — сказав кисло. — Єдине моє майно!

— Отож, — сказала Марія. — Я й кажу, що треба його спалити. На підпал буде саме враз.

Тоді він став ніби заклятий. Блимнув на неї і сказав твердо, як ніколи:

— Не руш! Не до твого баб'ячого ума це речі!

— Овва! — сказала здивовано. — Аж так!

— Отак, жінко! А коли зачепиш, не знаю, що тобі зроблю!

— Зараз чіпати їх нічого, — сказала Марія, підтискаючи вуста, — він знав: коли підтискає так вуста, її вже не перепреш, — а почнуться холоди, спалю. На підпал буде саме враз!..

Відчув холодок у душі. Добре віддав: учинить як каже — заклята була. Все їй корився, чи ж коритися й тут?

Пішов до корови, яка занедужала, щоб доглянути, але поніс у серці смуту: "Ні, не мені писати історію своєї вітчизни, не мені!"

* * *

Про Самійла Величка дещо чув. Той після ув'язнення повернувся до своїх панів Кочубеїв у село Жуки біля

Полтави і там собі ніби й жив. Це йому розказав один із старих мазепинських військових канцеляристів, якого зустрів на ярмарку у Глухові. Розповів тихцем (були вони в добрій приязні), що Пилип Орлик прислав на Україну емісара, аби той розвідав: чи не перевівся на Україні козачий дух, але того емісара видали московитам свої ж такі люди, і той пропав у Таємній канцелярії. Оповів йому старий товариш і про те, що в теперішні часи балакати отак, як вони, небезпечно, бо Таємна канцелярія розпустила скрізь шпиків, які нюшать, і не один із тих, хто не тримає на припоні язика, пропав навіки. В тій Таємній канцелярії, сказав приятель, чинять таке, що й невинувата людина визнає себе винуватою, — не доведи Господи у таке лихо потрапити (сказавши таке, приятель сторожко зирнув на Карпа — очевидно, побоювався і його, старого мазепинця). Карпові після тієї розмови, як і після розмови з жінкою, коли застала його біля паперів із скрині, стало гірко. Може, тому, впоравшись із жнивими, він і зважився на неблизьку мандрівку під Полтаву, аби відвідати Самійла Величка. Його, правда, й досі стримувало те, що Величко був людиною Кочубеїв, але іншої, з ким міг би повести сокровенну балачку, не мав. Отож уже у вересні, на велике здудування жінки, він сказав, що їде у гостину до давнього приятеля (досі до ніяких приятелів не їздив, хіба гостив у сусідів і сам гостив їх у себе), відмовився сказати, що то за приятель (остерігався всюдисущого й нестримного жіночого язика), хоч жінка зробила все, аби те з нього вибити, і куди їде, чим знову вкинув її у стан крайнього почудування, осідлав коня і виїхав із двору. Цікаве в цій ситуації було те, що жінка з дивовижною проникливістю вгадала, що його, Карпова, дивна поведінка, очевидно, зв'язана зі скринкою із паперами, і навіть пообіцяла, коли він нікуди не їхатиме, повік тих паперів не чіпати, але й це не допомогло — Карпо скочив на коня і помчав курною вулицею, розганяючи курей і дітлахів.

І дивне відчув у цій поїздки. Здалося, ніби валиться на нього світ: величезні колеса із гладкими, як гадюче тіло, бруштинами раптом полетіли йому на голову. Було зовсім рано, коли те відбувалося, лише край неба жеврів чистою смужкою рожевого. Побачив ту смужку і нараз захотів зупинитися, щоб перелитися у те рожеве. Над ним крутилися колеса-зм'яки, і йому сягнула думка, що треба конче поспішати, інакше ті зм'яки вдарять на нього і він розпадеться на цій вулиці купкою чотирикутників. При-

шпорив коня й подався чимдуж у дорогу, що біло лягла перед ним. На нього дихнуло ранньою осінню — вже палали перші осінні барви. Від села долинали звичні звуки: рев худоби, що виганялася на пасовище, крик качок, вигуки парубків, тонкі голоси жінок-домонтарок. Вишневі сади запнулися прозорим димом, і він розбивав конем той дим і синій простір, що вдаряв йому в лице тугим вітром: ані села, ані сільських клопотів для нього вже не існувало.

* * *

За хмарами виростали хмари, за хмарами летіли птиці, били крильми, і хмари ніби самі ставали птицями. Також летіли, також махали крильми, за ними товклися інші хмари — сірі птиці виростали з них; біля неба ніби маяла тисяча крил, заслонюючи його; натомість з'являлися нові хмари, і з них висипали нові птиці — робили свій переліт зграї ворон. Летіло, отож, небо, бо хмари ставали небом, як і те гайвороння, — два велетенські крила, що застеляли світ: одне — біля неба, друге — біля землі; сірий присмерк ширив волові очі й кришився, ніби не в ранок він в'їжджав, а таки у ніч.

До Жуків він дістався наступного дня під вечір. Біля лоба ніби збиралися важкі чотирикутники, голова й розкладалася на них — не від сьогодні не мав спокою. Вечір золотив вікна далекого села, і ті вилискувалися до сонця, наче металеві калюжі. Глибоко вдалині закручувалася річка, а там далі тягся простір, який невідпірно вабив душу. Там уже не було коліс, що накочувалися на свідомість, не було навіть розплесканої сіризни із хмарами та гайворонням — стелився перед очі голубий простір, і Карпо відчув хвилювання. Мав зустрітися з чоловіком, який колись хотів зробити те, чого він сам не міг, але як його зустріне людина Кочубея? Чи зможе йому звіритися і чи вийде у них щира розмова саме тепер, коли всі один одного стороняться й бояться, — привид Таємної канцелярії простер над їхньою землею морочні, воронячі, чорні крила.

Самійло Величко зустрів його спокійно. Тільки скинув сивими, густими бровами, а тоді щиро його обняв.

— Дивні речі, пане-товаришу, — сказав. — Сьогодні ваша милість мені снився, хоч, признаюся, досі я про тебе нечасто згадував.

Самійло жив у панському будинку під лісом, той стояв

трохи осторонь села, і вони, поки готувалася вечеря, пішли погано вкоченою, напівзарослою дорогою. Довкола розстелялися пологі горби, які вбирали очі, манили до себе. І Карпо раптом відчув, що з нього рвуться слова, саме ті, які надто довго тримав у собі, бо не було кому їх висловити:

— Я передивився майже все, що можна переглянути з історії України, — казав він. — Що я там побачив? Кров, нещастя, бійки, гризоти і гризню. Ми ладні вбити одне одного, ніж спільно захиститися від зовнішнього ворога... Знаю всі секрети великої політики двору, — він зціпив зуби, — навіть той, біля якого ми жили й працювали, мусив кожен крок узгоджувати з царем. Окрім того, я цікавився історією мудрості людини. Вона не така вже й багата й велика. Все обертається в якихось спіралях, колах: етика, норми її, застигли форми пізнання, взяті в шори найнезрозуміліших слів. Чомусь мені здається, пане-товаришу, — він сильніше стис зморшками шкіру лоба, — що мудреці нашого світу втратили зв'язок із живим світом і, вибач мені, владарюють у домислах. Зрештою, так чинили й до них. Йде постійне вирахування і перекидання: розвиток неіснуючих категорій, схеми заради схеми. Схема від схеми через схему — людина чомусь думала одне, а робила інше і не могла не робити так. Одна річ жити, інша — виправдовувати життя. Зрештою, світ розвивається не так, як хочуть чи вимагають люди. Світ іде на третій шлях. Який — невідомо, тільки згодом людина хапається і відслонює для себе істину, що вона нічого не знає про себе і світ. Нічого! І починає знову пояснювати, відкривати, спотикаючись об інерцію та несприйняття інших людей.

— Резонно, — сказав, усміхнувшись, Величко. — І що?

— А те, пане-товаришу, що починаєш відчувати: втрачається опертя у світі. Чи знаєш, що таке втратити опертя?

— Знаю, — сказав спокійно Величко. — Але воля наша в нас самих, так само й неволя. Впевненість і невпевненість, розлад і опертя. Що ж привело тебе до мене?

— Дві речі, — сказав Карпо. — Одна — можливість щирої розмови, а друга може витекти з неї. Чи можу на те розраховувати?

— Овтім, — сказав Величко. — Але чому ваша милість вибрав саме мене?

Здається, і Величко остерігався. Але ні, надто погідно на нього дивився і, здається, цілком щиро.

— Не забуваю розмови, яку мали в хурдизі. Чи забув?

— Нагадай, пане-товаришу.

— Йшлося про написання історії нашої вітчизни мало-російської, — сказав Карпо.

Цього разу Величко видимо насторожився — Карпо відразу те відчув.

— Ваша милість тоді говорив про лінощі наші: воювати могли, а діяння свої не записували, через що й подвиги наші потрапляють у безвідь.

— Я таке міг говорити, — мовив Величко. — Бо й зараз так думаю.

— Признаюся, пане-товаришу, — ця думка гвіздком сиділа мені в голові, але життя у мене так склалося, що нічого і я не міг учинити, та й боюся, що не зможу.

— А це ж чому?

— Сили в мене духовної замало, — сказав Карпо. — Одне хотіти, інше — могти. Признаюся, кілька разів брався за це діло, бо маю досить паперового посліддя із військової канцелярії, але не міг дати тому ради... Окрім того, відчай мене поїдав, що життя наше, помисли й діяння більше безглузді, як позначені розумом. Мусимо трудитися, офірувати, бути добрими, а в skutку кожен пройда може робити з нами все що заманеться. Людям і народові нашому поривів не бракує, але довершити чин завзяття не стає. Мені також — все чогось чекаю, на щось сподіваюся, може, ласки Божої землі нашій, але Бог про неї і про нас забув.

— А може, інакше, — серйозно, навіть жорстко спитав Самійло, — може, ми забули про Бога?

— Чого ж, — кволо заперечив Карпо. — Молимося, ходимо до церкви, постимо, ставимо свічки — чого ж?

— Бога забути — це не те, що ставити свічки й молитися, — тихо сказав Самійло. — Бога забути — думати тільки про себе, а не про вітчизну і співбрата свого.

— Чи ж мало пролилося крові за вітчизну нашу?

— А ще більше братньої, — сказав Величко. — Незгода, самолюбства, братовбивчі війни — ось де ми забули Бога, пане-товаришу. А ще тим, що думкою багаті, а ділом бідні.

— І я такий, пане-товаришу, — смутно сказав Карпо. — А що вдієш, коли такий? Коли всі ми такі?

— Тоді на Бога не нарікай, — мовив Величко. — Намислив щось зробити для добра не собі, а вітчизні своїй, зроби, тоді й будеш її істинним сином.

— Боюся, пане-товаришу, що й вітчизни нашої скоро не буде. Ковтне її північний ворон, тоді й труди наші не потрібні стануть і в непам'ять підуть.

— Диявол нашіптує тобі ці думки, — гостро, навіть сердито сказав Самійло Величко.

— Атож! Приходить уночі й шепче. Приходить удень і відводить шляхетні помисли, і голова від того тріскає. Тоді страх з'являється і кволість. І стаєш до всього байдужий та безликий, і так на довгий час. І таке відчуття, ніби потрапив у черево звіра.

Зирнув перед собою: з глибини простору знову покотилися на нього колеса, а може, й колісниця. З отих гір-балок, які заслонили небокрай, котилися колеса, а серед них найбільше, найсліпучіше, золоте і більне — сонце.

— Коли так, хай береже тебе Господь! — тихо прорік Величко. — Але те саме тобі скажу: воля наша в нас самих, так само і неволя.

Карпо не відповів. Стояли й дивилися, як у сутінках купається село. Повільно наповзав вечір, а в його глибині змілися, мов гадюки, стежки й дороги. Плуталися безконечні мацаки, що їх закинуло село у просторінь. На одній із стежок стояли вони. Мацак-щупало звився під ногами, і Карпо до болю в мозку відчував живе тіло стежки, що тягла його в серцевину, виповнену чотирикутниками хаток. У кожній з них жили такі ж люди, як вони, по-своєму намагалися втриматися у світі, але жоден з них не хворів такою хворобою, як вони. Назвав її хворобою останнього дня. Так, останнього дня. “Але, Боже мій, — подумав тоскно Карпо, — чи ж вони, мудрі люди цього краю, цим хаткам і людям у них потрібні?”

* * *

Лежав на ліжкові, відчуваючи, як спухає морок, драглистий і нетривкий; в темно-синій масі, переповненій чотирикутниками, йому раптом видалося, що й мандрівка до Самійла Величка, очевидно, марна, адже якимось стримано й строго той його прийняв. Отож він так і не зважився розпитати, чи ж пише Величко історію рідної землі, чи так, як він, борсається в тенетах життя, ніби муха, мучиться, щось намислює, до чогось прагне, а зрештою, тільки й слухає нашепти чорного голосу: все марне, все непотрібне, все ні до чого; он уже й гетьманське правління скасовано; говорять, що гетьманів уже й не

вибиратимуть, а чорна північна тьма затопить його сонячний край, і всі покрийуться кригою байдужості, і всі кинуться здобувати маєтки та чини, як це роблять і тепер, бо й справді: вже й побалакати про таке ні з ким, та й остерігатися належить, щоб не погрімити в ту північну птьму, у пащу звіра ненаситного, апокаліптичного і всеїдного. Зрештою, він випав із життя давно разом із великим гетьманом, про якого зараз годі й згадати, — його тільки проклинають і ганьблять; разом із великими, що вибувають, падають і менші, а з меншими й зовсім малі, — був він із тих зовсім малих. Легше мався, коли сидів у хурдизі, бо знав: має витерпіти, як терпів Христос. Саме в хурдизі у нього з'являлися якісь величаві задуми, смішні й міражні, але вони були. Були вони й у Самійла Величка, але коли вийшли на волю, воля виявилася гірше неволі, бо почала його, а може, й Величка, з'їдати. Він оженився, здобув господарство, правував ним, без діла не сидів — мало б бути того досить. Але в душі жив хробачок і гриз його, гриз, а роки минали, а роки мчали, і чорний голос шепотів ночами, що він у цьому світі ні для чого і одна в нього є правдешня пані — це смерть, якій ніщо не протиставиться, яку ніщо не переможе, бо навіть Христос поправ смерть не чим іншим, як смертю. Отак воно й тяглося: вир не відпускав, а хто втрапляє між невидимі лопаті, топить; а чи стаєш сам водою для виру, аби топити інших. На самоті, коли сон не брався повік, Карпові почали відслонюватися нові межі. Але розумів і інше: був виплеснутий на скелі людської мудрості і сильно потовк на тих скелях боки. А може, й не так, може, й не доплив до тих скель, а сам собі зламав хребта. Повз, як змій-полоз, тягнучи тіло, і відчував жах. Жах перед світом і власною нікчемністю, жах перед північним вороном, а найбільше від того, що вітчизна пропадає. Нема гірше безсилості жаху, бо саме тоді нівечиться душа.

Темрява колотилася довкруг нього, чотирикутники терлися сухими гранями, і від того осипався на нього пісок ночі, невидимий і невсяжний. Обличчя засипалося тим піском, по кутках хиталося холодцювате видиво, і він раптом сів, вдивляючись перед себе. З глибини повільно виринали шолудиве, покриті пластівцями луски тіло; два глибочезні ока-колодязі засвітилися, і Карпо ледве втримався, щоб не згукнути. Стисла судома, а в роті заляк сухий язик.

— Ти хто?

— Той, кого ти кликав, — відповіла проява.

— Я нікого не кликав.

— Кликав, — відповіла проява. — Прийшов до тебе.

— Навіщо?

— Щоб забрати в царство реальних понять, щоб перестав марити казна-чим.

— Яких понять?

— На світі є свій порядок і закон. Твоя земля не змогла його втримати сама, отже, цей порядок і закон мають творити її сусіди. А ви мусите коритися, і вірно служити, і довічно улягати. І всі, хто виходять із цього кола, належать мені.

— Кому тобі?

— А ти й не знаєш? Дияволу. Третього в світі нема. Треба вибирати щось із двох.

— Я не хочу вибирати, — прошепотів Карпо. — Хочу віднайти шлях, який виключає приналежності. Маю бути просто людиною, хіба так не можна?

Проява сміялася. Хитала вкритим лускою тілом, а два колодязі переливали один в одного воду. Вода плюскотіла, мінячись зеленими вигравами. Грало синє й червоне, голубе й чорне, грало небо, й вода, і земля. Сталеві відблиски викочувалися з ночі й розплескувались об стіни.

— А далі що? — спитала проява. — Покинеш усе й усіх, і що далі?

— Не знаю, — сказав Карпо. — Сподіваюся на Боже провидіння. Сподіваюся, що він не покине мене.

Проява сміялася. Хитала вкритим лускою тілом, освітлювала стіни, а по них згори донизу і знизу догори повзли ситі, карачкуваті павуки. Мали чотирикутні тулуби і довгі, наче стежки, що обплутують села, мацаки. Чотирикутники їхніх тіл світилися білим фосфором, і в тому сяянні луска прояви зблискувала.

— Вважаєш, що це можливе? Але я й там знайду тебе. Коли ж ні, тебе знайдуть люди, що не легше. Твої вороги чи вороги тих ворогів — не має значення. Примусять вибирати щось одне. І це не обов'язково буде тобі догідне, швидше ні!

— А коли знайти місце, де не було б сенсу блукати й тобі, й тим, кого хочеш на мене наслати? — спитав він.

Проява сміялася. Хитала бридким, вкритим лускою тілом і біла об підлогу лискучим хвостом. В місцях шльопаків горіло дерево, вогники стрибали підлогою, наче дівчата-танцюристки, вимахували хустинами. Вода вигиналася, похилиючись хвилию на вогонь, але не гасила його, а додавала сили горінню.

— Чому ж, таке місце є, — проява зробилася зовсім спокійна, хоч вуста ще кривила всмішка. — І вихід є, якого бажаєш. Він зветься просто й зрозуміло. Він зветься — с м е р т ь! Зрештою, коли хочеш знати, це також я, а коли не я, то вона мене до тебе чи тебе до мене приведе. Даремно цього боїшся, бо те третє, чого шукаєш, — звільнення від Бога. А одним словом це так і зветься — б о ж е в і л л я. Ха-ха!

* * *

Отакій дивний сон йому привидівся в домі, де жив Самійло Величко. Вранці вони знову пішли разом на прогулянку — було по сніданкові.

— В академії я відчував дивний голод до читання, — казав Карпо, ступаючи порослою травою дорогою. — Але вже тоді збагнув: знання людське не рятує людину, воно тільки збільшує його неспокій. Розумієш, пане-товаришу? Коли людина темна, це її обмежує, і саме таке обмеження дає їй змогу просто і ясно жити. Зламавши обмеження, раптом пізнаєш: чим ширші знання, чим більше знайомишся зі світом та людьми, тим маєш більше сумнівів. Вони, як упирі, присмоктуються до серця й випивають кров, певна річ, духовну кров. Але я не ворог освіти. Бо хто пізнав це зело, того ніколи не полишить почуття пронизливого розуміння навіть тих умовностей, що вже правлять за істину.

— І що ти вирішив? — спитав Самійло Величко.

— Відійти від світу, принаймні нічого ліпшого на думку мені не спадає. Поясню тобі, ваша милість, простіше, чому я таки не сів писати історії народу.

Він замовк і йшов якийсь час понурившись. І раптом помітив, що Величка це надзвичайно цікавить, що той навіть нетерпляче позирає в його бік.

— А тому, що наша історія нас нічому доброму не навчить; сам знаєш, усі наші змагання завершувалися розрухою, кров'ю і прокляттям. Кращих синів оголошували зрадниками, а зрадників — синами. Наша історія — це рана, а не ліки на рани сучасні. Наша історія — це біль, від якого розривається серце, і цей біль безвиглядний.

— Ну і що? — Величко зціпив зуби, як чинять це вперті люди, а він, здається, був упертий.

— А те, що ліпше писати історію шаблею, а не пером. Самійло Величко повернув до Карпа сердите лице.

— Вибач мені, пане-товаришу. Кажеш речі м'удрі, але хворі. Чому хворі? Бо вони не вмиротворюють, а з'їдають. Часи шаблі минули, пане-товаришу, бо вже ні шаблею, ні списом ми нічого не докажемо. Надходить час іншої зброї — пера. Подем битов має стати поле паперове, а шаблею на ньому — розум наш. Кажеш, історія наша — рана та біль? Правильно кажеш. Але це й ніж, котрий болячки наші розріже й випустить із них гній. Бо невипущений із болячки гній сприяє гниттю цілого тіла. Ось істинний шлях для мудрих, а не шлях відчаю та втечі.

— Бачу, пане-товаришу, ти не забув свого завзяття? — всміхнувся Карпо. — Не остерігайся мене: сам сказав досить, щоб північний ворон міг пожерти з потрохами.

— Для чого це тобі знати?

— Я ж сказав, пане-товаришу, дві речі мене сюди привели. Отож, щоб повісти ту другу річ, мушу бути впевнений, що думки про написання історії ваша милість не покинув.

— А таки не покинув, — буркнув Самійло Величко. — Але мене відчай бере. Предки наші полишили короткослівні реестрики, а письменники чужоземні про нас немало вигадок пишуть, бо теж нічого не знають. Колись мав я у руках діаріуш Самійла Зорки, але тільки куці виписки з нього зробив — Сильвестр Биховець пішов з нашим Махіавелем.

— Чому так кажеш про гетьмана? — не втерпів Карпо.

— Тому, що перехитрував сам себе.

— Але здобувся під кінець на героїчний чин.

— Так, здобувся, — сказав Величко, — щоб програти... Ти от просиш шаблюки до рук, її неважко взяти, важко дати лад і перемогти. Я теж був завівся героїчним чином нашого Махіавеля і пішов за ним, а тепер думаю інакше... Ех, потрапили б мені до рук папери генеральної канцелярії...

— Маю їх цілу скриню, — спокійно сказав Карпо.

Величко отерп, аж зупинився.

— Скриню паперів з генеральної канцелярії? — перепитав пошепки. — Так, так, ти про це й раніше говорив... а я думав... думав, що й ти не маєш з чого писати... Що то за папери?

— Колись забрав, щоб не пропали. А тепер, коли справді пишеш історію вітчизни нашої малоросійської, залюбки віддам їх тобі. Для того й приїхав.

І тоді сталося щось несподіване: він побачив, що Величко

плаче. Отак стоїть, широко розплющивши очі, й великі сльози викочуються йому з повік.

— Чоловіче, — сказав він нарешті. — Тебе послав до мене Бог.

Карпо засміявся і сказав фразу, яку Величко не міг зрозуміти:

— Щоб забрати мене від себе.

Але Величкові зараз було не до незрозумілих фраз.

— Коли можу забрати в тебе папери?

— Коли хочеш, пане-товаришу. Ладнай воза, й поїдемо.

— Гарзд, біжу! — мовив схвильовано Величко й справді побіг: яось незграбно, боком-боком!

Карпо Вечірній залишився сам. Стояв і дивився на чудовий краєвид, що розгортався перед ним, глибока втома заливала йому груди. Так, це був останній його візит, остання оборудка, останній день — далі стелилася безлюдна дорога в безвідь. Далі не було ні ворогів, ні друзів. Втім, вороги знайдуться скрізь, проява мала рацію: скрізь треба буде оборонятися. А оборонятимешся — шукатимеш спільників. Ця каруселя вічна як світ. Знову — в коло обертів, де спіральні лінії викручують карколомні виверти. Ще мить — і з'явиться виправдання, бо людина звикла всі дії свої виправдовувати. Людська природа неперехідна. Коли ми безсилі, ми звинувачуємо не безсилість свою, а ворогів. Вороги — це часто пояснення власних підлості, підступності і падінь, які дозволяєш собі...

Міцний обрус обхопив його лоба, струснув мозком — хотілося впасти на землю, втиснутись у неї і так закам'яніти з вічно розплющеними очима, з живим поглядом, котрий лише бачить і дає змогу кволо фіксувати своє — “живий”.

— Ми, українці-руси, — сказав уголос Карпо, хоч побіч нього вже не було співрозмовника, — ніколи не станемо патріотами себе самих. А якщо станемо — нас знищать. Станемо великими захисниками й поборниками чужого, бо нас переконають, що те чуже — наше. Де зійдуться нас двоє — там три різні думки. Через те ми більше ненавидимо себе, ніж тих, котрі нас нищать...

Хтось поруч засміявся, Карпо озирнувся. Стояла коло нього проява, ота зі сну. В неї розросталося обличчя, розширювалися очі і вже були як два колодязі. Два колодязі фосфору, які світилися й мінілися. Чорний одяг укотився лускою, — Карпо здригнувся.

— Це ти? — спитав він. — Хто тебе кликав?

Проява хихикала й підморгувала йому, а потім нечутно

розчинилася, лишивши після себе хмарку диму чи туману, а за мить і він пропав.

* * *

Вони відбули з Самійлом Величком мандрівку із Жуків, спершу до Диканьки, тоді на Зіньків, звідти до Лебедина, переправилися черех Псло, а звідти подалися на Білопільля, доки не потрапили до Карпового Глушця, що стояв на Сеймі. Дорогою мали змогу розговоритися, і Карпо вразився з тієї безодні знань, що їх тримав у голові Самійло Величко. Той оповів йому, що історію свою фактично вже написав на основі поетичної книги Самійла Твардовського, але ця робота не вельми його задовольнила, бо надто мало мав достовірних цидул і паперів, і та книга хоч і правдива, на його думку, але значною мірою і фантазійна. Йшлося в ній про Богдана Хмельницького та Івана Виговського до Оливського трактату, тобто до 1659 року. Величко й до Виговського ставився негацийно, і вони про те посперечалися.

— Не можна осуджувати людину тільки за те, що вона не виграла змагання, — сказав Карпо Вечірній. — Україну він любив і хотів їй добра.

— Був амбіціант, — сказав Величко, — і перший пролив братню кров, хіба не так? А що вичворяли при ньому татари?

— А чи не проливав Богдан крові своїх ребеліантів? — спитав Карпо. — І чи не платив татарам ясиром зі свого ж народу? Без жорстокого придушення власних заколотників, на жаль, у нашому народі при його різномудності не обійтися. А Гадяцький договір?

— Не зміг дістати достеменного списку того договору, — сказав Самійло, — а тільки переказ. Біда Виговського в тому, що він був шляхтич — не козак.

— Бажав установити на Україні Річ Посполиту, — сказав Карпо Вечірній. — Велике князівство Руське. А щоб йому жити, воно повинно було б мати і шляхту, і військовий стан, і міщан, і духовенство, і поспільство, як необхідні коліщата до дзигаря, щоб той ішов і показував час.

Дні їм випали чудові: золотий сонячний вересень, повен тонкого смутку, ненадійного тепла, — вони зовсім позабували, що один був чоловіком Мазепи, а другий — Кочубея. Там, у Жуках, і Величко знудився за розумним співрозмовником, зголоднів за цивілізованою бесідою, і,

хоч не в одному їхні думки й погляди розбігалися, спільну мову вони таки знаходили. Отож не зогледілися, як кілька днів їхньої мандрівки минули, потім ще кілька днів Карпо гостив Самійла в себе, навіть упрошував гостя залишитися ще, але той уже встиг переглянути документи із Карпової скрині, і це його так схвилювало, що він почав рватися додому.

— Господь послав мені тебе, пане-товаришу, — казав кількаразово, в нього аж пальці тремтіли. — В цій скрині те, що мені бракувало. Я напишу другу книгу своєї історії, таку книгу, яку ще ніхто не писав у нашому народі. Вона буде зіткана, як килим, із документів — менше моїх слів, хай говорять цидули, договори, листи, універсали, донесення. Пам'ятаєш, пане-товаришу, мозаїки Софії Київської? Отаку мозаїку викладу і я.

Очі його палали, а біля нього якось по-доброму щасливо збуджувався і Карпо Вечірній. Не зважав і на жінку свою, яка Величка зустріла на позір гостинно, але в душі з осторогою; наодинці ж випитувала в Карпа, хто то такий і чого хоче. Карпо не хотів її дрочити, бо добре знав її бісівську вдачу, а сказав тільки, що це давній товариш по Київській академії та генеральній військовій канцелярії — це було, зрештою, майже правда, з тією тільки різницею, що тоді товаришами вони не були, а просто зналися.

— Так коло нього упадаєш, — сказала ревниво жінка, — ніби знайшов загубленого брата.

— Бо це справді так, — мовив Карпо. У цій чуттєвій гарячці, у такому збудженні він прожив ті кілька днів, і, тільки коли залишився сам, душа посутеніла — в неї вливалася густим потоком осінь, а в глибині за-гнізджувався страх, і в того страху були великі очі, і той страх їв йому серце. Було якось дивно йому, отож те, що не хотів відпускати гостя, — спроба відігнати той страх — боявся, що, коли Величко поїде, тоді й настане по-справжньому його останній день. Отож відтягував річенець, вони говорили — наговоритися не могли, обоє спрагли на розумне слово і через те обоє розтривожені. Зрештою, настав і той день, коли мали розлучитися, — його вибрав, зрештою, сам Карпо, бо Марія відлучилася з дому, поїхавши до сестри, яка раптом ослабла, і суворо наказала чоловікові спровадити гостя, а по тому поспішати до її сестри, бо та може й перед Богом стати. Він те клятвено пообіцяв, а коли жінка від'їхала, вони випили по кухлів кілька наливки із Карпових льохів, переключили

папери із Карпової (це щоб жінка не ремствувала) у Самійлову скриню, обнялися як брати, заповівши неодмінно одне одного відвідувати, і ось віз покотився дорогою з візницею та скринєю і з вершником у супроводі — самим Самійлом Величком. Сонце якраз стояло супроти і покрило воза сонячним димом, і віз швидко пропав у тому димі, пропав і вершник, а Карпо стояв біля власних воріт ніби неживий, з мертвими олив'яними очима і сірими безкровними вустами.

* * *

Єдиною людиною, з якою Карпо хотів попрощатися, був старий козак-запорожець Іван Заблуканий, його дядько в других, який прийшов у міста після розорення Січі, був скотарем в одного із сотників Полтавського полку, а коли Карпо вийшов із в'язниці і осів у Глушеці, перебрався до нього, був-бо вже ветхий деньми і з роботою стадняка впоратись уже не міг, — осів на пасіці й доглядав бджіл у колишньої пані сотничихи, а тепер пані писаревої, хоч Карпо писарем давно не служив. Отож Карпо й поїхав до старого на пасіку, і вони поговорили про давні часи, Запорожжя та гетьманів, а ще про несподівану хворобу сестри пані Марії. Зрештою замовкли, Карпо не зважувався оповісти старому про свій рішенець, а Іван, відчувши, що небіж щось не договорює, мовчки на нього дивився.

— Таке, дядьку... і зі мною твориться недобре, — нарешті сказав Карпо Вечірній, не дивлячись на старого, — важкі набрезки висіли в нього під очима, а очі знову стали олив'яні та неживі. — Хочу поїхати вклонитися святим печерським угодникам, але не знаю, чи повернуся.

— Чому маєш не повернутися? — спитав дядько.

— Не відаю, — відказав Карпо. — Таке маю прочуття.

— Тоді не треба їхати.

Вечірній мовчав. Відчував, що не може пояснити дядькові свого рішення, бо той звів би все до простодушних резонів, до нехитрої й нерушної логіки, і йому несила буде протиставити свою правоту чи виправдатися.

“Я не можу тобі навіть розповісти, — думав Карпо, — хоч би притчу про заморського царя. Це повчальна, але незрозуміла притча. Жив собі цар. Як усі царі, царював, і йому стелилася до ніг ціла країна. Але одного разу, — все-таки треба зрозуміти цей є д и н и й раз, — йому завернулася у голові клепка. Поцілував дітей і жінку,

коли ті спали, напнув жовтий одяг і рушив по дорогах своєї країни. Просив милостину і жив на ту милостину. Для чого? Йому потрібна була воля на розмисли, що лишень начеркувались у голові. За марнотністю повсякденного життя вони не встигали визріти і гинули, хоч не переставали його мучити”.

— Бачите, дядьку, — сказав Карпо, повільно добираючи слова. — Від якогось часу в мене пропав сон. Щось мені верзеться, щоночі я катуюсь, щось мене душить, чорні лапи тиснуть на горлянку.

— Свят, свят! — перехрестився старий пасічник-запорожець. — Чи на тебе, козаче, не наслано?

— Думав про це ... А може, щось іншого... Тому й хочу піти в монастир помолитися, і не інакше як святим угодникам печерським.

— Це діло боговгодне, — сказав запорожець, — але одне супроти Бога кажеш: вгадуєш волю його. Молися, і він тебе збереже, а коли так, не покине тебе, козаче. І повернешся з Києва живий і здоровий.

— Дай Боже! — сказав Карпо і встав. — Але одне хочу забезпечити на всяк випадок... Візьміть од мене, дядьку, оце! — він вийняв капшука і поклав на дощатого, що стояв серед пасіки, стола. — Боюся, що, коли не повернуся, тяжко вам буде у ветхих літах без мене...

Старий німо на нього дивився, а очі Карпо мав олив'яні — і стояла в тих очах нещадима холодна осінь, подих якої не раз він і на собі відчував.

* * *

Повільно їхав порожньою дорогою, кінь ніби відчував настрій господаревий, а вершник зосереджено вдивлявся в залитий сонцем день. Був той розкішний і теплий, ніби й неосінній, лив золоті промені і допалював бур'яни, які запаморочливо пахли. Путівець повз сірим змієм, і курява тяглася за кінськими слідами, наче густий кисіль. Найдужче пахтів полин, його теплий, гіркий подих млоїв груди, а попереду владарювало сонце, і день, розхилившись, ніби приймав у себе сьоме небо. Поля були вижаті, трава й бур'яни давно дов'язали зернята свої, так само й квіти. А десь дозрівали сади, приласкані цим сонцем, і громадилися меди, доквітали квіти, чекаючи й собі всемилостивого запліднення. М'яко текло повітря, обвіюючи лице, млів завмерлий простір і тільки мерехтів синьо.

Але голова у вершника була напружена, ніби й боліла; він їхав і думав про Петрика, колись також військового канцеляриста, який так само, як він тепер, провідчув загибель вольностей рідного краю і отак, як він, утік із городів на Січ, бажаючи повторити чин Богдана Хмельницького. Кричав у заліплені воском вуха своїх краян розумними й гордими універсалами, але нічого в світі цьому не повторюється, отож він побуянив, погасав по степах, з'єднався, як і Богдан, із татарами, але намарно — рідної землі від чорного північного ворона не звільнив. Тепер уже годі було повторити навіть те, що вчинив Петрик, бо тепер немає Запорозької Січі, та й татари без тієї потуги, а люди після повстання Мазепи ще більш зледачіли, загрузли в своїх господарствах, у змаганнях за маєтки, худобу, млини — вже зовсім глухі та сліпі, і до їхніх вух не долине вже ніяке воляння. Вони втомилися, і це втома не з їхнього часу, а перейшла їм від батьків та дідів.

“Згинеш, згинеш, Україно, — думав він печально, — як згинула вже під ляхівським орлом, і прийде на тебе пустеля, і пожере тебе, і немає тобі відроди — Бог забув про тебе, а може, віддав тебе на спокуту роду людському — ти вже навіть про спасіння своє не молиш!”

Отак думав він, старий мазепинець, забувши про полишений дім свій, про жінку, майно, навіть про Самійла Величка, який десь там, у Жуках, зараз прикипів до паперів і збирається крикнути ними на всю Україну, наставляючи проти темряви, що находила, проти ворогів рідного краю, бездушності й оспалості земляків своїх списа-перо; а світ довкола жив у розплесканих по землі і небі барвах, а найперше — сонцем, бо сонце сьогодні царювало. Раніше він любив уклонятися сонцеві, завжди йому після сонячних днів жадалося широти, завжди бадьорішав од відчуття простору з його сіткою безгучного бриніння синяви, але не тепер. Тепер уже не відчував на лиці благословляючих пальців дня, бо цей день був останній, бо в нього була вплетена, як жовта стрічка в дівочу косу, осінь, холод, зневіра. Останній день — це не сьогодні, завтра чи післязавтра — це отака жовта холодна стрічка, якій немає кінця. Останній день — це зламана квітка, розтоптаний копитом колос, а може, розколота обухом думок голова, з якої сиплються, наче насіння з маківок, лискучі чотирикутники.

Водночас останній день був щедрий. Такий щедрий, якою може бути жінка, котрій уже не потрібно остеріга-

тися у своїй любові. Останній день дарував йому світ як є: з бджолами, чебрецем, метеликами й поповзами порохнечі. Останній день виспівував йому горлянками цвіркунів та й жайворонків, розстеляючи над головою голубе одкровення. Безлюддя було теж дарунком, і Карпо прийняв його, вклонившись дневі, як Богові. Сонце вибачило цей переступ, воно було милосердним славителем і збиралося багато віддати тому ж дню, аби був світ та життя, рослини і тварини, а передусім люди на землі.

* * *

Не знав, куди їде і скільки часу: день, тиждень чи місяць. Не відав, чи харчувався чим, чи жив так; не відав, у яку просторову яму впустився, і куди виведе його дорога, по якій біг його кінь. Оминав села, але цього оминути не зміг. Бо воно, те село, раптом повабило до себе так, що не міг опиратися. Зрештою, не здивувався, що було воно порожне. Хати стояли довкола дороги розклеєним грудням, пахло глиною й прілою соломою. Глибили чорні дірки вікон, а з дверей дивилися запечалені обличчя домовиків. Сиділи на стесаних порогах, поклавши на лахматі руки голови, і в очах їхніх спалахували зелені місяці.

Карпо зіскочив з коня і пішов до однієї з хат. Домовичок зіскочив на ноги, раптом закрутився дзигою й пропав; він торсонув двері. Завищали петлі — на нього дихнуло пліснявою. Йому здалося, що там, у сутіні, заворушилися чорні слизькі потвори, шарудячи мільйонами чорних лап і дихаючи смородом. Кутки були відсирілі, і глина зі стін обвалилася мокрими вальками. Стеля й піч були покриті рудою плівкою.

Стояв на вступі до хати, тримаючись за одвірок. На нього плив хатній морок, а серце стислося гнітючим передчуттям. Ступнув крок усередину — кроки розплекали об стіни луну. Розчинив двері в комірчину — рипіння роздерло груди. В комірчині так само панував морок, так само обвалилася вальками глина і дихала несвіжим ротом Богиня пустки. Вона зруйнувала житло так, як може, — на нього знову посипалися лискучі чотирикутники, а може, вони посунули з його голови, завалюючи кімнату. Перейшов комірчину і штовхнув ще одні двері. Нараз скрикнув, волосся заворушилося під шапкою.

Посеред хати лежали, обнявшись, три кістяки. Дивилися

густим мороком очних западин й ошкірювали зуби: два великі, а один малий.

Карпо повернувся, щоб вийти. Переступив порога — густе світло залило його широку, голову постать. Стояв, ледве не торкаючись одвірка тіменем, велике обличчя з важкуватою бульбиною носа закостеніло, очі важко й нерухомо вдивлялися у світ, а прямокутник лоба пережили звивисті струмки зморщок. Широкий рот з великими добрими губами заціпенів, а підборіддя тремтіло. Стояв і дивився на вулицю села, впродовж якої буртилися розбитим грудням хати, а довкола пливла порожня тиша, в якій уже не лишалося анічогісінько живого...

Він здригнувся. Звісно, це було привиддя, оте мертве село, кістяки, а може, пророцька візія. Через це пришпорив коня і помчав порожньою дорогою, щоб утекти і від того привиддя, і того жаху, який знову почав оживати в ньому. Щось із ним творилося несусвітнє, щось із його головою, душею, чуттям, почуттями — тугий вітер бив йому в обличчя, а він раптом вихопив шаблю з піхов і, роздираючи рота криком, помчав проти невидимого ворога, рубав невидимі ворожі голови тих, що сіяли на його землю пустку; тих, що братами й одновірцями називалися, а були гірші диявола, бо це вони сплели величезну сітку і накинули на його вітчизну, і так її затягли, що всі вони, земляки його, борсались у ній, як німа риба, чавлячи і проклинаючи одне одного.

Зупинив змиленого коня — що це з ним? Де це він? Роззирнувся затравлено, а тоді вклав шаблю до піхов. Чоло його, обличчя, тіло, навіть руки були покриті потом, тіло тремтіло, а олив'яні очі німо дивилися в порожній простір — побачив він навколо себе пустелю, де вже нічого не було: ні сіл, ні міст, ні хат, ні полів, а тільки сірі гори мертвого піску чи попелу. І він зашепотів до себе слова, які спустилися до нього ніби з неба, ніби хтось промовляв йому їх на вухо; Карпо ж тільки повторював їх — самотня, напівбожевільна людина серед пустелі, — були це слова-воляння:

“Як важко, моя рідна земле, бути твоїм нерозважним сином. Коли не пливеш у течії глупоти й нікчемства, течія викидає тебе геть. Якщо б я думав лише про тебе, мене так само проклянуть, якби я зовсім про тебе не дбав. Або ще гірше: коли б я зовсім про тебе не думав, це було б краще, ніж думати про тебе. Але коли є голова на плечах, коли груди палить сумління, гідність не дозволяє топитись у вирі байдужості. Важко на тобі, моя

рідна земле, й жити тільки для себе. Будеш тікати світ за очі, ховатись од себе, але побачиш твої сльози, що застигають на печальнім виді, — і груди раздере каяття. Як важко на тобі, моя земле, думати великі вселюдські думки: в тебе надто багато свого пекучого і висмоктуючого. Його не обійдеш, так само, як не обійдеш себе. Людині дано коротенький відрізок часу, що вільно вміщається між датами смерті й уродин, — така собі коротенька рисочка. У цей відрізок маєш пізнати все: людей і людство, філософію і теологію, глупість і розум, лицарство й науку ховатися. Мусиш з перших кроків ступати так, як усі інші, думати так, як думають інші. Все життя вчишся подібності, життя твоє — це теж частина подібності, загальної схеми, яку творить світ. Але приходить момент — і починаєш вдивлятися у себе, і бачиш себе, свою неповторність, як би не глушилася твоя окремішність. І підіймаєшся до високості: маєш зір бачити, вуха — слухати, мозок — мислити. Тоді починаєш розуміти й тебе, моя багатостраждальна земле. Але я нічого не зміг зробити для тебе, хоч сумління пекло мене важко. Був зачинений у шкаралупу повсякденності, ростив хліб, адже думав про хліб. Однак хтось дужчий за мене поклав мені на плечі голову, яку шмагають чорні хмари і птиці, і пустив у світ. І я не витримав. Лишилося втекти на твоє чисте лоно, покинувши незамкнуті кола умовиводів, — на це вже не стало розуму, — закинути торбу на плечі і йти, йти в твою благословенну яскравість та чистоту, де немає незамкнутих кіл. Проте я не можу відкинути від серця цю землю. Не можу не думати й не боліти нею. Що ж мені вчинити в цьому короткому відтинку, що зветься життям, на оцій малій площині короткої rischi? Завтра мене не стане, не стане для мене ні цього світу, ні трави, ні річок, ні доріг — свідомість не освітлюватиме того виднокругу, що постійно перед очима. Що ж мені робити, земле, кволому, розтерзаному птицями? Я йду, мене вабить у себе далечінь, а що заховано за нею? Де останній притулок і кінець цієї мандрівки? І якими словами я зможу врівноважити себе і своє сумління? Важко, моя рідне земле, бути твоїм нерозважним сином...”

* * *

Чутки разходилися по селах: іде причинний. Обірваний і страшний, проходить села, і там, де він з'являється, спалахує мор. У нього страшна сила, бо ніхто не може

впоратися з марою... Він не від світу цього, бо в нього вже стріляли з гармат — і не взяло... Не бере його ні куля, ні сила людська, кажуть, він зростом у дві людини... То нечиста сила, яку послано на світ, аби покарати людей за гріхи їхні та злочинства... В нього три ока, а бачить і спиною... Все те брехні, ніхто не ходить. Бачили чоловіка, що вештався по порожніх хатах вигиблих сіл. Може, в нього там родичі жили чи сам відтіля?.. То нечистий, і сам гаспид благословив його на нечисті діяння... В одному селі, в минулий четвер, передвечір, він з'їв живе дитя, а потім уночі вив на місяць. І так страшно вив... Коли люди підходять до нього, то спершу дубіють ноги, тоді руки, а тоді голова... Тьху на вашу голову, а язик не дубіє?.. Язик не дубіє, але стоїть чоловік, мов дурману об'ївся, і не має сили ні зрушити, ні сказати слово. А коли подивитися, хапають корчі... У минулий четвер, перед вечір, баба Горпина відкупилася від нього грішми... Його не бере і хрест святий. Блимне блискавка — хрест повисає в повітрі. А він стоїть собі й сміється... Чого б ото я лазив порожніми селами? Не інакше як шукає золота! Золото в нього і в торбі, бо він розкопує могили, а саму торбу з рук не випускає... Там не золото, а людські голови: замордував матір, наречену і сестру. А з сестрою жив, бо як вчарував бідолашну — не могла і пальцем кивнути... Вже в Мануйлівці мор, хіба не чули? Як тільки він прийшов, люди зібралися й хотіли його вигнати. А він махнув перстом, і всі по груди у землю загрузли. Давайте, каже, золото, то, може, обмину. А ні, пущу мор. Люди не захотіли, а він розпустив торбу, а звідти загуло, як на бурю... Я був у Мануйлівці того тижня, ніякого мору не було... Еге, а він прийшов у четвер. У четвер передвечір... Ото в четвер тільки й приходить, а не відкупляться — губить... А в Семенівці відпросилися. Вони навколішки помолились — минув і грошей не взяв... То кара Господня за наші гріхи!.. В цей четвер прийде і до нас... Три ока світяться, як у диявола, а чорти, кажуть, його бояться. Напали на нього, кажуть, чорти, то кийком розігнав — тікали, як вогнем святим биті... То святий... То нечистий... То святий... Нечистий крутить ним... Збираймо, люди, гроші і чекаймо біля криниці на шляху... Не буде нам спасенія і милосердія, бо всі ми грішні, яко чоловіки.

Минав села й мав глибочезну втому. Коня давно втратив, а зараз, позбувшись і чобіт, — розтоптав на важких дорогах, — плентався по пиляці і тримав у душі відчай. Гналися за ним хмари, клювали мозок птиці, а він підводив обличчя догори, і на очі текло розплавлене сонце. “Що сталося, — думав він, дивлячись на людей, що розбігалися від нього, як од зачумленого. — Десь у мені було зламано щось значне. Не зміг я жити, як живе нормальна людина на цій землі. Може, тому нічого не допомагало: ні наука, ні розум. Мене викинуто із шкаралупини, і я замість спокою пожинаю людський страх та ненависть”.

А все почалося, як йому захотілося понести між селян проповідь, щоб відкрити їм очі на світ. Заговорив до них, почавши словами п'ятнадцятої глави “Приповістей Соломонових”:

“Не гнівайтесь, люди, на моє слово. Язык мудрих — то добре знання, а уста нерозумних глупоту висловлюють, очі Господні на кожному місці позирають на злих та на добрих”. Після збурень, які потрясли Україну, вже не маємо сили підвести голову. Билися за віру — вже не треба битися за віру, але один одного любити ми не стали більше, а розрізнилися все більше. Билися за свободу, але справжньої свободи не знайшли, а потрапили ще в гірше ярмо, бо не відаємо, що таке справжня свобода, а справжня свобода прийде тільки тоді, коли станемо господарями самих себе. “Уста мудрих знання розсівають, але воно не входить у серця безглуздих”. Бо безглузді мудрість називають безглуздя, а безглуздя мудрістю. На нашу землю пливе морок — морок із півночі. Ненавидимо своїх панів, а чужих хочемо полюбити. Але чужий пан не знає милосердя, він бажає, щоб ми підпалили власну хату із власної печі. А тоді сміється із глупоти нашої, бо ми, бездахи, швидше станете його рабами. Були ви підлеглі, а станете рабами, ще й примусять вас дякувати панові за рабство ваше. І полюбите рабство своє, темні будете, бо й школи ваші пропадуть, а вчителі погинуть. Забудете, що таке рівність, свобода, право віри, право говорити по-своєму, права людські. Бо замість почуття рівності палитиме вас заздрість, замість свободи хвалитимете рабство, віру вам накинуть свою і примусять повірити, що вона ваша, дітей своїх учитимете чужій мові, бо схочете, щоб вони дорівняли до чужих панів, а що таке вольності й

право — навіки забудете. Втомилися від воєн і прагнете миру, але прагнете миру рабства, а не миру свободи. Думаєте про користь своєчасну, а про користь віковічну забули — через це так легко накидають вам на шиї ярма. Накидають ярма, а переконують, що то соболиний ковнір. Колись були єдині, а тепер рабством вас роз'єднують. Натравляють на старшину свою, щоб старшиною самим стати. А ви чужу приймаєте, а свою побиваєте, забувши, що “мудрий син тішить батька свого, а людина безумна погорджує матір'ю своєю”. Вас управляють у глупоту, бо “глупота — то радість для нерозумного”, і ця радість — все одно що втіха раба від рабства його. І всі разом засинаєте сном забуття, все рідне обридливе й негарне вам, а чуже пожадане. Одурманили вас і напоїли сонним зіллям — з півночі морок пливе і засліплює вас. Перестаєте жити для вітчизни, бо і вітчизни у вас нема. Раб не має вітчизни, а тільки пана. А людина без вітчизни — це людина без голови, отже, зникає думка і життя. Ми вміли воювати, але не вміли думати. Саме тому так легко впадаємо в сон. Пробудження — це нова війна і змагання, а в нас до того вже немає сили. Отож і дбаємо про криївки і ложа для себе, а про спільний дім не дбаємо. В цьому наше нікчемство і лінь наша, бо ми не просто спимо, а мертвоємо. Святе Письмо каже: “Вуха, що повчання життя вислуховує, буде пробувати між мудрими, хто ж напучення не приймає, той не дбає про душу свою”. Амінь.

* * *

Говорив ці слова в одному селі, другому і третьому. Його слухали одні з пошаною, інші з усмішкою, бо надто безумно палали при цьому його очі. Одні жаліли, як пошкодженого розумом, а інші проганяли. Він же йшов від села до села — обірваний, вихудлий, бо майже не приймав їжі, хіба що хтось сердобільний і настирливий силоміць усадить його до миски. Але й тут він не стільки їв, скільки проповідував. По тому знову йшов. І його вважали за святого чи безумного, посланця Божого чи за посланця Сатани. А навколо й справді почала лютувати пошесть, і люди гибли як мухи. Кілька разів його хотіли схопити, але він щасливо тікав. Ховався в лісах, балках і переляках. А тоді знову виходив до людей і знову казав їм своє жорстоке провіщення. Приходив тоді, коли його не чекали, але про нього вже знали по навколишніх селах

і, коли з'являвся, слухали його. Співчували його слову, а більше глузували. Часом жорстоко проганяли, і він покійно ішов геть.

* * *

У Капулівку він прийшов уранці. Ще як підходив до криниці біля перехрестя, побачив юрбу з корогвами. Люди стояли навколішки і дивилися на нього. Карпо Вечірній став проти шерехи селян. Дивилися одні на одного: Карпо на людей, а люди на нього. Над ними стояло ще негаряче сонце. Вересень лив уже зранку смутне проміння, а земля готувалася до того: розкилилась, наче залюблена жінка, і дихала. Росою і примоченою порохнечею. І достояним зелом. Люди мовчали, а Карпо розглядав обличчя. Хотів до них промовляти, але старий, аж білий, дід звівся з колін і став проти Карпа.

— Не руш села, пане, — сказав дід. — Обійди його. Помилуй дітей та жінок...

— Хто вам сказав, що я чиню зло, люди? — спитав він смутно.

— Це говорять усі, — сказав дід.

— То брехня, підведіться з землі і, коли хочете, послухайте мого слова.

Люди продовжували стояти навколішки, опутивши погляди.

Сум з'їздав йому серце, і він раптом збагнув, що не дійдуть його слова до цих людей.

— Не хочу зла і не несучу його, — Карпо звів покійливі очі. — Мабуть, у мене, як і у вас, людей мого народу, багато гріхів. Ношу їх у цій торбі і хочу позбутися їх. Хочу, щоб мене зрозуміли, але мене не розуміють. Але нікому не заподіяв я лиха, люди!

Селяни повільно встали з колін, пильніше приглядалися до перехожого.

— Бра! — гукнув раптом з юрби якийсь чоловічок. Показав пеньки зубів і розреготався. — Та це ж Марко! Марко Проклятий!..

— Чи ти Марко? — спитав сивий дід.

Карпо дивився на степ, що слався перед ним. Тяглися селянські ниви, там далі, мов курники, порозсипалися білі хатки, наливалось полиновим настоєм повітря, тремтіло проміння. Розкинуло, розгорнуло золоту сітку, а сонце було мов золотий павук. І, як мухи в павутині, билися невеликі грудки жайворонків, доки в них не розривалися серця і не падали бездиханно. А сонце вимагало нових

жертв, з полів рвалися нові жайворони, плутались у сонячній сітці і співали, доки не розривали серця і собі.

— То це ти Марко Проклятий? — вдруге спитав дід, і сотні очей запалилися до Карпа Вечірнього.

— Так, — сказав він і рушив. Люди розступалися і дивилися на нього з захопленням і жахом. А він ішов дорогою, доки не обгорнула його, засмоктуючи в себе, безмежна сітка променів, що їх розкинув вічний золотий павук — сонце.

* * *

Його зловив загін козаків, висланий за ординансом полтавського полковника навмисне для того, щоб схопити його. Він спробував і цим козакам сказати своє провісне слово, але його повалили, скрутили поворозом, а в рота запихнули кляп. Привезли до Полтави, зробили допит, а тоді передали московському воєводі. Воєвода вирядив його із швидкими гінцями до Таємної канцелярії. Гінці мчали день і ніч. У Таємній канцелярії його допитували з пристрастям. Розтягали на дибі, пекли залізом і били кнутом, аж клапті шкіри з м'ясом відлітали від його тіла. Він кричав жасно і просив у Бога смерті. Але Бог смерті йому не послав. Тоді йому відрізали язика і відіслали навечно туди, звідки не повернулася ще жодна людина. Коли його везли до Сибіру, він безперестанно плакав і молився. Тоді Господь почув його молитви і покликав до себе. Про нього ще якийсь час говорили по селах та містах, по яких проходив і де промовляв, але там шастали таємні вивідувачі, які схопили кількох селян, міщан та козаків — тих, кому його слова потрапили до серця. Ті нещасні також навіки зникли, після чого згадувати дивного проповідника перестали. Хто зі страху, а хто із байдужості...

А в селі Жуках під Полтавою в тісній комірчині з ранку до ночі сидів, обкладений паперами, вже немолодий чоловік і безперестанку писав. Писав він часто і при свічці, задимлюючись люлькою, і від того очі в нього стали запалені і хворі. Часом виходив прогулятися і пильно вдивлявся тими хворими очима в красвиди з пологими горбами, що розкинулися навдокіл. Коли зустрічав односельців, зупинявся і входив у недовгу буденну балачку. З'являвся цей чоловік і в церкві, як і всі, молився, а просив у Бога змоги закінчити свою роботу. І Господь вислухав його, дав йому закінчити величезну роботу,

натомість забрав у нього світло очей. Звали того чоловіка Самійло Величко, і саме він єдиний до кінця днів своїх згадував у молитвах колишнього канцеляриста війська Запорозького Карпа Вечірнього, бо єдиний щиро вірив, що той Карпо був не просто людиною, а Божим посланцем. Долю його Величко знав.

Початок жаху

Розділ перший

Я, многогрішний Михайло, на прізвище Вовчанський, ієрей із містечка Жданівки, хочу описати те, що зі мною діялося, бо ніхто мені в цьому світі віри не діймає, а багато хто вважає за такого, що несповна розуму. Часом мені здається, що вони мають рацію, але не в тому, що я несповна розуму, а тому, що, здається, несповна розуму світ, у якому маємо щастя чи нещастя жити; відтак і несповність чи неповність розуму у світі вкладається у живих істот, а в першу руч у людину — я ж серед них не гірший. Отож коли ми всі несповна розуму, то і я з усіма. Або візьмімо таке. Коли чоловік ужие хмільних трунків, йому здається, що п'яний не він, а всі люди навколо, — може, так і мені світ здається несповна розуму, бо я й сам такий? Але хай і так, хочу принаймні залишити після себе ці записки, щоб не я судив, а мене судили, а як хто мене осудить, так тому й бути.

Зараз я працюю у хлібні, чи пекарні, закований у важкі ножні заліза зовсім без замків, а залкотовані, руки в мене вільні, бо маю дрова рубати, й діжу місити, й усяке послушення виконувати. Перед цим мене люто бито, тобто веліли дати мені пліттям сто ударів. Для цього мене викликано до консисторії, покликано двох воловиків, щоб тримали, але я заявив своїм мучителям:

— Витримаю сам! А не витримаю, то хай тримають!

— О, ви, отче, затятий, — сказав на те консисторський писар, усміхнувшись криво, а тоді звелів крізь оту криву усмішечку: — Подбайте, хлопці, щоб йомость попросив тримати себе.

І два збуї в чернечих рясах, два бикоподібні гевали, які езекували в консисторії, вишкірили кінські зуби й заіржали, я ж ліг на лаву з оголеною спиною, читаючи подумки “Отче наш” і “Богородице Діво”, і чи несповна розуму я, чи ні, але коли так чиню, то зі мною що

хочуть можуть чинити — болю ж я не відчуваю і не відаю, бо в цей час увіч не на землі і не серед бузувірив та катів пробуваю, а, сумний і загорьований, зношуся над світом і жалію його безрозсудність та жорстокість.

Отож кати били мене по-тиранському, викладаючи всю волячу силу, а я спокійнісінько лежав на лаві, але вже тепер уголос читав “Отче наш” та “Богородице Діво”, щоб і вони, грішні, чули мої молитви і відали, що в час нещастя я з Богом пробуваю, а не з дияволом. Коли ж мені всипали десь із п'ятдесят плітей, то я додав до своїх благань і молитву до патрона свого архангела Михаїла і отак, з Божою поміччю та Найсвятішої Матінки його і нашої Богородиці, та й при сприянні свого патрона архангела Михаїла, не відчував я найменшої болісті. Кати були збентежені моїм терпінням, прикладали рук, аби мені дошкулити, але, відчувши, що це мені аніскільки не дошкуляє, послабили свої удари, бо таке вже людське єство: коли жертва не страждає, то й приносити їй страждання не вельми бажають. Але я страждав, невимовно, признаюся, страждав, і то через те, що бито мене безневинно, з найнезначнішої приключки, а коли подумати, то й зовсім без приключки, а з самої вигадки на мене, злісного наклепу істоти в цьому світі оскаженілої. Але щоб зрозуміти й мати підставу розсудити мене й ту оскаженілу істоту, а відтак зважити й вирішити, хто з нас лихий і оскаженілий, треба оповісти все з самого початку, а я почав свою оповідь із кінця.

Перша біда моя в цьому світі та, що народився я гарний. Кажуть, що бути гарним — це щастя, але я вважаю навпаки, бо гарний у світі ніби голий ходить — на ньому всі пасуть очі, а коли й так, то й заздрити починають, а заздрячи, шкодять як можуть, відчуваючи при тому лиху втіху, і це знову-таки як у катів: коли жертві більше болить, тим більше задоволення від того відчувають. Про батьків своїх я не знаю нічого, отож не відаю, звідки, од кого і як прийшов у цей світ. Виростав я спершу в родині, котра взяла мене до себе із співчуття, і мені було в тих людей добре, мене пестили й милували, але обоє милостивці повмирали в моровому повітрі — це сталося, коли я вчився ще хлопчиком у Київській академії у нижчих класах. Отож я став рано подвійним сиротою, а що статків опікуни мої мали небагато, та й не був я їхній кривий, то їхню землю захопив собі сотник; отож я опинився у світі цілком позбавлений уз, якими людина із ним в'яжеться: родина, майно, хата, могили предків,

сімейні хроніки і таке подібне — все те для мене не існувало, отже, я був у цьому світі істотою бездахою та безрідною, що, може, й спричинилося до того, що я став людиною, як то кажуть, не від світу.

Мої пристрасті почалися від того дня, коли я в академії, буди в класі поезики, зіграв Пантефрієву дружину в п'єсі нашого професора Лаврентія Горки “Йосиф-патріарха”, і всі після того казали, звісно, насміхаючись із мене, що я випадково народився хлопцем, наскільки добре це в мене виходило. Граючи, я був одягнений у жіночу одягу, і, кажучи по правді, це мене дивно хвилювало, аж я відчував запаморочення, особливо коли декламував:

Ні сон, мені жаданий, ні ніч преглибока
Печаль цю не знімає. О, мучить жорстока
Утробу мою пристрасть. Горить мені тіло,
Вогнем мене пекучим усю запалило.
Не в силі Бог із серця ці пристрасті стерти,
Нічого я не можу робити. Умерти
Волю скоро, тільки б кохання зажити,
Піду я за коханим, біжу, щоб згоріти...

Я побачив у першому ряді учителя Іоанна Москівського, який дивився на мене гарячими очима, ніби і справді я був дівчина, а він запалився до мене коханням. Професор Лаврентій Горка усміхався, він був задоволений і схвально покинував головою, а мені було якось дивно на серці, бо сам я до дівчат був завжди байдужий, та й голос мій іще хлоп'ячий, хоч у моїх ровесників уже й ламатися починав.

Був на тій виставі й преосвященний, його милість отець митрополит київський Іоасаф, який дивився на мене милостиво, хоч трохи й суворо. Коли ж кінчилася вистава, я чимхуткіше зірвав із себе жіночу одягу вельможної Пантефрієвої дружини, бо вона мене вже й пекти починала, і, тільки коли це сталося, відчув звичайний собі спокій і байдужість до світу, яку завжди в собі носив, твердо давши обітницю жіночої одягу більше на себе не вдягати.

В академії я вчився добре, ніхто краще за мене не писав, ніхто ліпше за мене не складав віршів, що завжди відзначав професор Горка, ніхто так гарно не говорив божественною латиною — вже за те мої товариші-спудеї мене не любили; зрештою, і я також нікого з них по-товариському не любив, був-бо, як уже казав, холодного духу, хоч, як усі, брав участь у студентських витівках, нападках на київські базари, але грішити явно й недозволено пильно остерігався; часто ходив я і в товаристві миркачів, співаючи “Мир Божий”, — мене залюбки брали, бо мав я добрий голос.

І ось після тієї вистави мене перестрів у монастирському дворі учитель фари Іоанн Москвівський, обійняв мене за плечі й сказав:

— Чудово грав, чудово! Незрівнянно! Зайди до мене в келію, чимось тебе пригощу!

Спудей завжди голодний, і наші вчителі та професори часом запрошували до себе в келії улюблених учнів, де їх трохи підгодовували. Через це я, нічого поганого не кладучи собі в голову, пішов за отцем Іоанном, бо від тієї їжі, яку нам, сиротам та бідним, давали в бурсі, ситий не будеш, а на базарах багато не урвеш, а милостині великої не впресиш.

Ми зайшли до келії, тут учитель врізав мені хліба із салом.

Я їв пожадно, бо таки й справді був голодний, а він якось дивно мене розглядав.

— Ти дівчина чи хлопець? — спитав раптом.

Я поперхнувся.

— Що ви таке питаєте? — мовив здивовано.

— Нічого, нічого, — сказав він, погладивши мене по голові. — Так гарно грав Вельможну, що я й подумав: не хлопець ти, а дівчина. Тільки пересодягнена на хлопця, хе-хе!

Я засміявся, учитель жартував.

— Таке скажете, — мовив, засоромившись.

— Знаєш що, — сказав вкрадливо вчитель, і його очі знову дивно заблищали. — Хочу, щоб ти ще раз зіграв Вельможну. Тут, переді мною. Навіть сукню її дістав.

Він відчинив скриню і справді витяг сукню, в якій я грав Пантефрієву дружину.

— Одягни і зіграй, — сказав лагідно. — А зіграєш — матимеш за те цілу паляницю і шмат сала.

Це було заманливо. Заробити спудеєві цілу паляницю і шмат сала ніколи не буде зайвим і не часто трапляється. Зрештою, ми не раз ходили по хатах, грали сценки, співали, дудніли на пищалах, бринькали на лютнях, за те нам і віддячували. Але тут щось мене насторожувало. Надто дивно світилися очі в Іоанна Москвівського, навіть пальці тремтіли — чого він від мене хоче?

— Вдягай, вдягай! — казав нетерпляче і совав мені сукню.

Мені пригадалося, як дивно відчував себе в жіночій одежі, і відчув гострий спротив. Тоді вчитель ніби відчув мій настрій, вийняв зі скрині паляницю й поклав на неї кусень сала.

— Твій заробіток!

Спудей не може байдуже дивитися на хліб і сало, спудей у таких випадках стає безвольний і нищий, і то не гріх йому, навіть коли цей хліб та сало мусить украсти. Я зітхнув і натяг на себе сукню. Але це не була сукня Пантсфрієвої дружини, в якій я грав у “Йосифі-патріарсі”, була то одежа якась інша.

Іоанн сів у кутку келії й дивився на мене розпаленими, ніби бляшаними очима, як кіт уночі. Я знову відчув невідоме хвилювання, опинившись у жіночій одежі, і почав декламувати тремтячим голосом:

О боги превисокі, що маєте владу
Людині смуток дати чи любу відряду,
Пощо мене лишили в такій самотині,
В сльозах та бідах жити пощо мені нині?
Одна печаль як ніж у роз'ятреній рані,
А друга муці лютей віддасть препоганій.
Далеко муж поїхав. І де він, не знаю,
А я, хоча заміжня, вдовою згибаю!..

Чернець раптом підхопився. Став страшний, лахматий, з мідними, розжареними очима, з розчепіренними пальцями на руках — посунув на мене, кажучи свистячим шепотом:

— Ні, ти не хлопець, ти дівчина! Брешеш, ти дівчина, і я тебе зараз викрию!

Ось-ось мав схопити мене, але я недаремно здобував управність на базарах, тікаючи від перекупок чи від міських стражників. Вмить крутнувся, схопив хлібину й сало, сало, правда, в мене з руки вивалилося, метнувся туди й сюди, як миша, по келії і, зробивши облудний рух, ударив руками об двері. Але жіноча одежа заважала бути вільним у руках, і чернець устиг схопити мене ззаду, затис однією рукою мені рота, а другою почав нишпорити по моєму тілі, сипко видихаючи слова:

— Ти не хлопець, а дівка! І я тебе зараз викрию!

Його палець проліз мені до рота, і я щосили причавив його зубами. Чернець скрикнув і випустив мене, я згубив хлібину й кинувся геть, на ходу зриваючи з себе жіночу сукню. Із сусідніх келій повискакували вчителі та професори, бо було здійснено досить гармидеру; мене зловили й повели разом з Москівським до отця ректора, даючи нам обом дорогою потиличники, хоч я не міг зрозуміти чому.

Отець ректор суворо нас допитав у присутності отця префекта, професорів та вчителів. Іоанн Москівський пояснив усе так:

— Смиренно зголошую отцю ректору, що я не мав на думці ніяких лихих намірів. Але, коли дивився “Йосифа-патріарху”, запідозрив, що цей спудей — не хлопець, і хотів цей обман розкрити. Ось і все.

— Де ти взяв жіночу сукню? — спитав отець ректор.

— Це одежа моєї матері, яку я взяв із дому після її смерті, сподіваючись невдовзі продати, — сказав Іоанн Московський.

— Тепер розкажи ти, хлопче, як усе сталося.

Я розповідав усе чистосердечно. Голос мій зривався і дзвенів, але вини своєї я не відчував, бо яка вона, моя вина? Мене запросив до себе вчитель, угостив хлібом, попросив за плату зіграти сцену із “Йосифа-патріархи”, що я і вчинив, але він на мене накинувся як звір, ну, я й оборонявся і вкусив його.

Нас присудили висікти: учителя плітями, а мене різками. Учителя з академії прогнали, а мене суворо попередили, щоб я на подібні умовляння ніколи не схилявся. І ось саме тоді, коли мене сікли різками, я прочитав сердечно “Отче наш” і “Богородице Діво”, а також звернувся з поміччю до архангела Михаїла і вперше з Божою поміччю та Матері Божої найменшої болісті не відчув. Але сльози по обличчі в мене текли щедрі, бо ніяк не міг збагнути, за що мене бито...

Я ставлю колодку на окоренкуватого пня. Зводжу сокиру над головою і стрімко посилаю її вниз. Колодка розколюється. На ногах у мене подзвонюють кайдани. Дорубую колодку і ставлю на пня нову. Інколи зупиняюся й, витираючи піт, дивлюся вдалину, де проглядає нива, лісок; завмираю на мент і відчуваю, що тіло мені дерев'яніє. Хочеться відкинути сокиру і, дивлячись невідривно вдалеч, піти звідси світ за очі. Кілька разів я вже так учиняв. Але мене наздоганяли ченці й били, а тоді повертали назад. Коли ж мене били, я читав “Отче наш” і “Богородице Діво” і звертався до свого патрона архангела Михаїла — тоді болю я не відчуваю. Але мені болить отой спогад про себе спудея і про дивне поведження зі мною учителя Іоанна Московського. Болить через те, що я, на нещастя своє, народився гарний, а ще через те, що доля мене тоді із Іоанном Московським не розвела. Тож стою, одерев'янілий, і шепочу самими вустами вірша Лазаря Барановича: “Веселка в небі — втішитись треба!”

Що дивуватись: невічним є гарне,
Трохи поквітне і робиться марне,

Бо, як природа прекрасне з'являє,
Навіть хворобка усе те вбиває.

Дивлюся на поле, лісок, шмат дороги за монастирськими мурами і думаю про те, що життя наше — це вмирання, а смерть — входження у цілковиту самотність, тобто звільнення від людей і світу. Погляд мій холодний, і в душі в мене холодно.

— Знову завмер! — кричить мені у вікно монастирський пекар, на якого я тут працюю. — Дрова мені рубай!

Дивлюся на нього. У вікні кругле, повне, як місяць, пелехате обличчя, яке обсилає мене лайкою.

— Дивний ти чоловік, панотче, — каже кухар, втомившись мене лаяти. — Як ти до цього часу дожив?

Мене вражають ці слова. А справді: як я у цьому світі досі дожив?

Ставлю на пенька колодку й підіймаю сокиру. Рубати дрова — це значить жити у часі, якого нема. Зрештою, у мене тільки і є в цьому світі два часи: той, великий, якого вже нема, і цей, малий, який уміщається в короткому стрімкому рухові сокири згори на колодку. Час, який є, — це мить, у яку колодка розпадається...

Історію про мене й Іоанна Москівського переказали його преосвященству його милості отцю Іоасафу — і, кажуть, вона його розвеселила. Ще недавно він сам був ректором Київської академії, отож усе, що там відбувалося, його вельми цікавило. Наказав мені прийти до себе у святу Софію, а коли я постав перед ним, пильно обдивився і сказав лагідно:

— Ти, дитино, й справді гарний, як дівчина. Хто ти і звідки?

Я оповів.

— Співати вмієш? — спитав митрополит і подав нотного зшитка із псальмами.

Я заспівав, він слухав, заплющивши очі, й покинував головою.

Відтоді я почав ходити щотижня до його преосвященства і співав йому псальми. Інколи нас приходило кілька, отець митрополит, бувало, наш спів переривав, поправляючи, наказував повторити ту чи іншу мелодію. Часом я співав йому сам, він нерушно сидів із заплющеними очима, аж доки я не втомлювався. Тоді відпускав мене, і я повертався в бурсу. Ці співи подобалися мені самому. В сутіннім великім покою сидів загорнутий у важкі шати сивий старець-владика, замислений і мирний, і голос мій

розлунювався по помешканню, заповнюючи його солодким співом. І так мені ставало печально й гарно від усього того, що сльози з'являлись у мене на очах, а в голосі бриніла туга.

— Печалься, хлопче, більше печалься, — казав митрополит. — Печаль очищає душу, бо що нам лишається в цьому світі, окрім печалі. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.

Я не знав, чого печалиться митрополит, але то був час і справді для нашої землі смутний — час падіння милостивого для академії гетьмана Івана Мазепи.

Одного разу, повертаючись од митрополита, я перестрів Московського, якого перевели ченцем до Михайлівського монастиря. Хотів од нього втекти, але той лагідно мене зупинив.

— Не бійся, — сказав й зирнув дивними мідними чи бляшаними очима. — Не вчиню тобі зла.

— А я й не боюся вашого зла, — невідь-чому сказав я.

— Аж так? — заломив брову Московський. — Ходімо зі мною, хочеш? Напою тебе й нагодую.

— Ситий вашим хлібом, — сказав я.

— Хочеш, стану тобі батьком, — запропонував чернець.

— В сироти за батька Господь, — мовив я.

— Ого! — запалали мідні очі Московського. — Чи не багато на себе береш, хлопче. Чи, може, всс-таки ти дівчина?

Раптом схопив мене за плече залізною рукою й повів вулицю.

— Иди тихо й не галасуй! — прошепотів хрипко. — Не бійся мене, буду тебе доглядати й пестити. Нагодую тебе й напою. Буде тобі добре зі мною, ходім! Зроблю із тебе монастирського хлопця, будемо жити в одній келії, і я тобі стану за батька. Навчу тебе таких наук, яких тебе ніхто не навчить, — будеш у цьому світі задоволений і ситий. Захочеш бути паном — паном зроблю, захочеш архієреєм — станеш архієресм.

Я йшов, не пручаючись, дивно вражали його слова. Зрештою, чекав, щоб рука його на мосму плечі послабла.

— Будеш слухати мене — здобудеш щастя у світі, — казав далі Московський. — Полюбиш мене — світ тобі підхилю. А не послухаш — проклятий будеш, тиняти-мешся по світі як трудоватий і не знайдеш у ньому спокою й пристановища. Будеш слухатися?

— Буду слухатися, — сказав я, кидаючи оком, як би від нього втекти.

— Ну от і гаразд, і розумничок! — мовив Москівський лагідно. — Будеш біля мене щасливий і веселий, і ніхто тебе не образить. Але без тебе я пропаду, бо ми у цьому світі зв'язані однією вервою.

Рука його послабла, і я вмить використав це. Вирвався й кинувся навтьоки — тепер на мені не було жіночої одежі, отже ніяка сила мене не навздожене.

Але відтоді життя мені в Києві не було. Шалений чернець блукав по академії, блукав біля неї, блукав по вулицях, коли я мав іти до митрополита, — весь час відчував на собі вогонь його мідних чи бляшаних очей, а що надійшло уже літо і ми мали розходитися хто куди, поспішив і я відійти з Києва, хоч і не мав де прихилити голови. Вирішив пристати десь на селі до школи, допомагати дякові вчити малих дітей, а коли в одному селі не поведеться, перейти до іншого, на хліб просити, як чинив це й раніше, — отак у світі й жити. Попросив отця митрополита відпустити мене, той зітхнув і згодився, сказавши:

— Шкода! Буде мені тебе бракувати. Бог тобі в поміч, дитино! — Він замовк, а тоді додав: — Стережись гріха й озлоби людської! Чує моя душа: непорочний ти, а непорочних світ не милує, як не милував він Господа нашого Ісуса Христа. Коли важко тобі буде, не забувай його й приходь до нього.

Розділ другий

Монастир будувався, через що все подвір'я було завалене дошками і рамами, біля яких працювали тертичники — різали довгими пилками колоди. Один стояв нагорі, а другий унизу, отак вони й пиляли соснові й липові дошки. Було викопано кілька вапняних ям, у яких рейцарі гасили вапно, потім вибирали гашене й готували болото для мурарів, котрі виводили стіни. Тут-таки було насипано гори піску, з яким те вапно змішували, і гори стружки та тирси; тирса була від тертичників, а стружку викидали столярі і сницар, котрий працював над Де-Ісусом, та й рамники, котрі робили з челядниками рами і вікна. Скрізь валялися також обрізки дощок, що їх викидали теслі, — я мав ті обрізки збирати для пекарні. Загалом, людей в монастирі працювало багато: 26 мурарів, чотири теслі, 17 чоловік людей покрівців, тертичних — шестеро, столярів двоє, гурт цегельників, котрі робили тут-таки цеглу, для чого возами привозили глину і скидали у купи, два ковалі,

що кували ланцюги для хрестів, завіси і гвіздки. Привозили білу бляху, до якої пізніше візьмуться бляхарі, поки що її складали в коморі. Працювало немало поденників, мірочники обробляли камінь — від них цілий день було чути стукіт. Так само цілий день чувся вискіт пилок, рип возів, покрикували візники й мурарі на челядників, стукали молотки, гупали молоти, дзюбали сокири — всіх цих людей треба було годувати, і пекарня з куховарнею, чи поварнею, весь час мусила палити в своїх печах вогонь. Над усією цією роботою наглядав дозорчий Микита Ладківський, який цілими днями бігав з одного краю двору в інший, приймав привіз, рахував дошки, нарізані тертичними, перемовлявся з майстрами, відправляв на ярмарок вози для харчів, заліза, вапна, глини, чи піску, чи для лісу, бляхи, скла — все це по привозі переглядав і перераховував, а тоді велів складати до комори. Привозили ярину, борошно, бочки з пивом та горілкою, сало, в'ялу та свіжу рибу, до роботи було приставлено й ченців і таких, як я, покутників, тож усі мали діло, всі були вкручені у цю щоденну варвітню, що звалася будівництвом храму. Пахло сосновими дошками, вапном, глиною; коли дошки кидали на стоси, вони лунко ляскали. Я любив, коли випадала вільна хвилина блукати двором і придивлятися до роботи: палахкотів вогонь — у кузні, в цегельні, пекарні, поварні, люди перемовлялися короткими покриками, показували білі зуби. Я тяг у лантуху обрізки, а потім рубав колодки, які тут-таки нарізали послушники; мені здавалося, що світ, у який я потрапив, — якесь дивне зборисько людей, і серед них усіх тільки я був холодний і до всього байдужий, навіть коли був уключений у робочий ритм, бо душа в мене була замерзла, бо на ногах у мене дзвеніли, як у раба, заліза; до речі, викуті тут-таки, в монастирській кузні. Отож, коли я зупинився перевести дух після рубання дров, або ж, як казав пекар, “завмирав”, холодний повів уривався мені в груди, і я знову тужно дивився на річку й дорогу, на поле й лісок, і щось чудне палилось у моєму серці — з'являлася невідома печаль, адже не був я людиною цього світу, цього монастиря, а тільки їхнім невільником. Невільником, що несповна розуму.

Чому я так думаю? А тому, що з самого зарання життя свого мені здавалося, що світ, у якому мені випадає жити, нереальний що люди, які живуть навколо мене, не живі істоти, а тіньовий театр, що те, що вони роблять або чинять, — теж тіньовий театр. Такий театр мені довелося

побачити у Києві, куди завітало кільканадцяттеро пруссів. Вони зупинилися на Подолі, неподалік академії, грали на інструментах і виправляли комедію. Але найдивніше, що в них було, — чарівна ліхтарня, якою вони виявляли речі достойні подиву: на білій стіні з'являли людську тінь чи на обрусі, і той образ був поданий різними барвами. Вони танцювали й перекидалися, але найбільше мене вразила саме та ліхтарня. І от від якогось часу мені почало здаватися, що ми в цьому світі не живемо, а є тіннями з ліхтарні якоїсь незримої сили і рано чи пізно ця комедія має закінчитися. Тож, коли дивлюся на людей, всі вони мені здаються привидами: їхні справи, робота, пристрасті, змагання, війни, намагання щось у житті осягти чи досягти, ворожнеча, інтерес до супротивної статі — все, все мені здається тіннями чарівного ліхтаря. І дивну річ чинить зі мною те відчуття: і моє життя ніби перетворюється в міражний сон, і я навіть сам не вірю, що і я щось реальне в цьому світі, а не придумане властителем якогось чарівного ліхтаря. От і тепер я знамрився описати своє життя, але мені раптом дивно стало: а чи ж воно було? Ні, воно було.

Після того як я втік від отого знавіснілого Іоанна Московського, людини із бляшаними очима, почав тинятися по школах, терплячи там незносні біди: воші в запіччі, що лазять таборами, голодні дні, всохлі обличчя тих, з якими ділив я біду свою, зимовий холод, коли біжиш дзвонити до церкви, хапаєшся за повороза і руки примерзають до нього; читання у церкві, де також холодно, і починаєш дзвонити зубами, і здається, що церква над тобою хитається, ось-ось розвалиться; співання коляд і псалм, ночі при свічці і при псалтирі, коли сам на сам опиняєшся з покійником і здається, що той починає ворухитися, аж волосся починає ставати дибці; писання віршів, які мають співатися, чи промовлятися перед людьми, чи розіграватися в інтермедіях, — все для того, щоб тобі кинули у торбу шмат черствого хліба; пиворізні гульбища, в яких не брав я ніколи участі, а тільки сидів десь у кутку під п'яні кпини своїх товаришів і думав про те, що світу нема, і їх нема, і мене нема, а є тільки тіні на обрусі від чарівного ліхтаря. Я проходив дорогами, співав у церковних хорах, жив по якихось халупах, де взимку на стінах намерзав сиво-жовтий лід, ловив дрижаки під сніговіями, крижаними вітрами, мок під дощами, а відчував при тому одне: мій погляд холодно ллється з очей, проливається на світ, щось шукає і хоче побачити,

а кого і що? І, коли я починав із кимось говорити про це, на мене дивилися як на несповна розуму, бо я й був несповна розуму, адже так і не збагнув: навіщо в цьому світі люди і навіщо я? Тоді покидав своїх камратів, і знову ступав на дорогу, і йшов, розбиваючи до решти вижебрані старі чоботи, а часом ступаючи босими ногами по снігу чи мерзлому болоті. І завжди мені здавалося, що хата, в якій я зупинився, зараз розвалиться, що дорога, по якій я йду, розчахнеться й ковтне мене сира земля, що небо наді мною от-от розколеться чи розламається і випаде звідти вогонь, бо все, усе в цьому світі йде до загибуні. Але нічого такого не ставалося, і я думав, що мені треба йти далі і кудись я маю прийти, де тече чиста ріка живої води, ясної мов кришталь, як про це пишеться в “Об’явленні святого Івана Богослова”, що впливає з престолу Бога і Агнця. І по цей бік, і по той бік ріки — дерево життя, що родить дванадцять разів плоди, кожного місяця приносячи плід свій. А листя дерев — на оздоровлення народів.

І жодного прокляття більше не буде, і побачу я Його на чолах людей, що мені зустрінуться. І ночі вже більше не буде, і не буде потреби в світлі світильника, ані в світлі сонця, бо освітить усіх нас Господь Бог — ось він початок Вічного царства. І тоді нарешті зникне почуття нереальності світу і я переконаюся, що все, що є навколо мене, мусить бути, тож є і світ, і я, і всі ми потрібні собі і світові. Отоді почну я, думалося мені, вчити людей на добро, віщаючи: “Будьте чуйні, люди, час-бо близький!” Найбільша біда моя була в тому, що я не мав даху над головою, не мав місця осідку й оселі, не мав батька й матері, навіть не знав, хто вони були і де їхні могили, не мав братів і сестер, не мав прив’язання до жодного кутика землі, а скрізь і всюди, де забредав і зупинявся, лишався чужий і не від світу цього.

І я зрозумів, що грішу! Грішу тим, що відірвався від дерева життя і не є навіть листком із нього, ані галузкою, тільки ж тінню їхньою, листка і галузки, що я грішу відстороненістю від світу, а це значить: не знаю його й не розумію. Так, справді, оминав я пороки світові: не пив горілки та й інших трунків, не відповідав на закличні погляди жінок та дівчат, не смалив тютюну, не сказав нікому лихого слова і ні з ким ні разу не посварився, ніколи не бажав чужого, бо вже перестав бути спудеем-дитиною, котрий, не хапавши чого на базарах, і прожити не міг, тепер же, навіть будши голодним, аж кишки мені

до спини прикипали, нічого ні в кого я не крав, до мого серця не входили лихі думки й помисли, не припустився я ані душогубства, ані перелюбства, ані розпусти, ані крадежу, ані неправдивих свідчень, ані богозневаги, ні рука моя, ні нога не спокушали мене, ані око, не погорджував я ніким і нікого не зневажав, а це значить — не жив і не був із світу цього. Ось у чому було моє прокляття, бо ніхто мене в цьому світі не полюбив. А може, я не вірив і у любов? Не чинив я зла, але не чинив нікому і добра, нікому не приніс смутку, але нікому не дав радості, не спричинив нікому горя, але й щастя не приніс, тож своєю повною незлодійністю ніби протиставився світові, відтак і став поза ним. Ось де був початок мого жаху...

Пекар покликав мене в хижу й наказав вимісити діжу із тістом, яке підійшло. Я вимив руки, скинув рясу й почав місити. Руки мої топилися в сірій твані тіста, яке кисло пахло, і я місив його, місив, аж піт плив обличчям, скапуючи у ту діжу. Мліли мені руки, але не дозволяв собі передихнути. Тісто клеїлося до рук, і мені здавалося, що й моє життя — ніби вимішування тіста. Бо скільки я вимісив за життя своє багнюки на дорогах, але та багнюка не стала хлібом мого життя. Скільки я прочитав святих книг по церквах і скільки виспівав псалмів, але вони не влили в мою холодну душу тепла і не проросло з мене ані парості з дерева життя.

— Досить, панотче, — сказав кухар, і я зморено розігнувся, в очах у мене мигали зірочки. Він же стояв навпроти мене, широкий, барилькуватий, і дивився чи іронічно, чи зневажливо. — Дивний ви, панотче, — сказав, розглядаючи мене. — Скільки я вашого брата перебачив, не було такого.

— Мабуть, я грішніший інших, — мовив, обмиваючи з тіста руки.

— Авжеж, — спокійно сказав пекар. — Коли б не були грішні, то не закували б вас у заліза і не прислали б на покуту. Дуже ви красні на обличчя, панотче, на жіночок, певне, ласі?

Він засміявся, розтуливши широкого, як верша, рота, а я подивився на нього спокійно й холодно, аж погасив він сміх і здивовано, а може, й нетямкувато на мене подивився.

— Не, ви якийсь чудний, — буркнув. — Придивляюся до вас і не втямлю, що ви за їден.

— Цього й сам ще не втямив, — сказав я, покірливо всміхаючись. — Що мені робити зараз?

— Принесіть дров, — грубо й трохи невдоволено сказав пекар. — І побільше!

Я вийшов із пекарні. Монастир дзвенів пилками, стукав молотками, рипів возами, розлунював погуками. Скрізь кипіла робота, снували люди, нахилялися, підіймалися, спускалися, тягли ноші, змішували з піском вапно, кидали лопатами пісок та глину, складали дошки, мурували стіни — все було залито яскравим сонцем, а мені вкотре здалося, що все це — театр тіней від чарівного ліхтаря.

Розділ третій

Рубав дрова. Піт стікав по обличчі, але я був ніби лялька у вертепі: зводив сокиру й опускав, поправляв колодку, а тоді знову опускав сокиру. Не бачив нікого й нічого, не помітив, що біля мене зупинився сам ігумен Іларіон Левицький, котрий був водночас і київським ректором, а мені, як особі покутній, не годилося бути аж так безпошанівним, аби не помічати таких персон.

— Зупинися, панотче Михайле! — почув я іронічний голос його превелебності, і сокира вилетіла в мене з рук та й, задзвенівши, покотилася по дровах та колодках.

Отець ігумен, а заодно київський ректор, засміявся.

— Про щось задумався, панотче, — сказав, — аж нічого біля себе не бачиш.

Перепросив його превелебність і поцілував йому руку. Він мене благословив.

— Дивно бачити тебе тут у залізах, — сказав отець ігумен.

— Кожен у цьому світі, — сказав я, — має відстраждати повинно чи безневинно.

— Безвинно страждав хіба Христос, — мовив ігумен. — Давно не випадало нам здибуватися, відколи покинув ти *alma mater*. А я мав надію, що вийде із тебе чудовий професор.

— *Spes aliat, spes aesalit**, — сказав я.

— Заважкою роботою наділив тебе отець Георгій, — буркнув отець Іларіон. — Зайди до мене після вечірні.

— Мене на ніч зачиняють, — сказав я.

— Чому? — здивувався ігумен, він тільки недавно приїхав із Києва і таки нічого про мене не знав.

— Бо кілька разів хотів із монастиря піти.

---

* Надія змінна, надія нестала (*лат.*).

— Втекти?

— Ні, ваша превелебносте, тікають потайки, я ж ішов із монастиря не ховаючись.

Ігумен озирнув мене пильно, очевидно, запідозрив, чи несповна я розуму. Але був мудрий, знав я це із *alma mater*.

— Гаразд,— сказав,— поговоримо. Накажу, щоб на ніч не зачиняли. Ти ж пробував покинути монастир не вночі?

— Удень, — сказав я смиренно. — На очах в усіх.

— Задумавшись?

— Так, ваша превелебносте. Маю такий гріх.

У цей час із дверей викотився пекар, він весь розцвівся, кланявся і якимось бочком підступав до його превелебності, щоб поцілувати йому руку. Наблизившись до мене, раптом озвірівся і, хоч раніше казав мені “ви”, перейшов на непошанівне “ти”.

— Принеси дров! І побільше! — і відразу перелив свій голос на улесливий: — Яке маю щастя бачити вашу превелебність! З приїздечком, з прибуттячком! Цмок! Цмок! — він підхлібно цмакав ігуменову руку, і я побачив, що по тонкому обличчю отця ректора київських шкіл та ігумена монастиря пробігла тінь обридження.

Я присів навпочіпки й почав накладати на руку дрова. Згори почув спокійний, але владний голос його превелебності:

— Щоб ти мені до отця Михайла з неповагою не ставився. До речі, від завтра він буде відставлений од роботи в тебе, а тобі надішлю іншого помічника. Чи ти його зачиняєш на ніч у келії?

— Отець келар, ваша велебносте,— схилився пекар.— Ключі мені поки що не ввіряли.

— Перекажеш отцеві келарю, що я велів панотця Михайла на ніч не зачиняти, — він величаво поплив далі, а я, зводячись із оберемком дров, побачив, що пекар трохи здивовано дивиться йому вслід. Потім повернувся до мене, і ми зустрілися поглядами.

— Чого став? — крикнув він брутально. — Давай мені дров! І побільше!

Того дня він начебто сказився, не давав мені й хвильки спочити, ганяв від дров до діжі, а від діжі до збирання трісок, знову посилав по дрова, змусив вичистити закопчені дека, на яких пікся хліб і які лежали в нього без діла, — я мовчки, покійно і справно все виконував, а це його, здається, ще більше сердило. Ввечері ж, коли я роботу кінчав, зирнув на мене баньками, побитими червоними прожилками, і спитав, розсовуючи губи:

— А що, панотче, скаржитимешся на мене за непошановне ставлення?

— Ніколи ні на кого не скаржився,— мовив я спокійно. — Окрім того, перебуваю в покуті.

— Отож! — сказав він задоволено. — Хоч ти й причмелений трохи, але робітник добрий. Шкода, що тебе від мене забирають. До речі, ще не розказав мені, що там вичворяв з білими головами — за це ж тебе забили в заліза? Ну-ну, — застеріг він, побачивши, що я хочу щось сказати, — в заліза, панотче, даремно не забивають. М'ать, немало обірвав подолів, га? — він зареготав.

Я подивився на нього спокійно і сказав словами апостола Петра, мовленими римлянам.

— Коли Божа правда через мою неправду збільшилася на славу йому, пощо судити ще й мене як грішника?

— Щось не дуже втямив, що ти сказав, — мовив пекар, оглядаючи мене.

Узяв із полиці гарячу хлібину й усунув мені до рук.

— На і йди з Богом, — сказав.

Я узяв хлібину, подякував і вийшов. І мене раптом уразила тиша в монастирі. Не різали дощок тертичніки, позникали зі стін будованого храму мурарі, не катали візків рейцарі, не було біля цегельень цегельників. Всі разом закінчили роботу й розходилися тепер по келіях — я бачив у дворі розкидані чоловічі постаті, які кудись поспішали. Паляниця гріла мені груди, я підніс її до обличчя і вдихнув — пахла вона чудово. Здається, єдина була справжня в цьому світі, бо все решта — тіньовий театр з чарівної ліхтарні.

Відламав шкуруну, поклав до рота й жував. Ішов стежкою, і заліза на моїх ногах побренькували.

Біля кузні мився коваль. Ковальчук поливав йому на руки, а він плескав у розпалене від жару лице, задоволено хекаючи. Руки в нього були величезні й чорні, і з долонь скапувала на землю чорна вода. Повернув до мене закіптюжене, з брудними патьоками лице й блиснув великими, міцними зубами.

Я йшов, відламуючи хліб і помалу жуючи його, і насолоджувався тишею. Хліб біля моїх грудей парував.

Залопотіли крила, і мені на плече сів приручений монастирський ворон. Я скочував із хліба кульки й подавав йому, ворон ті кульки ковтав. Ковтав і задоволено покрякував, бо йому смакувало, а він хотів про те розказати. Я зупинився і вдихнув на повні груди. Пахло вже осінню, зрештою, на порі й була.

Увечері я пішов до отця ігумена, як він мені й велів. Зустрів мене доброзичливо.

— Такого тут про тебе начувся, — сказав. — Коли це правда, то немалий еси переступець. Зневажив пані сотникову Дмитрициху, незаконно брав із мужиків та козаків за вінчання й поминування, самоправно захопив колодницю* із ланцюгом із канцелярії... Що з тобою сталося, пане Михайле? Завжди був мирний і тихий.

Я промовчав.

— Чого ж мовчиш?

— Коли оскаржений каже правду в оборону собі,— мовив я печально, — гадають, що він викручується. Коли ж людину оклепано і вона це заперечує, її шанують ще менше, бо суд уже відбувся. І люди мають рацію: для злочинця злочин не є злочином, його часто чинять безвідносно до власного сумління — він перед собою чистий, а перед людьми ні.

В ігуменівій келії стояли сутінки. Отець Іларіон посадив мене на услона, а сам сів навпроти.

— Але мені можеш оповісти правду, хай навіть свою правду,— сказав він.— Я тебе не судив, я тебе не милуватиму, хіба поставлю на іншу роботу, не таку важку, — покуту свою все одно маєш відбутися.

— Правда така ж мала, як і вина моя... І нецікава,— відповів.

— Не вів би цієї розмови, коли б не знав про твою чесну й праведну душу, — мовив отець Іларіон. — Розумна й тонка ти був завжди людина. Чи ж так уже опростився, що живеш малою правдою та виною? Чому покинув школи? Чи, може, рушив на більші науки?

— Хотів побачити світу. Та й більшої науки хотів. Зібрався до Люблина, але мене попередили: щоб учитися там, треба було затаїти, якої ти віри. І я тоді подумав: більша чи менша наука — це все одно. Адже "ніхто не прийме переможну вітку, зле воюючи", тобто дурячи. І я пішов блукати по школах малих.

— Не такий голові, як у тебе, тинятися нищим і між простого та грубого люду, — сказав ігумен. — Великий птах шукає високого і великого гнізда, а малому добре в траві і в очереті.

— Всі ми очерет, — відказав я. — Мислячий. Одне хотів у цьому світі: прожити без гріха. Гадав, що жити

---

* Колодниця — замок.

без гріха — це жити без диявола. Думав, що диявол — це не те, що поза нами, а те, що в нас. Вмовив собі, що диявол — це і є гріх. Не хотів бути великим птахом, не бажав почесней, слави, доброго й ситного місця, принад світових та його зваб, нікого в цьому світі не ненавидів, не крав, не брехав, з білими головами діла не мав, нікого не бив і не вбивав та й не зневажав. О, я зумів, ваша велелюбність, так жити! Але знаєте якого skutku дійшов?

Ігумен німо на мене дивився.

— Дивного skutku я дійшов, і це, може, і є мій гріх, — сказав я. — Того, що жити без диявола, — однаковий skutok, як жити у гріху.

— Що ти говориш, несамовитий! — вигукнув уражено ігумен.

— Так, ваша превелелюбність, може, й неподобні речі кажу, але так думаю. Зараз я поясню... Зараз...

Потер лоба, бо мені починала боліти голова. Коли ж у мене починає боліти голова, мені важко стає мислити.

— Бачите, ваша превелелюбність, дійшов я такого переконання, що жити без зла — це значить поставити себе над світом, бо світ зітканий із добра та зла і ті зло та добро в людській душі мають змагатися. Без такого змагання людина починає нидіти і нарешті вмирає. Пам'ятаєте вірш Атанасія Кальнофойського, ваша велелюбність, — епітафію Янові Єльцю, що прожив двадцять чотири роки і помер у 1603 році:

Так це буває: добрий вмирає, не довго живши;
Дивно: злостивий жив вік щасливий, зла не збридивши.
Юних зла доля з ясного поля з рук вириває,
Діток побожних, цнотуою можних у мам забирає...

Але найбільше мене вражає кінець цього вірша:

Треба повірити, слушно в цій мірі хтось був повідав:
Зло, що триває, смерть не вбиває, добре я звідав.

Отож я й подумав: жити без зла чи без диявола — то не жити, а йти у смерть. Це значить утратити в собі віру й можливість покаяння. Це значить стратити призначення людини, бо її послав Господь на землю, щоб покутувати й очищуватися. А той, хто не покутує й не очищується, — не живе, він не для світу і світові непотрібний. Ось він, початок мого жаху, ваша превелелюбність, і я ношу його в душі вже не один рік.

Ігумен сидів мовчки. Був, здається, вражений.

— А чи не здається тобі, що в такий спосіб диявол

захотів тебе опанувати? Адже і Йсуса Христа бажав спокусити, а той же був сином Божим?

— Коли не піддатися дияволу й померти — для чого ж жити? — спитав я, а що ігумен мовчав, продовжив:— Я ж не захотів вмирати, а запраг жити. Запраг увійти у світ і стати для світу. Почати війну зі злом, а це значить — почати жити у злі. Не захотів, щоб зла доля вирвала мене з рук із ясного поля життя, захотів його, ваша велебносте, полюбити. Ось чому я тут.

Останні слова ледь прошепотів, бо дуже втомився, говорячи такі речі, і то від того, що боліла мені голова.

— Здається, починаю тебе розуміти, — сказав отець Іларіон. — І не тільки розуміти, але й пізнавати: саме такого знав тебе в alma mater. Але, хочеш того чи ні, ти в цьому світі птах немалий. Не для тебе важка робота й покута в пекарні. А чи не згубив ти по своїх дорогах здатності до краснописання? Пам'ятаю, ніхто ліпше за тебе не краснописав у alma mater. Посаджу тебе переписувати слова Дмитра Туптала, а вечорами приходь до мене, поки я тут, і ми цю розмову продовжимо. Цікавий знати про тебе все. Ні, немалий ти у світі птах, хочеш того чи ні.

— Здатності до краснописання я не втратив, — мовив. — Але не хотів би, щоб мені зменшували покуту через жалість до мене. Я на цю покуту заслужив.

— Любиш згадувати мудрі вірші, то і я згадаю Івана Величковського, — мовив ігумен, трохи помовчав, а тоді продекламував:

Труду писання не може пізнати
Той, хто не знає, як треба писати.
Думає, легке і просте те діло:
Пишуть три пальці, — а все болить тіло.

Отже, вважай, що покуту тобі не зменшено, але духу твого вбивати чорною роботою не бажаю. Хай буде кожен той, чие серце в ньому, а ти народжений не для чорної роботи, а для роботи ума. Саме такі, як ти, на мою думку, — сіль землі. Пам'ятаєш із Матвія: “Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придасться вона ні на що, хіба щоб надвір була висипана і потоптана людьми”. Ходи з Богом. Хочу над тим, що ти сказав, подумати.

Я покірливо звівся. Боліла мені голова, очевидно, на зміну погоди. А може, й на думки мої, адже були це думки, котрі болять.

Що ж таке сталося, що я сюди потрапив і був закутий у заліза? Мав рацію: правда така ж мала, як і вина моя. Три роки тому я прийшов у містечко Жданівку, де, як мені казали, було місце дяка при школі, бо попередній надто віддався пиворізству і поволочився далі, тут його не злюбили. Я вчив дітей і служив при Святоуспенській церкві, створивши при ній непоганий хор із школярів та прихожан, який набув навіть аж такої слави, що нас приходили слухати звіддалік. Трунку я не пив, жив спокійним та сумирним життям, догоджуючи наміснику церкви Андрієві Покорі, так само тихому й сумирному старцеві, допомагаючи йому в службі. Школярі мої не ходили красти, ані чинили бешкетів, бо я навчав їх здобувати хліб милостинею, співаючи божественних псалм і проказуючи мої ж таки вірші або розігруючи інтермедії чи вертеп, тобто життя моє тут пливло у доброчесній злагоді; зрештою, так починав я життя не раз у кожному новому місці. І от яка дивна річ: майже скрізь виходило, що моє тихе, безгрішне і невибагливе життя тільки на початку всім подобалося. Минав час, і в мене з'являлися вороги, які починали мені пакостити, і часто аж так, що я змушений був покидати пригріте місце й рушати далі; часом уїдався проти мене хтось із церковного притчу, або ж злостиві школярі, або ж хтось із заможних, які починали вимагати в мене прислуг собі. Того я не міг учинити, не порушуючи своєї свободи. Часом поставав проти мене священик, якого моє тихе життя дратувало, бо він, чинячи неподобні вчинки чи здирства, проти мене починав виглядати зле або ж хотів мати з мене свого підданого.

У містечку Жданівці сталося інакше: я прожив тут спокійно цілий рік, і не виявилось в мене жодного ворога. Під кінець літа наступного року намісник Андрій Покора помер, а перед смертю покликав титаря Стефана Зінчака, отамана Івана Зуя і декого з козаків і сказав їм, що оскільки в нього лишається дочка-сирота, то щоб вони вистарали, аби мене обрали й висвятили священиком Святоуспенської церкви при умові, що я одружуся з Марією Покорівною, попівною, дочкою-сиротою Андрія Покори. Досі жінок та дівчат, як уже писалося, я уникав, бо вважав їх призвісниками житейської колотнечі, та й природного інтересу до них у мене не було, можливо, через якийсь гандж у моїй чоловічій суті, я й справді був призначений на те, щоб народитися жінкою (недаром мене так хвилювала жіноча одежа, коли хлопцем я грав

Пантефрієву дружину), але щось там у матеріному нутрі змішалось, і я народився не до кінця чоловіком, але і не жінкою, принаймні так мені здавалося. Отож жіночої статі я унікав, трохи її боявся, хоч на мене, як на гарного вродю, вони не раз кидали жагучими поглядами. Було в мене кілька таких випадків, що покидав школу через надмірну увагу до моєї персони котроїсь із того плахчатого світу — відчував при тому щось таке, що відчував і тоді, коли до мене приставав Іоанн Москівський: страх і бажання втекти. Тому, коли мені запропонували одружитися з Марією Покорівною, я завагався. Одне те, що я притомився тинятися по школах, годувати воші і жити бездахим життям, а більше через те, що, живучи не від світу, я з роками таки починав нидіти, а відтак тратити здоров'я, немощів, а люди і світ все більше здавалися мені тіньовим театром, де не тільки всі є тіннями, але передусім я сам. Отже, перетворювався у таку собі блукаючу тінь, мислячий очерет, якому стукає в груди осінь і з якого починають висякати живі соки, лишаючи висохле стебло, — це була одна із причин, чому я не затримувався довше на одному місці, а кидався геть і біг по лиці матінки землі незвідь-куди. В мені починав проростати все більше й більше отой початок жаху, про який я уже кілька разів згадував. Отже, я зважився урятуватись од того жаху в простий спосіб, тобто стати у цьому світі таким, як усі, перестати бути перекотиполем, який жене й жене мене немилосердний вітер долі моєї, а стати лункою у сітці життя нашого. Не рибою, яку та сітка вловлює й задушує, тобто знайти собі на лиці земнім хай небагатий дім, майно, жінку, навіть сплудити собі діток, отже, стати комусь потрібним, хай навіть за рахунок невеличкого зла, яке мав би пустити в душу, бо, коли людина щось собі здобува, будує собі (хоче чи не хоче), фортецю для оборони супроти світу, оборона — це вже початок війни, отже, й прийняття у душу зла. Я часто дивувався, як щільно ми уплетені у житейську сітку і скільки обмежень має воля наша, а все впливає з того, що сама собою людина не може себе прохарчувати й одягти — вона потребує захисту, через що залежна від держави, потребує речей, які сама виробити не здатна, отже, платить за них часткою своєї свободи, а це значить — продає себе чи свою працю; недаремно в слов'янській мові слово “раб” і “работати” одного кореня. Будь-яка робота — це початок рабства, залежності від світу, а отже, вплетення у сітку людського буття.

Не сказав би, що Марія Покорівна мені подобалася, але то з тієї причини, що білі голови взагалі мене не захоплювали, інстинкту продовження роду в мене не було, очевидно, через сирітство моє, адже я був, як уже казав, істотою цілком безрідною. Я знав, що дівчина давно чекає моїх освідчин, давно стоїть у своєму домі й колупає піч, а може, вже зовсім її розколупала, сердячися, що я гаюся. Зворушувало мене в цій історії, що вона так само, як і я, була сирота, отже, самотній мав прийти до самотньої, і в цьому таки було щось принаadne.

Але я все ще вагався. Мене вабило у ліс, де я неприкаяно блукав, тяжко роздумуючи, чи у священничому стані не втрачу я волі своєї, адже священник — це не те що мандрований дяк: сьогодні тут, а завтра там, тут йому не сподобалося, взяв патерицю й торбу та й рушив куди очі дивляться; священник був прикутий до свого місця, підлягав духовній владі, яка його карала й присилала циркуляри, служив службу він не від себе та душі своєї, а за готовими приписами, навіть плату мав брати з прихожан визначену, тобто ставав частинкою духовного відомства — над ним була більша за Якову драбина менших і більших начальників — ще одна розлога й добре сплетена сітка, що охоплювала цей світ, і ще хто зна, чи ту сітку сплів Бог чи диявол. Признаюся, що я через житейський досвід не вірив у богонаставленість попів чи архієреїв, хоч у самого Бога вірив свято та щиро. Часом мені грішно думалося, що саме тут і є дияволовий підступ та ошуканство, що між людиною та Богом наставлено чимало парканів у образі духовних церковних чинів, бо хіба людина не може спілкуватися з Богом безпосередньо і хіба духовні чини не такі ж грішні і смертні люди? Чи досить того, щоб грішна і смертна людина, хай і в священничих шатах, проказала умовлені слова і вчинила завчене дійство, аби перетворитися відтак у богонаставленого. Ні, це надто вже якась дитяча гра грається, але в неї ув'язалися не діти, а дорослі. Отож я й думав, чи не зійду зі свого безгрішного шляху, коли оженюся та висвячуся? З другого боку, не міг уже жити так, як жив, бо таки справді пропадав, марнів, починали навідувати мене жаккі сні; більше того, я навіть згадував, що прізвище моє — Вовчанський, і починав жахатися: а чому воно в мене таке?

Чи не тому, що хтось із моїх незнаних предків був такий, як я, жив так само й думав: чи не перетворився він у вовкулаку? І там, у лісі, мотаючись між дерев із

такими химерними думками в голові, я відчув, що тут він, початок жаху, що коли я щось не вирішу, то можу й насправді обрости вовчою шкурою і вже ніколи не повернусь у світ людей. І не просто я це відчував, а вже нагально, виразно і гостро знав — особливо коли опинився біля покорченого дерева, яке росло розвиллям і кора якого була ніби важкі, чорні набрезки шкіри. Мені навіть почулося, що те древо дихає, що воно тільки здерев'яніла істота, яка дивиться на мене з-під набрезків шкіри й очікує, що я візьму й переступлю через те розвилля, а тоді воно й станеться — побіжу лісом вовком, виючи, і житиму вовком, аж поки не вигасне з мене, як олія в лампадці, людська свідомість. Може, цього і не сталося б, може, оповіді про вовкулак — це звичайна собі байка, одна із множинності бабських казок, яких так багато є між простим людом; може, це забобон, але, незважаючи на те, що я людина не забобонна і що смішно мені було слухати такі байки, я розвиленого дерева не переступив, а позадкував від нього, стало мені так страшно і незатишно, оголено самотньо — не пішов я звідти, а побіг, перелякано тікаючи.

Йшов пувіцем через поле цілком переможений. Розкішно похитувалися зобабіч жита, котили хвилі до узвишень і спливали звідти такими ж хвилями. Дзвонили в небі жайворонки, підпадьомкали перепели, сонце щедро сипало промінням, і від того повітря ставало туге, соковите. Я йшов і думав: чи не обкрадаю себе безгрішністю своєю? Скільки хвилюючого й таємничого міг би пережити, коли б не тікав од любасно запалених до мене дівочих очей! А коли б уживав трунки, то чи не долав би з їхньою допомогою самоти своєї та смутку? А коли б навіть щось у когось украв, то чи не була б то захоплююча пригода? Коли б я вступав у бійку з тими, хто супроти мене виступав як ворог, а не покірливо сходив їм із дороги, чи не висталив би я тим самим своєї мужності, хай би навіть понівечив когось чи убив? Хіба рицарі не славляться тим, що володіють мистецтвом убивати? А коли б був хитрий, підступний і вмів дурити, то чи носив би на собі убогу кирею, а не золотий кунтуш, чи не придбав би собі млинів, поля, худоби — недаремно худоба зветься словом “статки”? Або ж їздив би у небезпечні купецькі дороги й хитрими та вправними обладками надбав би собі добра, сплотив би на землі рід свій із дітей законних та незаконних і, передавши їм оте добро, — чи не зробив би тим самим і їх знаменитими

у світі? Я думав як той циган, котрий крав огірки, які мріяв продати й купити собі курку; продавши курку, купити гуску, а продавши гуску, купити вівцю і так далі, аж доки не стане сановитим господарем, який матиме підставу поважно й статечно пройтися вулицею, вражаючи сусідів своїх і відбираючи звідусіль поклони. Соромився таких думок, але й пускав їх у себе, ніби воду пив, адже той, що здобуває у світі, той і має, а той, хто злидарем вік проходив, даремно тішиться своєю чесністю і святістю, що він знав у світі, крім гризот та убогості, крім голоду й холоду?

Був настроєний рішуче, тому зайшов до титаря Стефана Зінчака і ледве не з порогу сказав:

— Пане Стефане, я до вас із ділом. Чи не згодитеся бути мені старостою?

— Чого ж не згоджуся, — відповів Стефан Зінчак. — Дивуюся тільки, пане дяче, що так довго роздумували. Саме щастя вам пливе до рук, а ви ще й комизитесь.

Чи ж міг я пояснити цьому простому чоловікові свої резони — він би напевне мене не зрозумів.

— Ви людина статечна, мирна, богобійна, вас люди як панотця шануватимуть, то і вам з нами буде добре. І нас навчите статечності та богобійності, — сказав цей поважний чоловік.

— Але я людина бідна і без статків, — мовив я. — Через це довго роздумував. Боюся, що жінка, багатша чоловіка, зневажатиме його за убогість і поприкатиме.

— І це правда, — згодився Стефан Зінчак, — але можу вас заспокоїти, пане дяче. Отець Андрій був совісливий панотець, а через це так само бідний. Недаремно його й Покорою прозвали.

— Я також не прагну розкошів, пане Стефане, — прорік я. — Прагну миру душевного собі й людям.

— Мир душевний буде тоді, коли стане що в миску покласти, — мовив титар. — Отож сподіваюся, що дістанете те й друге. Але до мене треба вам ще одного старости.

— Хочу просити пана Івана Зуя.

— Пан Зуй трохи заповажна для вас персона, — відверто повів Стефан Зінчак. — Попросіте ліпше пана дякона.

— Боюся, що пан дякон мав думку стати панотцем після панотця Андрія Покори, — сказав я.

— І це правда, — згодився Стефан Зінчак. — Тоді попросіть бувшого сотенного писаря, людину статечну і вже без уряду, пана Миколая Пилипенка.

На цьому ми й вирішили.

І от ідемо містечком Жданівкою, попереду двоє поважних господарів: пан Стефан Зінчак, титар Святоуспенської церкви, і колишній сотенний писар пан Микола Пилипенко, а за ними і я, і мені знову стало дивно, ніби якась інтермедія має розігратися і я в ній беру участь, як і ці люди, адже не раз так мені випадало, бо не раз у такий спосіб заробляв на хліб.

Ні, забув сказати ще про одне. Те, що я мимоволі ставав на дорозі в дякона, мене мулило, тож ще раз сказав про те своїм старостам, перш ніж вирушили ми на сватання.

— Це добре, що ви такий совісливий, пане дяче. Бог вам цього не забуде, — сказав Стефан Зінчак. — Але ви людина вчена й розумна, тож розсудить і таке. Пан дякон чоловік у малженському стані, а отець Андрій найбільше перед смертю турбувався за дочку свою, сироту. За дочкою має придатися й попівство, так віддавен ведеться. Отож коли б ви поступилися панові дякону, то тим уразили і знедолили сироту по панотцю Андрію.

То була правда, і я упокорився остаточно. Отож ми урочисто ступали вулицею, а з усіх дворів на нас дивилися люди, привітно нам покивували й усміхалися, бо ж гралася весільна інтермедія, а інтермедії й граються для того, щоб людей звеселяти. І все ж мені здавалося, що всі ми неживі люди, а тільки герої інтермедії, передусім я сам.

Не знаю, як воно трапилося, а Марія Покорівна нас уже чекала, і все в неї було приготовлене: і хустки, і горілка на столі, та й сама вона стояла біля печі й соромливо її колупала. Більше того, там сиділи її дядько й дядина, котрі опікувалися дівчиною, поки вона не вийде заміж, отже, всі дійовці інтермедії були на місці, і вони статечно, розважно зіграли кожен свою роль, проказуючи слова, які годиться проказувати, бо такі слова казали і їм, коли вони женилися, і їхнім батькам та й дідам. Наречена на мене не дивилася, а я був блідий і схвильований і намагався зловити її погляд, адже, зрештою, ми зовсім одне з одним не зналися, бо раніше я з нею ніколи і в розмову не вступав, будши байдужим до білих голів, але в інтермедії грають не те, що сам собі надумав, а те, що написав її складач, а творителем її було саме життя. Через це я мусив просити руки в цієї дівчини, яку зовсім не знав, не те що любив, просив вустами моїх старостів, а вона мусила давати згоду, і вона ту згоду дала, хоч також не знала мене, не те що

любила. Згоду дали й опікуни дівчини, бо в інтермедії їм було записано таку відповідь дати, отож наречена перестала руйнувати власну піч і пов'язала нас хустками. Я обдивився хату, яка мала стати й моєю, зирнув на дівчину, яка згодилася стати моєю жоною, і стало мені напрочуд сумно, бо все це було нереальне, все відбувалося в інтермедії, а не в житті, а насправді всі ці люди мені зовсім чужі і ніколи, скільки світ стоїть, чужості цієї нам не перейти. Але відступати не було куди, бо я, вийшовши із лісу, в якому ледве не здичавів, тобто не став вовкулакою, ступив на цю інтермедійну дорогу, впустивши в себе жмут недобрих думок, які раніше старанно гнав од себе геть, а тим самим згодився жити у світі і стати істотою від світу. Можливо, тільки тепер я й починаю по-справжньому жити, подумалося мені, по-справжньому оцим сватанням кладу перший камінь на основу своєї фортеці, щоб у ній посіяти сім'я своє і щоб з того сім'я виростло дерево мого роду. Земля для того сіяння — оця дівчина, якої не знаю і не люблю, але яка вже дала згоду бути моєю, бо їй ніде дітися, і мені знову стало млосно й химерно на серці, загніздивсь у ньому росток страху: а що, коли камінь, який я кладу у підмурівок своєї фортеці, кладеться на сипкому піску і сім'я моє впаде в той пісок і не проросте? Ні, ні, осмикнув я себе, не повинен так думати, повинен жити, адже не месія я в цьому світі і не посланець небес. Я в цьому світі перекотиполе, мандрована билина, яку жене порожній вітер долі, жучок із бабиного літа, смутний, поки що непорочний і малий. І мені раптом захотілося розсміятися, сказати людям, що ми чудово розіграли цю інтермедію, похвалити її дійовців, а в глядачів попросити милостині. Але глядачів у цій інтермедії не було, були лише самі її грачі, а коли так, то й милостині ні в кого просити, а каятися ще не було за що.

Розділ шостий

Вранці монастир оповив густий туман. Я визирнув у віконце своєї келії й не побачив світу: стояла сіра, драглиста й густа неозорість. Пішов до монастирського писаря, який доглядав і бібліотеку, щоб той мені видав паперу, пера, атраменту, фарби для красних літер, пензлика і самі слова Данила Туптала, які мав переписати. Ішов, ніби на дно мутної ріки опущений, і бачив навколо себе бовваніючі тіні робітників, які готувалися почати

денну працю, незважаючи на туман. Усі рухалися заповільнено, ніби нехотя, чи, може, надчікували, щоб туман розвіявся. Дехто сидів на колодках, на стосах дощок чи стояли купками, смокчучи люльки.

Писар був сонний, з одутлим обличчям і ніби сердитий. Розповів йому, чого прийшов. Він непривітно буркнув, що в такий туман нічого не зможу написати, потім зирнув на мене недовірливо і раптом запропонував показати, на що я здатний.

— Папір дорогий, і я не хочу його псувати, — сказав і позіхнув, не хрестячи рота і не прикриваючись.

Дав мені зшитий аркуш, пописаний з одного боку, я випробував перо, а що воно писало зле, попросив іншого. Потім написав кілька рядків уставом, власне, наслідуючи друкарське письмо, і подав аркуша писареві. Той довго дивився на моє писання, цмакав, ніби в нього болів зуб, сопів, потім відчинив дверці шафи і почав виймати звідтіля папір.

Я спитав у нього, чи міг би подивитися монастирську бібліотеку, бо здавна цікавлюся книжками.

Він знову подивився на мене спитими очима і жорстко сказав, що покутникам у монастирі книжок не видають, бо вони прибули сюди не розважатися, а покутувати, тобто працювати. Коли ж я завершу покуту, то можу прийти й книги подивитися, а загалом, їх нічого дивитися. Треба думати більше про те, щоб не грішити, а не книгами бавитися.

Від писаря виразно несло горілчанам сопухом; очевидно, вчора перепив і досі не вивітрилося, отож я з ним не став змагатися чи щось доказувати — коли людину посів біс лихоносності, ліпше від неї відійти. Я це знав добре, не один рік тиняючись по школах, де не раз мав нагоду здибуватися із пиворізами.

— Хай вас благословить Господь! — сказав покірливо, забираючи видлене мені добро.

— Думай про свої гріхи, а не чужі, — буркнув писар і зирнув на мене як на ворога; здається, цього чоловіка я дратував.

Знову вийшов у туман. В цей час робітники, які розійшлися по своїх місцях, почали роботу: знову почувся стукіт молотків, вискіт пилок, рип возів, покрики, іржання коней, але все ніби приглушене.

Проходив повз терничників: здавалося, в тумані народилися якісь дивовижні звірі: тернична стійка, колихлива постать угорі й унизу — ніби звір хитав головою й бив

землю ногами, немилосердно повискуючи. Повз мене пробігло кілька розмитих туманом постатей із візками, повними вапняної суміші із піском, вони різко й розкотисто гукнули: “Побережись!”, і я змушений був відступити вбік, аж ледве не потрапив у вапняну яму. Прошло кілька мурарських спідручних із дерев’яними рамами за плечима, на які було накладено цеглу. Вони почали повільно підійматися риштуванням — йшли по дошках з набитими поперечниками пригноблені, й покірні, і начебто без голів, бо низько їх попускали. Над головою ляскали об камінь а чи цеглу кельми; я звів голову: і там хиталися розмиті тіні. І я раптом забув, у який бік маю йти. Таке зі мною часом траплялося — отак раптово зникало почуття скерунку: у полі, в лісі, в місті, в степу; перед цим бував заверт голови, — і я вже не знав, де північний край, а де південний. Тоді, коли блукав від школи і до школи, це мені було байдуже, бо все одно кудись треба було йти, а кожна стежка має два кінці, але тут мене взяв переполох, хоч простір, у якому я заблукав, був вельми невеличкий та й обмежений стінами.

А туман, здавалося, не розріджувався, а густішав. Я зупинив одну із істот із рамою за плечима і спитав, у якому боці келії. Супроти мене розтулився великий рот, повний рідких і сморідних зубів, і зареготав:

— Упився, отче! — та й пішов собі.

Я доплентався до якоїсь будівлі, але не зміг її пізнати, здається, це була трапезна. Тоді рушив у той бік, де, на мою думку, була пекарня, але замість пекарні вийшов до цегельників, які навантажували на візки глину, що лежала тут, наче могили в степу. Нічого в них не питавав, а повернув ліворуч, де мала бути церква, а натрапив на господарчі склепи, які, на мою думку, мали бути з протилежного боку. Тоді я пішов на звук пилки, бо келії мали бути з лівої руки від тертичників, але натрапив на них по прямій дорозі й полегшено зітхнув; ні, мав рацію монастирський писар: сьогоднішній день не для роботи.

У келії стояла така сутінь, що про писання й мови не могло бути, і я сів, зморений та вичерпаний, на ліжку, опустивши голову й передихаючи, мені раптом забракло повітря. Тоді пошкодував, що не пішов сьогодні на утренью, — в такі дні треба молитися Богові ретельно. Отож я вирішив відшкодувати пропущене, але не встиг того вчинити, бо двері моєї келії із вискотом відчинилися (вони виходили на вулицю) і разом із клубами туману до мене впливла людська постать, якої я, річ певна, розгледіти не міг, але

вона була одягнена в чорну мантию, це безсумнівно, а очі світилися мідяним блиском.

— Шляхи Господні несповідимі, панотче Михайле, — сказав незваний гість вельми знайомим голосом, і я затрепетав: чи не Іоанн це Москівський? — Світ вузький, але людина з людиною у ньому здибається. Скільки це минуло років?

— Хто ви? — спитав я із тремом у голосі.

— Ну, впізнати мене повинен, — засміявся гість. — Згадай alma mater. “Йосиф-патріарха” Лаврентія Горки, Пантефрієва дружина, ха-ха! Пригадуєш? Та й по тому ми зустрічалися.

— Отець Іван Москівський? — спитав я.

— Власною персоною, — гість сів на моєму ложі й засвітив до мене мідними очима. Було в келії вельми сутінно, але я розгледів уже Москівського, був він такий, як у час останньої нашої зустрічі.

— Може, скажу щось неподобне, — мовив Іоанн, — але радію, що відбуваєш покуту, бо такий ти був святий та Божий, такий цнотливий, що вже за одне це треба відбувати покуту. Бо людина, навіть коли вона чернець, чи священник, чи архієрей, не грішити не може, інакше Господь як упізнає її?

— Живете в цій обителі? — спитав я, безсилий погасити трем у голосі.

— Не живу, а мучуся, — мовив майже весело Іоанн. — Кожен із нас у світі не живе, а мучиться, і в тому втіха наша. Неподобні речі кажу чи, може, твої сокровенні? До речі, завжди знав, що ми з тобою зустрінемося, бо завжди палав до тебе любов'ю, панотче Михайле, але це ти й сам знаєш. А любові в цьому світі неважити не годиться. Може, ти колись про мене погане думав, але я тебе завжди любив, але й це ти сам знаєш. Ні, ми з тобою у світі не розминемося.

Запустив руку в кишеню мантиї і витяг штофа з горілкою. З другої кишені вийняв півхлібини і загорнутий у шматину шматок сала, а ще й одну в'ялу рибину. Поклав усе на столі, просто на папери, які я розклав, і я кинувся їх рятувати.

— Мені не вільно ні з ким трапезувати, — сказав я, прибираючи від засалення папери.

— Туман сховає нашу трапезу, панотче, — сказав весело Іоанн. — Гульнем, але з огляданням, обережно, бо в обителі пробуває ігумен, якому належить свою братію, а особливо тих, котрі покутують, карати і стежити за

суворим виконанням обітниць ними, грішними, ха-ха! Чарки не маємо, тому з горличка вихиляємо. Пий, панотче!

— Трунків не п'ю, — мовив я прілим голосом.

— Скажи іще: жінок не спокушаєш, скоромне в пісні дні не їси, а за що тебе закували в заліза і послали каятися, ніхто не знає, бо ти безневинний, як овечка, і тебе засудили, певна річ, неправедно. Я ж не примушую тебе пити смолу та сірку, а смаковиту горілку, хоч, може, трохи й сиву, ха-ха! Коли почув, що тебе прислали на покуту, то більшої радості в житті не мав, бо одне діло спокушати спокушених, а друге — цнотливих.

Схопив штофа, витяг затичку й приклався до горличка. Горілка забулькала йому в горлі.

— На й тобі! — ткнув мені в руки штофа. — Раз живемо, раз і помирати, а гріхи замолимо, покаємося, бо грішити — то жити, ха-ха! По-моєму, це твої думки.

Але я штофа до рук не взяв. Стояв і дивився на прибульця, мороз мені по шкірі продирав. Чи він мені примарився, чи справді недоля мені така, що не тільки маю спокутувати гріхи, які не чинив, але й знову змагатися із цим нечестивцем, який увіч хоче, щоб більші муки я поніс і більшу покуту відібрав.

Я перехрестив повітря і сказав глухо:

— Згинь, пропади, сатано!

— Сатано? — засміявся Іоанн. — Ну, це зависоко про мене думаєш. Зрештою, що таке сатана? Один із Божих янголів, спущений на землю з його волі так само, як людина. Господь — це Бог небесний, а сатана — земний. І коли думаєш, що сатана живе і діє поза волею Божою, то погано про Всевишнього думаєш — поза його волею не може жити нічого і ніщо. — Іоанн знову підніс до рота штофа і відпив із нього. — Чи ж не думаєш ти, святеннику, закутий у заліза за те, що заслужив, а заслужив те справді, хоч і числиш себе невинуватим і, як злодій, уважаєш, що не вкрав, в взяв, бо погано лежало, що Господь такий собі слинявий дурник, що не може подолати сатану одним нігтем своїм, коли в нього є ніготь, і що сатана не йому служить, а супроти нього? Проста баба, яка ставить у церкві одну свічку Богові, а другу сатані, більше про Бога знає, як такі розумники, школярські недоучки, як ти, бо правдиво вірить, що сатана — із помислу Божого, і йому підвладний, і служить, бо, коли б не було це так, чому б ми звали Бога всесильним? Е ні, шановний, не неваж сатану, бо тим Бога неважиш,

його вселилу і всюдисущність, у добрі і в злі, а коли не хочеш бути в Бозі — будь у сатані, і це все одно.

Мені стало важко дихати. Туман довкола, жакливий туман. Чутно було стукіт молотків, наче кров цього дня пульсувала, і вискіт пилок; мені здавалося, що молотки б'ють мене по тімені, а пилки розрізають моє тіло навпіл. Упав на коліна й почав молитися, відчуваючи, що піт стікає по мені, хоч надворі осінь, та й у моїй келії стояла осінь і було аж зовсім зимно. Зрештою, й піт, що котився по мені, був зимний. А може, мигнула думка, це розігрується ще одна інтермедія, тільки не в світі, а в мені, в душі моїй? Я не вірив у те, що до мене справді завітав Іоанн Москівський, бо він приходив у моє життя й раніше, притому саме тоді, коли я сумнівався найбільше. Приходив і зникав, розчиняючись як дим. Очевидно, його образ був зв'язаний саме з тим, що я називаю “початок жаху”, — саме він уперше навів на мене жах, отож, вважалося мені, той жах утілювався у певний спосіб в мені в образ того чоловіка, який ходив за мною як тінь.

Я взяв листка, на якому було списано “Слово” Дмитра Туптала, підніс його до вікна, щоб більше було світла, — це була “Молитва Отцю і Сину і святому Духу покаяння і сповідання на всі дні”. Почав голосно читати, незважаючи на свого гостя:

— “Владико людинолюбче, Господи, Отець і Син і святий Душе, Тройця свята! Дякую тобі, Господи, за твоє велике милосердя і многе терпіння. Коли б, Господи, не твоя благість покрила мене грішного в усі дні, і ночі, і години, то вже б я, окаянный, загинув, наче порох перед лицем вітру, за своє окаянство, і лінощі, і слабкість, і за всі свої надприродні гріхи, бо не припиняю і не пробуду й години, щоб не сотворити гріха. А коли захочу прийти до отця духовного на покаяння, отця лица засоромившись, гріхи заховавши, а інші й забувши, чи не зможу всіх висповідати сорому ради множність гріхів моїх, то знаю, що нечисте покаяння моє назветься брехливим покаянням. Але ти, що знаєш тайну серця мого, молю тебе, помилуй мене і розриси у тому моєму зогрішенні та просвіти грішну душу мою, яко благославлен еси ввіки-віків!”

— Амінь! — сказав у мене за спиною голос. — Чудові слова і чудова молитва. А тепер іди до мене і займемося блудодіянням.

Я повернувся у той бік і раптом відчув, що волосся подерлося в мене вгору.

На моєму ліжку лежало страховище. Було воно безлике,

тобто без носа і рота, але з палаючими мідними очима, тіло мало шарудяве, лускате, яке поблимувало вогниками, а з ліжка на підлогу звішувався довжелезний, схожий на пацючий, тонкий і голий хвіст.

Я закричав, але з горла в мене не видобулося ані звуку, тільки мав роздертий рот, поставлене руба волосся, роздерті очі, а серце моє почало розширятися, шалено помпуючи кров, готове от-от розірватися. Я кричав, і від мого безгучного крику страховище почало смикатися, крутитися, воно якимось дивно запищало, заскавуліло, впало з ліжка і, тремтячи, та звиваючись, та й б'ючись у конвульсіях, поповзло до дверей. Двері самі розхилилися, вдарившись глухо об одвірок, і в келію мою почав заповзати туман. Вкочувався сивими хвилями, заповнюючи мешкання сморідливим, із запахом сірки, смоли і падла димом, а я все ще не міг впинити свого крику, безголосого і тим більше жахкого. Бачив, як волочиться підлогою довжелезний пацючий хвіст, як б'ється він об підлогу, — і та підлога починала горіти.

Я отямився. Схопив укривало й почав збивати вогонь, топтав його, бив, падав на нього сам, гасив його руками, аж поки вистачило свідомості. Тоді почав падати в чорну прірву й вимкнувся із цього світу, а коли отямився, побачив, що лежу на обгорілій підлозі в келії, двері якої були широко розверсті, надворі туман розрідився, і я виразно чув, як пиляють тертичніки колоди на дошки. Пахло сосною тирсою.

Розділ сьомий

Увечері пішов до ігумена, отця Іларіона Левицького, бо він мені прийти наказав. Захопив із собою переписане одне із “Слів” Дмитра Туптала, щоб показати, чи не розучився мистецтва краснописання. Слово звалося “Ісповідання”. Вгорі я намалював атраментом заставку з рослинним орнаментом в рамці. Потім атраментом, а більше кіновар'ю, написав заголовка: “Молитва та Ісповідання до Бога, чим кладеться початок на повсякденне спасіння. Твір святого Димитрія, митрополита ростовського, чудотворця”. По тому кіновар'ю-таки намалював літеру “Оу” — красну, де “о” було з пишним, атраментом мальованим хвостом, а всередині його — маленьку “у”. Потім ішов текст, переписувати який ігумен недаремно засадив мене — очевидно, вважав, що той буде корисний моїй душі при покуті: “Знайди усамітнене місце, і, будши

в самоті, обдумай своє життя, і, приводячи в розум усі гріхи, учинені тобою від юності, сповідані та несповідані, згадай усе та зітхни з глибини серця, бий у груди, коли тобі буде можна, і заплач. Уставши, впади на коліна і вознеси розум свій од землі до Божого престолу, біля якого стоять херувими та серафими, де уздриш розумними очима Бога, що сидить на високому і знесеному престолі, котрий бачить прихід твій і знає всі дороги твої, а коли побачить, що ти хочеш говорити, впади біля ніг його премилосердних і почни зі страхом йому говорити таке”.

Потім я намалював заголовок: “Початок Ісповідання”, викреслив велику, розлогу красну літеру “Б” із завитками у слові “Боже”, а далі переписав звернення до Бога, після якого дрібнішим шрифтом подав приміту: “Тут усі гріхи свої докладно кажи тихо вустами, ніби у вуха Господні шепчи із соромом та стидов’ям лица твого, трепечучи серцем і зі сльозами кажучи”. Більше я сьогодні тексту написати не зміг, бо після своєї неймовірної пригоди не мав сили, а був охлялий, умучений, руки й ноги мене погано слухалися, голова йшла обертом, а в очах стояла мла навіть тоді, коли туман розійшовся. Єдине іще, на що я спромігся, — пропалити собі в печі, сховавши надвір до тертичників та рамників, набрати собі трісок та обрізків. Вогонь загорівсь у моїй печі відразу, і якое дивно він палав: гудливо, несамовито, сердито. Я лежав на ложі своєму, від якого відходив гострий і неприємний дух, і, дивлячись на вогонь, уряди-годи поринав у забуття, аж доки не дійшов сяк-так тями. Тільки тоді зміг сісти за писання й малювання і не скажу, що роботу зробив якнайліпше.

Але ігумен моєю працею був задоволений.

— Не помилився, — мовив він, — майстер краснописання ти знаменитий. Працею на славу Божу, і він тобі допоможе.

Хлопець приніс нам чаю, не з буквиці*, а справжнього, з додачею духмяного різнотрав’я, та й цукру-канару, — пили ми його із полив’яних гарних кукликів.

— Сьогодні думав над тим, що повів мені вчора. Гадаю, що мислиш розумно, але не безгрішно. Гріх не завжди, отче Михайле, чиниться діями нашими, а більше помислами. Інколи я міркую: чи не є гріхом пізнавати Божі тайни буття нашого і чи наше це діло? Наша мета — жити праведно, а Боже — судити добродійність нашу, бо часом те, що добродійним звемо, здається нам таким, а

---

* Буквиця — рослина, вживалася на чай.

не є ним несправді. Через те в твоїх речах одне стурбувало: це те, коли сказав: жити без зла чи без диявола — не жити, а йти у смерть. Согрешив ти, так думаючи, бо в Божий промисел своїм малим розумом втручаєшся, а розум людський, навіть найбільший, нищий є.

Мені захотілося, як це радив святий Дмитро Туптало, нічого не ховаючи, оповісти отцеві Іларіону, мудрому і прихильному до мене чоловікові, що зі мною сьогодні сподіялося, але не міг розтулити рота — надто спокійний і задоволений із себе чоловік сидів переді мною, надто смакував він чай із канаром і надто очевидні речі говорив. Отож замість того, щоб щиросердно все оповісти й попросити розради, мій язик раптом заговорив словами отого нечистого, що мене навідав:

— І все-таки деякі думки мене турбують, бо не знаходжу я їм доброго розрішення. Чи ж сатана в цьому світі живе й діє поза волею Божою? Коли вважатимемо, що так, чи не почнемо гадати про Всевишнього погано, адже поза його волею не може нічого існувати. І чи не може він подолати сатану одним нігтем, коли йому не служить в ім'я покаяння нашого. А коли Богу служить і у волі його, чи ж нам неважати його, проклинати й гидити.

— Знання та людського розуму віра не потребує, — суворіше сказав отець Іларіон, — а діла Господні не можна збагнути розумовими розмислами. Вони вищі ума нашого, і гріх нам незбагненне розуміти чи навіть пробувати зрозуміти. Адже святий Павло сказав, що у глупоті може бути закладено більше розуму, ніж у видимому розумі, бо освячена Богом глупота вища неосвяченого ним розуму. Існують думки, котрі не виходять поза межі незбагненого, і їх треба плекати, а ті, що за такі межі виходять, — це вже і є грішні помисли. Зрозумій це і заспокойся, інакше мисельна біда тебе чекає.

Він замовк, дивлячись на підлогу, ніби роздумував, чи все мені сказав та й чи правильно, а тоді звів голову й усміхнувся приязно:

— Розкажи ліпше про своє життя. Отже, ти одружився...

І я почав розповідати. Може, не так, як радив Дмитро Туптало, тобто без найменшого утаєння, але цілком щиро. Правда про мене й життя моє й справді мала, і нічого особливо цікавого в моїй історії, може, й немає, власне, не було до певного часу. Отже, я одружився з жінкою, яка пішла за мене тільки тому, щоб зберегти своє попівське становище і не зубожіти, а інакшої пари, як я, доля їй, бідасі, не судила. Окрім того, був я гарний із

себе, і це також її привабило. Я ж, одружуючись із нею, мав резони інші: хотів дістати дах над головою, не жити поза світом.

— Але є один цікавий закон, ваша превелебносте. Життя поза світом — це оминання болячок його і не переймання ними. Жити поза світом — це не зіштовхувати з іншими людьми свого інтересу, отже, не викликати їхньої ненависті супроти себе. Бо жити поміж людей і бути вільним від болячок світових не можна. Раз ти у світі є, хтось почне тебе ненавидіти і комусь обов'язково станеш на заваді — отак і починає творитися зло, ваша велелебносте, хай навіть і мимовільне. Коли сильний у світі, зло твоє падає на інших, а коли слабкий, зло інших падає на тебе. Отут і є початок жаху, про який я кажу.

І я розповів отцю Іларіону, що першої ночі я не зміг виконати свого подружнього обов'язку, так само і в другу ніч, і в усі інші. І вона почала зневажати мене, а тоді й допікати — ми почали жити обіч як чужі люди. Вимагала в мене грошей, які мали йти на господарство, одяжу, дім, а мені гроші були непотрібні, і я ніколи не встановлював цін на треби, а брав тільки те, що люди давали, як милостиню, а в кого не було грошей, то не брав плати зовсім. Одні мене за це поважали, а інші зневажали, ставлячи мене за дурня, ото ж дехто не платив мені, хоч і міг. Це гнівило мою жінку, вона кричала на мене й казала, що не бажає жити жебрачкою, а хоче жити як належить і як живуть усі попаді. Не воліє світити голим тілом та сидіти впроголодь, хоч я на таке згоджувався, бо звик жити саме так. Тоді вона почала ставити плату за треби сама і збирала її із козаків та селян. Спершу брала таку, як належить за росписом та домовою, але людина, якій чогось не досить, ніколи не буває задоволена. Тож почала потай брати за треби грошей більше, ніж належало. Коли я згоджувався ховати, хрестити й женити бідних без грошей, вона потім приходила до них із галасом і ті гроші в них видирала.

— Оце і є мій перший гріх, ваша велелебносте, і пояснення, чому я брав за вінчання й поминування і хрестини більше як треба.

Отак ми й жили, я живився із нивки, яку сам обробляв, і з подаяння найменшого, вона жила із того, що виривала з людей, тож нас люди почали ненавидіти: і її, і мене. Думав уже покинути її й піти у монастир, але тоді мав принести зло їй. Тобто викрити її перед духовною владою, а коли б мені дозволили розійтися із нею й піти в монастир

чи жити, як жив раніше, — це значило б, що я кинув її напризволяще, а вона сирота і інакше годуватися як із попівства не вміє. Та й чи винувата вона, що я не зміг виконувати подружнього обов'язку та не міг утримати її, щоб вона жила у світі як годиться, адже я жити як годиться не вмів і не міг. Саме тому вважаю, що грішна не вона, а я, коли так, то й покуту приймаю справедливо, хоч і безвинно.

Отець ігумен уже чаєм не смакував. Дивився на мене неймовірно і мовчав. Я ж сидів понурено й роздивлявся свої старі, майже розбиті чоботи, на які було одягнено заліза.

— Так, превелебний отче, я почав жити у злі, а це значить — із дияволом. Можливо, в такий спосіб, як ви сказали, диявол і хотів мене опанувати. І він почав мною опанувати, бо мого розуму бракувало, як боротись із ним.

— А що в тебе сталося з панею сотниковою?

— І тут правда така ж мала, як і вина моя. Але розповім вам, коли дозволите, про це іншого разу — сьогодні неміч мене посіла. Дозволите піти, ваша превелебносте?

— Иди, — сказав отець ігумен. — Правда твоя, може, й справді мала, а щодо вини, то й не знаю. Вина твоя, може, більша, ніж собі думаєш.

— Це і мені приходило на думку, — сказав я, блідо всміхаючись. — Може, й справді, вина моя немала, бо великі гризоти по собі принесла. Я ж хочу, превелебний отче, покаятися, бо покаятися — це навчитися жити у світі і якимось у ньому крутитися. Інакше в ньому не втриматися.

— Воістину, — сказав отець Іларіон і перехрестив мене. Я смиренно поцілував йому руку.

Розділ восьмий

А монастир будувався. Наступного дня, коли я вийшов перепочити після писання, — мені зоболіли очі, бо світла в келії не вистачало, сьогоднішній день був понурий, — побачив у будівництві виразні зміни: теслі почали будувати із свіжих соснових дощок, що їх нарізали тертичніки, комору; була осінь, мулярі з початком морозів мали перервати мулярську роботу, отже, все треба було поховати на зиму: дошки, інструмент, колоди, а в монастирі були комори хіба на бляху та цеглу. В церкві вивершено стіни по вікна і почали викладати підвіконня.

Привезли вапно на возах, і рейцарі копали нову яму для гашення, бо з двох інших вапно не було вибрано. Яму викопали вже на півметра, земля тут гостро пахла. За вчорашній день та ніч дерева поскидали багато листя, воно було вогке, ясно-жовте і також пахло. Я йшов із торбою, щоб набрати обрізків для печі, й зупинився біля будівників комори. Одні нарізали дошки пилками, інші ставили стовпи, збиваючи їх скабами. Я сказав: “Боже поможи!” — але на мене ніхто не звернув уваги. Однак я зник до такого до себе ставлення — люди часто мене не помічали, аж я часом по-безглуздому думав: “А може, мене й справді нема?” Адже в цьому світі нічого не значив та й загалом був ніби ні для чого; отож коли б зник із цього монастиря, то на те звернули б увагу хіба ті, хто мав мене стерегти. Вони відписали б у консисторію, що такий і такий зник, — та й по всьому. Тертичники продовжували пиляти колоди, сьогодні пиляли липові, очевидно, на потребу сницареві та маляреві для ікон. Неподалік сиділо на ослінцях двоє мірочників, очі яких були затулені окулярами, і били зубилами об камінь, от тих штучних очей обличчя їхні були страшні, а ще від того, що були покриті сірим кам’яним пилом — камінь тесався на олтар. Де-не-де проглядали постаті ченців, вони на мене не звертали уваги також — кожен мав своє діло. Я рушив до пекарні, замість мене тут працював послушник, а чернець-пекар, побачивши мене, закликав у пекарню і сповістив, що я був робітник ліпший, бо цей новий не такий проворний, навіть запропонував, щоб я трохи пособив, принаймні приніс кілька мішків обрубків та обрізків. Я залишив торбу, взяв лантуха й пішов виконувати прохання пекаря — було мені сьогодні смутно. Завжди гостро відчував осінь, як зустріч із смертю, печаль мене тоді побивала, і не міг дати їй ради.

Приніс лантуха з обрізками й подивився, як послушник рубав дрова. Робив це й справді невправно, сокира не слухалася його рук. Я забрав у нього струмент і показав, як треба рубати. Обличчя в послушника було сине, з носа текло, а юна твар була вкрита червоними крапками прищів. Рот йому не стулявся, і від того він виглядав дурнуватим. Дивився, як управно рубаю дрова, і вряди-годи покахикував. Передав йому сокиру, він покірливо за неї взявся, але почав знову рубати по-своєму, очевидно, належав до таких, робота яких не бралася.

Висипав із лантуха обрізки й пішов далі дихати осінню й пити її печаль. Вперше мені стало по-справжньому

самотньо й незатишно, і я зрозумів чому: уже давно не мандрував по лиці матінки землі нашої, а це я попри все любив. Часто міняв місце свого пробуття саме восени, мене наймовірніше вабило забути все й всіх, і, поки земля не розверзлася дощами й болотом і трималося сяке-таке тепло, чудово було б занурюватися неквапно у світ, відчуваючи, як тіло дороги ледь помітно підштовхує ступні і як міряю її версти, як відкочується вона за спину й напливає на лице моє. Було тихо й тепло, і осінь плакала листопадом і почорнілим, посохлим зелом. Ноги самі привели мене до воріт, але тут мене миттю помітив чернець-воротар і відігнав, адже кілька разів я уже виривавсь отак несвідомо поза монастирські стіни. Без слова спротиву повернувся й пішов збирати обрізки.

За роботу пекар знову нагородив мене паляницею, я її взяв, закинув торбу на плече й подався до своєї келії, де мене чекала “Молитва ісповідання” Дмитра Туптала. Йшов і шепотів: “Се рани, і струп’я, і гноєння моє, о милостивий лікарю, се тяжка вагота моя, о благий Господи! Це сором мій і нагота моя, о довготерпеливий судде! Сими діяннями моїми про печалі прогнівив і роздразнив я твою благість. Сим осквернив я образ твій, Духа святого образив, ангела-хранителя мого від себе одігнав: сим кров твою дорогу, за мене пролиту, поправ і ні во віщо утілив; сим погубив красу душевну, оголився з благості твоєї і творю вертеп розбійничий, житло бісам та пристрастям!”

І мені раптом здалося, що Дмитро Туптало так само, як я, страждав, бо він чудово відав, що таке душевна вагота і що воно таке “житло бісам та пристрастям”. Усі ми бідні у цьому світі, кому суджено прокляття мислити. І всі наші сприти спастися через слова, молитви і закляття — ніби дитяча гра в піджмурки: один шукає, а інший ховається, в одного очі заплющені, а в іншого розплющені, і спокою не знає ніхто. Всі ми в череві апокаліптичного звіра.

Щось таке я думав, блукаючи по монастирському дворі, який кипів працею, і трохи заздрих тим людям, котрі були зайняті ділом, яке любили й уміли робити, бо я, окрім писати вірші та служити службу Богу, нічого не вмів. Так, у глибині душі я заздрих ремісникам, котрі були справжніми майстрами, вони недаремно не відали пристрастей, сум’ять, хвилювань, які маю я, і то з простої причини: вони в цьому світі жили, а я у ньому — лише свідком. Через це так часто світ здавався мені нереальним,

ніби був низкою інтермедій, доля яких бути зіграними і зникнути в часі, як дим.

Назустріч мені простував якийсь чернець: повільно, статечно, я звернув йому з дороги, щоб не зустрічатися, бо не хотів під цю хвилю ні з ким здибуватися. Але коли вигулькнув з-за стосу дощок, ще зовсім нових, жовтих і пахучих, то побачив того ченця просто перед собою, і в мене все затерпло в тілі — переді мною стояв Іоанн Московський і приязно до мене всміхався.

— Доброго дня, панотче Михайле, — сказав тепло і привітно. — Чого уникаєш зустрічі зі мною?

— Йдїть своєю дорогою, а мені своя, — мовив я зимно.

— Сердишся на мене, а даремно, — спокійно мовив Московський. — Ти тоді мене перелякав. Чомусь боїшся мене й уникаєш, а я повен до тебе приязні, а може, й любові. Запрошую тебе до своєї келїї, вип'ємо по чарці чи й порозмовляємо і без чарки, як тобі завгодно, — не гоже тримати до ближнього зло неприязні.

— Чого від мене хочете? — спитав я з мукою.

— Дружби твоєї, — проказав поважно Іоанн Московський. — Щось нечисте про мене думаєш, коли так жахаєшся, а я тільки добре серце до тебе маю. Не треба боятися, бо я не страшний.

— Невільно мені ні до кого ходити в гостину, — сказав я, — бо в покуті пробуваю, не дозволено мені ні з ким, крім духовних отців, зустрічатися. Окрім того, маю роботу, ніколи мені розбалакувати.

— Чого ти тоді так кричав? — спитав з інтересом Московський. — Щось привидїлось у мені?

— Нечистий привидївся, — мовив я сердито. — Зїйди і згинь, сатано!

— Бачу, хворий ти духом, панотче Михайле, — співчутливо сказав Московський. — Недобре думати зле про ближнього, а про мене тим більше. Не бажаєш приходити до мене, давай приїду до тебе як отець духовний — поговоримо, бо мені недобре, що зло проти мене тримаєш. Не місце й про сатану згадувати, бо де ти його бачив, сатану?

Він раптом засміявся, якось дивно завертаючи голову.

Тоді я набрався хоробрості, випростався, напружився, відчув, що поблід увесь, і сказав:

— Залиш мене у спокої, сатано, і не спокушай! Зїйди з дороги і не нівеч моєї душі!

— А коли не зїйду? — ошкірився Іоанн Московський. — А коли нівечити тобі душу мені солодко?

— То розповім про тебе отцю ігумену, що не даєш мені спокійно жити й покутувати гріхи мої. Що переслідуєш мене і що ти не чернець, а таки сатана!

Очі Московського мідяно засвітилися.

— А досі нічого не розповів у ваших милих вечірніх бесідах? — спитав, усміхаючись. — Ну, коли досі не розповів, то й не розповіси. Бо ти страхополошний! Не захочеш, щоб про тебе думали як про несповна розуму. Бо ти ж несповна розуму, чи не так? А це значить, панотче Михайле, що незвісно ще, хто із нас сатана. Ти чи я? І хто із сатаною має діло: ти чи я?

Відчув, що в горлі в мене знову почав корчитися чорний клубок крику. Очі мої розширилися, я стояв і тремтів. Знав, що треба було від нього втекти, але ноги мої мовби до землі прикипіли. Проти мене мідно палали очі Московського і зневолювали, знесилювали мене...

І він з-перед очей моїх раптом зник. Почав робитися прозорий, спершу спрозорила його одежа, постав перед моїм зором зовсім голий. Потім спрозоріли його руки й тулуб і залишилася висіти в повітрі сама голова. По тому залишилися його мідні очі, самі очі, що стояли в повітрі, тремтіли й мінилися, пострибували й палали мідним полум'ям. Після того одне й друге око почало набухати, розростатися — і раптом розірвалися, вибухнувши із сухим тріском, від чого я на момент осліп. Коли ж Господь повернув мені зір, я стояв, прихилившись до стосу дощок, і важко віддихав.

— Ти хворий, панотче Михайле, — сказав турботливо Московський, підтримуючи мене під руку. — Допоможу дійти тобі до келії. Обіприся об мене.

Я покірливо пішов, а він підтримував мене за плечі. Од нього густо пахло козлиним духом, але не мав сили опиратися. Так він і довів мене до келії.

— Спочинь і отямся, — сказав прихильно. — І не забирай дурного до голови. Хочу тобі тільки добра.

Боявся, що знову зайде до мене в келію і тут почнеться щось страшне, чого я, може, й не витримаю. Але він у келію не пішов. Забрав із плеч руку, яка вже й припікати мені почала, зітхнув скрушно і сказав:

— Не думай нічого лихого й не бери до серця. — І раптом додав слова, які я сам любив говорити: — Всі ми очерет у цьому світі. Мислячий.

Отже, що сталось у мене із панею сотниковою Дмитрищихою? Нічого особливого чи значного, але великі біди починаються з малих приключок. Річ у тім, що вона мала дати зізволення, як пані містечка, на моє висвячення священиком, саме для цього їй треба було дати презента, про що ця груба й нахабна істота заявила мені увіч. Я ж не мав не тільки ніякого майна, але й грошей, хіба що вбогу одежину, те, що лишилося після отця Покори: кілька курок і невеликі гроші — все пішло на наше весілля. Але Дмитрищиha немилосердно заявила, що без презента свого зізволення на моє висвячення не дасть. Я пішов до отамана Івана Зуя і щиросердно все оповів. Отаман почухав голову і сказав:

— Що з тобою робити? Зберемо гроші між козаків, і я щось докину.

Отож Іван Зуй із козаками дали їй за мене презента, але зробили ту помилку, що не я вручив його їй із поклоном, а вони самі. Дмитрищиha презента прийняла, а проти мене роз'ятрилася і того-таки дня написала до архієрея письмове прохання, що я, мовляв, недостойний священтства, хоч прикладів мосі недостойності не подала. Архієресві передали листа саме тоді, коли його розбирали з мантиї після служби Божої у столовій при полковому старшині, писарі Савицькому, який на той час нагодився, а коли листа вчитали, архієрей прикликав до себе посланця Дмитрищиhi Павла і сказав:

— Скажи-но своїй пані, що вона хай знає хлопа, а список попа. А коли не захоче Вовчанського в руку цілувати, то хай його в зад поцілує.

З тим посланця й було відправлено, а писар Савицький голосно при цьому реготав.

Отак я й нажив собі ворога. Той ворог мав широке, тлусте тіло, на якому репалася одежа, кругле обличчя з подвійним підгарлом, серед того обличчя стримів пувичкою закандзюблений носик, а над ним розставлено було два чорні, круглі очка, під кожним із яких висіло по сальному капшучку. Губи ж у мосі ворогині були такі тонкі, що їх і непомітно було на лиці, але вельми широкі, отож коли ця особа репетувала, то рот її ставав велетенський, зуби ж у неї — як у коня, жовті, великі й міцні. Отож коли я приходив, за звичасм, до неї додому з молитвою і в свята із хрестом, то вона в дім мене не пускала, а випливала на ганок, як величезний лантушисько, клала руки в боки, і її рот широко розтулявся, а по тому стулявся — вона

лаяла мене попівським недолужком, шкільним вилупнем та жебраком, тупала ногою, взутою у широчезного чобота, й наказувала зійти зі своїх очей, інакше вона натравить на мене собак, а часом тих собак на мене натравляла, і я мусив, схопивши рясу в руки, давати драла за ворота, а раз пси мені рясу подерли, і вона щасливо з того на ганкові кудкудахкала. Вдома за ту рясу вилаяла мене жінка, латаючи її, бо другої рясї в мене й не було. Але я все це мовчки терпів. Бувало також, що вона мене закликала, садила за стола, ставила штофа горілки, знаючи, що я не п'ю, і накладала безліч їжі, знаючи, що я вельми помірно їм, і примушувала мене їсти й пити, дивлячись на мене, як вуж на жабу чи мишу.

— Не вип'єш, попе, — казала вона солодко, — накажу слугам залити тобі за пазуху, а не поїси, то і їжу закладу за пазуху, а тоді накажу слугам дати тобі кияшків, бо ти мене так неважиш. А я хочу з тобою, недолужком, із Божого обов'язку помиритися, бо Господь велів і ворогам своїм прощати.

І на її обличчі розквітала така усмішка, яку я ніколи не назвав би доброю. Тож мусив пити і їсти, а коли пробував відмовитися через надмірність з'їденого й випитого, усмішка з її обличчя зникала, а очки ставали крижаними, і вона вся сутеніла й похмуріла і жорстко наказувала:

— Пий і їж, бо покличу слуг, і вони все в тебе ввіллють.

Я надсильно впихав у себе їжу й пив, а щоб не пропасти, молився подумки Божій силі, Матері Божій та архангелу Михаїлу, щоб вони мене в цій біді порятували, а вони мені допомагали завжди. Отож з їхньою поміччю я пив, але не п'янів, їв і ту їжу якось заковтував. Бачачи таке, моя мучителька починала зі мною бесіди, щоб зловити мене на слові й так обезчестити через доноса, але я маломовний з природи, тож виходив і з цієї проби неушкоджений. А коли вона мене, не подолавши, відпускала, то під найближчим деревом виригав все те нечестиве пійло та їдло і приходив додому хворий, але опорожнений і звільнений. Тоді мені починала допікати жінка, заявляючи, що з мене несе, як із нужника, що я смердючий, бридкий п'яниця, хоч я їй пробував розказати, як діло було насправді.

— Дурна була, що спокусилася, нещасна, на твою янголячу твар, а ти смердючий козел і п'яниця, ой-ой-ой! — причитала вона. — Запропастила я з тобою своє життя, ой-ой-ой!

Я знав, що це була правда. Погано я їй пахнув, бо ми не жили як чоловік та жінка і подружнього обов'язку щодо неї виконувати я не міг; зрештою, коли б вона зі справжнім янголом поєдналася, то й це б їй не допомогло, адже янголи, як відомо, безстатні. Однак цій простій душі годі було щось доказати, і я здебільшого мовчав. Визнавав, що й справді запропастила зі мною своє життя, але при тому треба визнати, що і я своє життя запропастив із нею. Вона була таки нещасна, я її за те жалів і тримався її, намагаючись зберегти в домі хоч якийсь лад, але й сам був нещасний, і страждав, і відмучував свій гріх, бо винуватий у тому був таки я, адже вийшов із природженого собі стану і вступив у неприроджений, спокусившись на непевні гаразди, власний дах і прагнучи стати людиною від світу. Тобто я спокусився на світ і життя, будши не від світу і не для життя. І той свій великий гріх учинив через одно: зі страху перед смертю, адже був певний у неперехідності житейського закону, про який писав Атанасій Кальнофойський: "Так це буває, що добрий вмирає, не довго живши", а довго живе, не збридивши зла, й пробуває у щасливому віці тільки злостивий. Отже, у відомсту за такий гріх у мене з'явилося дві людини, які мене ненавиділи: чому ненавиділа мене моя половина, зрозуміти ще можна, бо не дав я їй ні дітей, ні достатку, але, чому ненавиділа пані сотничиха, втямити важче — очевидно, вона відчувала мою невідсвітність і те, що я був людина, духом їй цілком супротилежна, і це її гнітило, мучило, як істоту самодурну, тобто вона увіч відчувала, що не може мене підхилити, а персонам деспотичним це таки невинотно, і вони казяться й дуріють, коли не можуть зламати чиєїсь волі. Адже попри все я залишався вільний від злочестивого життя і на принади світові не спокушався, нікого не ображав, не гнітив, нічого не заживав, ні з ким не сварився, ні проти кого не злостивив, тобто жив без видимого гріха, хоча гріха невидимого вберегти не зумів, як уже докладно про те оповідав. Але гріх невидимий не був у моїй волі і таким життям, яким я жив, здається, достатньо його спокутував.

Думав, що, так ставлячись до мене, пані сотникова Дмитрищица має лихе задоволення, але переконався, що й це було не так, бо, здається, і вона страждала через те, що такий, як я, поруч неї існує, отже, переживала щось подібне до безсилої лютості, а людина, бита таким бісом, часто робиться або насамовита, або позбувається спокою, бо їй уявно доводиться, як сказав його милість

архієрей, весь час того, кого не терпить, цілувати у неподобне місце.

Отож її залитий товщем розумець придумав таке: вона вирішила побудувати в містечку Жданівці ще одну церкву, для чого прихилила до себе прихожан і тим самим мала урізати мої і без того невеликі прибутки, а може, сподіваючись, що жінка моя мене за те заїсть. Мене дивувало таке її рішення, бо я задовольнявся таким малим, що меншого не придумати, мені завжди всього було досить навіть тоді, коли тинявся по школах і жив на саму милостиню. Друге дивне було те, що вона вирішила збудувати церкву на ім'я архангела Михаїла, тобто патрона мого. Чи не хотіла так позбавити мене милості мого небесного патрона, а тим самим зробити ще нещаснішим — ні, я тут нічого певного не знаю! Завжди був переконаний, що ані Бог, ані Богоматір, ані архангел Михаїл мене милостю своєю не обділять, бо в особливо важких випробуваннях завжди мені допомагали, про що не раз згадував у цьому писанні.

Церкву за рік звели, і освятили її покійні протопопи Григорій Максимович та Павло Доброницький — вони померли кілька років по тому при дивовижних обставинах. Отець Григорій запросив до себе в гостину отця Павла, і вони почали звичне возліяння, до якого були більше ніж охочі, а мали ще й ту слабкість, що коли починали, то зупинитися довго не могли. Перший день вони співали божественних кантів, проголошували один до одного латинські орації; другого дня вони співали кантів студних, а що паньматка отця Григорія, знаючи крутий норів обох панотців, утекла з дому, власне, поїхала до своєї сестри паньматки Павлової Доброницької, то підпилі отці почали ганятися за двома служницями отця Григорія, а що наздогнати їх не посилили, опинилися самі в домі, бо дітей паньматка отця Григорія забрала з собою. Отці перерізали всіх курей та гусей, а кабана звалили і зв'язали та й почали смалити живого, від чого кабан розірвав пута, вкусив отця Павла у гудзицю і втік. Тоді отці роз'ятрилися один супроти одного, похапали ножі, отець Григорій погнався за отцем Павлом, а отець Павло перечепився та й упав. Отець Григорій кинувся на нього, і вони вгородили один в одного ножі. Так їх застала паньматка Григорія, — обох отців поховали за цвинтарем, як оскаженілих, але з милосердя поховали обох в одній ямі, віддавши таким чином данину їхньому довготривалому приятелюванню...

Отож пані сотникова Дмитришиха почала тепер писатися до того приходу, чим зробила мені велику пільгу, бо я вже не мав обов'язку служити їй як священник і бачити у своїй церкві під час служби Божої. До тієї церкви приставили священником Кирила, мого диякона, того, що хотів попувати в моїй церкві після смерті отця Андрія Покори, і тим самим пані Дмитришиха учинила другу мені ласку, бо я перед Кирилом мав відчуття вини, ніби перейшовши йому дорогу. Але й отець Кирило швидко розгнівав пані Дмитришиху, хоч ніхто не довідався, чим і як саме, навіть моя лопотлива жінка, яка все знала і все могла вивідати. Отець Кирило поїхав до архієрея, і той віддав йому порожню парафію в селі Заріччі, а люди його залюбки прийняли, був-бо людиною нелихою й богобоязливою. Отже, церква Святого архангела Михаїла була якийсь час без священника, і пані сотникова Дмитришиха почала їздити в село Семенівку до тамтешнього священника отця Макарія, і вже почала сікатися до отця Макарія; очевидно, мала якусь фатальну пристрасть воювати із попами і навдокучати їм, але отець Макарій був крутого замісу і пригрозив, що відлучить її від церкви, коли вона не покине капостити. Ця розмова сталася на свято Чотиридесятниці, куди пані сотникова прибула для сповіді, вона там висповідалася, але святих таїн не причастилася, а в гніві від'їхала, відтак прийшла до моєї церкви, щоб таки сподобитися святих таїн. Отаке коїла та зневажниця священного чину, і я не витримав, бо, сподобивши її святих таїн, знову ніби прилучав до своєї церкви, а архієрей саме в той час послав по всій єпархії указа, щоб священники не приймали на дух не своїх прихожан і святих таїн не сподобляли. Я вислав пономаря Григорія, щоб вона, пані сотникова Дмитришиха, із церкви пішла, а поїхала туди причащатися, де сповідалася. Тож вона змушена була поїхати в сусіднє село Степанівку і там сподобилася святих таїн у священника Амбросія, який про указ архієрея чи не знав, чи його зневажив, злякавшись непокірливого норову пані Дмитришихи, а може, вона йому чимось пригодила. Мені розповів пономар Григорій, що коли вона виходила із церкви, то над головою і над плечима в неї здіймалася пара, ніби вона вся кипіла й варилася, а тіло двигтіло, як горщик з окропом, коли перекипас; а коли йшла церковним подвір'ям, то хмара пари тяглася за нею, як шлейф. Я не забобонний, але в таке можу повірити, бо ця жінка, здається, тільки тоді й жила, коли кипіла злістю та ярістю; отож мав я тепер начуватися, що й

сталосся: знову вона постала проти мене з новою силою. Звісно, розумніше було б їй поступитися, але й проти указу архієрея я піти не міг, та й хтозна, чи вона утихомирилася б, коли б я її причастив святих таїн, — не така вона була людина, щоб шукати спокою. Отож вигадала тепер таке: прикликала до себе котрогось із своїх підданих буйнішого норову, напоювала його й насилала на мій дім, і той, наче бик роз'ярілий, сунув у мій двір, стукав у двері й вікна і вимагав, щоб я пустив його для розмови, але я п'яних у свій дім не пускаю, отож крізь оті двері радив йому піти проспатися, а тоді до мене приходити. Іншого вона посилала п'яного причепитися до мене на вулиці, але я знав, як розмовляти з такими шибайголовами: грозив вічними муками в пеклі й церковним відлученням і спокійно від напасника відходив. Мені сказали, що пані Дмитришиха стерегла мене, коли я мав вийти поза межі містечка, щоб перехопити, а може, без свідків і побити, отож я тепер стерігся таких виходів; загалом же, вона більше лякала мене своїми п'яницями, намагаючись зіпсувати настрій і зробити життя невиносним, але я спокійно все те зносив, не трапляючи рівноваги духу, що їй, звісна річ, радості приносило мало.

А якось пробував у її домі полковник Танський, саме той Танський, котрий, як оповідають, повівся нестатечно з посланими прохачами милостини від антиохійського патріарха; він їх прелюб'язно прийняв вдома, гостив і поїв, дозволив навіть тримати в себе зібране, сам вділив немалу мзду, а коли задоволені ченці, благословляючи полковника, відійшли, то він послав услід своїх людей із татар, і ті люди наскочили на тих ченців біля річки Дніпра, обібрали, захопивши не тільки те, що дав полковник, але й те, що було зібрано на інших місцях, і все те принесли полковникові, трохи, звісна річ, і собі вділивши, а ченців у Дніпрі потопили, і тільки один із них чудом врятувався, через що про цей полковників подвиг і стало відомо. Про цього Танського ще оповідали, що він упир і ночами блукає дорогами, шукаючи, в кого б напитися крові, через що лице в нього було буряково-червоне, а коли він, як оповідають, блукав ночами, то воно світилося серед п'тьми, як місяць. А ще казали, що він мав дружбу із відьмами і ходив на шабашні збориська, що деякі відьми були його поденницями й підданими і працювали на полковника, через що він незмірно багатів, а вночі, розказували марновірники, бо сам я у такі байки не вірю, він їздив на них, як на конях, а може, й коні

його були перевтілені відьми, бо надто вже баскі і вогнедишні. Цей Танський також писав вірші, але дуже вже студні, в стилі жартівливої travestia, з дуже грубими фігурами та плитким і невибагливим гумором. Я ці вірші знав через те, що маю книжицю, яку списував, ще будучи мандрівним дяком, отож позичав книжиці в інших дяків і ті вірші читав, а що мене до стидов'я не вабило й смаку до таких віршів я не мав, то й не переписував, хоч інші дяки, читаючи ті вірші, особливо напідпитку, кишки собі надривали зо сміху. А ще й та особливість була в тих віршів, що той, хто їх читав, нечестиво збуджувався до нестатечних і нешпетних дій та помислів — вони мали якусь чортівську силу — я сам це відчував, коли їх перечитував.

Отож саме цей полковник якось приїхав пишним ридваном до пані сотникової Дмитрищиhi, а яке в них могло бути приятельство, Бог святий знає; тепер же я думаю, що пані сотникова при її вдачі цілком могла займатися чортівськими справами, чарами чи відьмацтвом, для цього лихоносності в неї вистачало, а то кожен знає, що нечестиві, знахарі, ворожити, відьми і всіляка подібна нечисть між собою пробувають у спілці, бо так вони могутніші і легше дурять людей та й примушують їх себе боятися. Отож той упир і віршопис-студник покликав мене до пані сотникової через Павла Греська, якого я уже тут згадував, — сотникова Дмитрищиha вже встигла мене перед полковником оббрехати.

Йшов у той дім із трепетом і з молитвами захисникові своєму Богові, його святій Пречистій Діві та архангелові Михайлові, моєму патрону, — з ними завжди спокійно й надійно, тобто я зумів і при лихих передчуттях зберегти в серці благий спокій.

Було то влітку, полковник сидів, розставивши ноги, між які провалювався величезний живіт, на лаві; Дмитрищиha сиділа у винесеному здоровенному кріслі, як величезне лантушисько, і це лантушисько безпомічно кліпало очками, а ще безпомічніше шмаркало носиком, котрий був як пувичка, ще й закандзюблений, і оповідало смиренним, тонким і вельми жалісливим голоском про мої начебто злодіяння — я, слухаючи ті брехні, отетерів. Обличчя в полковника Танського й справді було буряково-червоним, над очима висіли кущакуваті брови, губи масно блищали від їжі й ніби аж репалися, а очі свердлували мене ніби буравами. Вряди-годи полковник оддувався, тоді його могутне черево двигтіло і він задоволено відригав.

— То рце, судячи з вашої мови, пані добродійко, у вас

не піп, а сатана! — гукнув Танський пропитим басом.

— А я й кажу, що сатана. Сатана, сатана! Смиренна сатана! З янгольською подобою сатана! Сатана, сатана, смиренна сатана!

“Смиренна сатана” — це визначення мене болюче стьобнуло, і я з жахом подумав: а що, коли я й справді в її очах сатана? Що значать тоді мої добродійності, тихе, скромне й невибагливе буття й намагання жити безгрішно?

А пані Дмитрищи́ха тим-таки жалісливо-плаксивим голосом оповідала, як я її зневажив перед людьми, не сподобивши святих таїн.

Тоді полковник Танський побагровів ще більше, зірвався на ноги й закричав:

— Ах ти, нечестивцю, смиренна гнидо, задрипаний і загепаний попище! То це ти так шануєш свою пані. То я тебе зараз бити буду, всю твою котячу мармизю розтовчу на м'ясо! — і він двигнув на мене.

Але я з місця не зійшов, а заговорив до нього латиною, повідаючи про архієреїв указ до всієї єпархії, щоб священники чужих прихожан не приймали і святих таїн не сподобляли. Я оповів доброю латиною, що сотничиха Дмитрищи́ха зовсім не є мою панією, а належить до приходу церкви Святого Михаїла, яку сама й збудувала, і що вона має ображатися не на мене, а на його преосвященство єпископа, я ж чоловік малий і укази маю виконувати, чого мені й пан полковник не зможе заперечити.

— Є такий указ архієрея? — перепитав Танський так само латиною. — Ну, це діло інше. Я так і подумав, що ця чортиця якісь брехні накручує. Бачу, ваша милість довго й добре вчилися у Київських школах.

Я оповів доброю латиною, коли вчився і в кого, і полковник від того миттю заспокоївся і сказав також аж зовсім непоганою латиною, що найбільші заколотники спокою білі голови, особливо ті, в яких ззаду росте хвіст, і щоб я не зважав на їхні вибрики та коверзування — вони без того й хвильки не проживуть, а полопаються.

— По-якому це ви цвенькасте? — верескнула пані сотничиха, вона вже збагнула, що ми порозумілися.

Танський сів на лаву, відітхнув і взявся за келиха.

— Тут, пані добродійко, — сказав поважно, — діло не просте, бо є на те указ архієрея. А говоримо ми, пані добродійко, на вченій мові, яку пізнати білим головам не дано. Отож заспокойтеся, пані добродійко, відпустіть з миром цього попа, бо ми з ним однієї alma mater.

— Що це за альма-матер? — верескнула Дмитрищиha.

— Святі Київські школи, о! — поставив пальця полковник, і той палець був такий грубий, як колодка.

— Але ж ви самі признали, що він сатана?

— Ну, ні, паньматко, ні! Сатана в Київських школах вчитися не буде, клепки собі там поламає, о! — він знову поставив пальця.

Ота неймовірна шанівливість до Київських шкіл у полковника Танського мене втішила, і я відчув сором через те, що думав про цього добродія непоштиво, слухаючи прикладені до нього брехні. Ні, він тих брехень не заслуговував. А ще мене втішало, що він, будши в такому великому полковничому ранзі, залишався поетом і добре говорив латиною.

— Відчуваю, що ваша милість приймали конгрегаційну клятву! — сказав я латиною.

— Приймав і лишаюся вірний їй, — рявкнув пропитим голосом пан полковник.— Іди з Богом, чоловіче, я тут із цією бабою сам дам раду, спробую обіrvatи їй хвоста, — він усе те також говорив латиною. — З ними треба тільки так,— показав він, ніби скручує хвоста,— в ріг їх, в ріг! Щоб кавчали й боялися — тоді вони й добрі! — і він гомерично зареготав громіхким, пропитим басом.

Отак я виправдався з тієї напасті й безбідно відійшов, пані сотникова Дмитрищиha при цьому сиділа в своєму кріслі зелена, а радше сіро-зелена, від люті, але мовчала, тільки ніздренята її шалено підстрибували.

Скажу наперед, що чутки про упирство полковника Танського продовжували кружляти, а коли він помер, тобто його, як то кажуть, шляк трафив, то тіло його пробили осиковим кілком. Розказують, що з велетенського черева наповзло тоді в могилу повно гаддя і все воно було чорне,— його разом із тим гаддям та осиковим колом і засипали. Я тим байкам не вірив. Біда полковникова була та, що він видавсь надто червоний на виду, — оце й стало призвідництвом усіх на нього намов. Вірив я в інше: людина, яка так свято шанує Київські школи, упирем бути не може. Танський теж так сказав: “Сатана в Київських школах учитися не буде!”

Але мені незабаром випало переконатися у зворотнім, отож хоч і не вірив я у байки щодо Танського, але сумнів у мене лишався.

Зараз, коли я пишу ці записки, після отих двох жажких зустрічей із Іоанном Москівським, запитую себе: а чому він ні словом не згадав про свої відвідини Жданівки й

мене? Адже у Жданівці він не просто побував — то було одне із найстрашніших випробувань мого життя.

Це сталося невдовзі після моєї розмови із Танським. Цілий день відчував себе недобре, боліла мені голова, ломило тіло, жінка моя, паньматка Марія, була цього дня по-особливому роздратована, гримала на мене й кричала, а небо повило сіро-фіалкове, з чорним сподом хмариння, і ці хмари безнадійно-низько звисли над світом, не даючи йому ані дощу, ані світла. Я сьогодні служби не правив, а вдома було невиносно, тож вийшов у двір і тинявся там, вимічаючи, що треба зробити, а нічого робити не маючи сили. В цей час і спалахнула перша блискавка і прогримів загрозливо грім. Я перехрестився й подумав: коли піде дощ, мені полегшає, та й жінка моя позбудеться неймовірної дратівливості. Отож я тинявся по дворі, а в умі складав вірші про те, як на людину наступає ніч, п'ятьма із блискавками та громом, які готуються на нашу душу, про те, що людська душа плаче під той час і на очі витискаються сльози відчаю, бо проти людини йде не просто п'ятьма, а полчища чорної сили, яка лаштується у похідні ряди, сотнями й полками з воєначальниками на чорних конях, сотниками й полковниками та всією належною старшиною. А попереду того війська їде чорний гетьман із булавою, і, коли він змахує нею, отоді й блискає і гримить грім. І гетьман той — у чорній одежі, а на голові каптур, котрий ховає його обличчя.

І я раптом побачив того гетьмана неуявно, але він не їхав на коні, а йшов пішки, підпираючись патерицею, за спиною в нього була торба, як у Марка Проклятого. В цей час і припустився дощ, я скочив на ганок із покриттям, бо чомусь, дивлячись на того гетьмана тьми, в мене шалено закалатало серце — раптом відчув, що він іде до мене по мій спокій та душу, і ще хтозна, чи зможу я йому опертися.

Дощ звалився з неба цілковитим потоком, але чернець на дорозі ані пришвидшив ходу, а так само, розмірено ступаючи, йшов та йшов, йому одежею потоками спливала вода. Підійшов до мого перелазу, переступив через нього, і я отетерів: до мене світилися, висяюючи мідним вогнем, очі. Світилися, як два вогники, — ці вогники почали до мене наближатися.

— Ова! — сказав чернець, радісно всміхаючись. — Куди це мене занесла негода і кого я бачу! Дуже радий, дуже радий зустрітись.

Був це Іоанн Московський, я його впізнав миттю, бо

він анітрохи не змінився; звісно, його радості від нашої зустрічі не поділяв.

— Запросиш до хати чи накажеш мокнути під дощем?— спитав Москівський, все ще смішкуючи.

Мені не треба було пускати його до хати, видить Бог, що не треба, але я не міг покинути в негоді мандрівного чоловіка, хто б то не був, адже сам не один рік отак мандрував.

— Дивні речі під сонцем, — сказав Москівський, — скільки років блукаю по землі нашій, шукаючи тебе, втеклого, і тільки сьогодні цього щастя уподобився. Я щасливий!

Але я щастя від того, що він мене знайшов, не відчував. Навпаки, смуток, а не щастя, властиво, печаль. Бо він усміхався приязно до мене, а я до нього ні.

— Упустиш у хату чи не впустиш?

— Заходьте, — сухо сказав я й повернувся, щоб відчинити двері.

І мені раптом жажливо захотілося, щоб оця наша зустріч була не більше як привиддя, хай би це мені просто уявилося від болю голови, але виразно чув за собою кроки, чув, як обстукує він чоботи із багнюки, а ще я подумав, що жінка моя навряд чи гостеві зрадіє, бо вона взагалі ніколи не була рада гостям.

І от тут я помилився. Вона зустріла гостя радо, відразу ж послала мене в комору по наливку, сало та мед, а коли я виходив із хати, то чув її привітно-турботливий голос, бо гість так намок, аж сухої нитки на ньому нема, — признаюся, що такого голосу стосовно себе не чув від неї ніколи.

— Зараз я дам вам переодягтися, отче, — воркувала моя жінка.— На вас рубця сухого нема! Ох, як же ви змокли!

Коли ж я повернувся, він уже був перевдягнений у стару мою рясу, а в жінки моєї були дивні рум'янці на щоках, і вона так енергійно почала мотатися, готуючи до столу, що мені знову не по собі стало. Я тим часом запалив свічки в канделябрі, бо за вікнами вже була справжня ніч, та й не проста, а грозова, бо у вікнах і досі миготіло, а по тому й гуркало.

І от ми вже сиділи за столом усі троє, гість весело щось розказував: він і в думці не мав зустріти в цьому містечку мене, але, коли входив у нього, йому на мить привидівся мій образ.

Я налив йому наливки, він випив і передав чарку моїй жінці. Вона ж не просто випила, а перекинула ту чарку

до рота, що мені було напрочуд, бо загалом вона в мене церемонна і випивала чарку після довгих упрощувань. Я ж пити рішуче відмовився, на що мій гість голосно запротестував, але я кількома короткими словами вгомонив його, і він випив другу чарку, передаючи її моїй жінці. І вона так само безвідмовно, навіть жадібно випила другу чарку, і тільки після того ми взялися до каші, сала із хлібом і сякої-такої городини, яка в нас знайшлася.

— Дуже здивувався, — сказав Іоанн Московський, трохи поївши і вже сам наливаючи собі чарку, — застати Михайла, та ще й жонатого. Бо кажу правду: ніколи не думав, що він чоловічої статі, а все мені здавалося, що він — це “вона”.

Заіржав, блискочучи зубами, а ще більше понесвітському поблимуючи жовтими очима, а моя жінка заливалася так, що й дихати не могла. І він розповів моїй жінці оту історію з життя нашого в академії, коли я грав Пантефрієву дружину, і сповістив, що тоді він, Іоанн Московський, закохався в мене, як у дівчину.

Знову зареготав, блискочучи зубами й очима, а моя жінка заливалася так, ніби її хтось лоскотав.

— Аж тут, — сказав Московський, — дивовижа! Михайло — жонатий, та ще й на такій красунечці, на такій милій попадиночці, на такій кралечці, що й очей не відвести.

І він утюрив мідні очі в мою жінку, а вона залилася ще більше рум'янцем і почала пускати до нього очима бісики, як ніколи не пускала до мене. Іоанн подав їй чарку, вона випила охоче, і почали вони пити одне до одного, на мене не зважаючи.

— Скажіте мені, паньматко Маріє, тільки поправді скажіте: чоловічої він статі альбо ніт? Бо ця загадка й досі точить мою душу. Онде й борода не росте, як у татарина, та й вуса, а йому, священику, годилося б їх мати. Скажіте мені таку сакраментальність, паньматко Маріє!

Моя жінка жакливо засоромилася й опустила очі, а тоді закотила їх під лоба й зітхнула так скрушно, що я вирішив обірвати цю негречну й немилу мені балачку.

— Отче Іоанне, — жорстко сказав я, — ви чудово знаєте, що не з великою охотою пускав я вас у свій дім, але гість, який ображає господаря, — не гість, а нахідник.

Тоді моя жінка раптом зірвалася на ноги, ніби її біс укусив, і крикнула верескливим голосом:

— Це дім не твій, а мій; мого батечка покійного! І я

в ньому гоститиму гостей як годиться, а коли тобі невгодно, лягай собі спати!

І тут мені сягнуло: він її заморочив. Адже говорила не своїм голосом і навіть не своїми словами, а ніби спросоння.

— Чув, панотче Михайле, що сказав справжній господар цього дому, — мовив, усміхаючись, Іоанн, — ото ж твого застереження не послухаюся, васьпане, а вигнати мене при своїй слабкосилості не зможеш. Отож, щоб тобі й мені було спокійно, йди спати і заспокойся!

Простяг руки до моєї жінки і сюсюкаючи покликав:

— Ходи, зозулечко, до мене. Ходи, сядеш мені на коліна!

— Коли ж я соромлюся! — послала бісики моя жінка.

— Ходи, зозулечко, ходи, — лебедів безсоромно нахідник. — Приласкаю тебе, голубоньку, поцілую. Така ж ти гарна, що мені в грудях млоїть. Як кришталь!

Моя жінка не була гарна, швидше навпаки. Але тепер, розчервонівшись од трунку й залицянь нахідного похитника, й справді ніби погарнішала.

— Ти ще не пішов спати? — повернувся до мене Іоанн Московський. — Іди швидше, бо, бач, вона соромиться, а мене вже й нетерплячка бере. Ходи, зозулечко, ходи, голубонько. Поцілую тебе в коральовії твої вустонька.

І жінка моя пішла. Безсоромно сіла в моїй присутності йому на коліна, і він почав цілувати її й лапати, а вона верескливо сміялася, знову-таки якимось не по-своєму, й ухилялася, але видимо для того, щоб більше його заохотити. Я ж сидів мов громом битий, розширивши очі, дивився на все це безпутство.

— Отямся, жінко! — сказав. — Чому ганьбишся сама і ганьбиш мене?

— Тому що ти сам себе давно зганьбив! — сказала вона спокійно, не повертаючись до мене. — Іди ліпше, Михайле, спати і не заважай нам кохатися.

— А може, хай дивиться, — сказав Іоанн Московський. — Може, отак дивлячись, чогось навчиться й перестане бути ні бабою, ні чоловіком, а зробиться або тим, або тим. Дай я тебе почіпаю за колінце, золотце. Ух, яка ти приадна!

Мені жахливо хотілося взяти штофа і grimнути ним по голові нахідникові, але я знав, що він цього хоче, а може, для цього й прийшов сюди, аби зруйнувати мою непогрішність. Бо я вже почав здогадуватися, хто він такий, оцей Іоанн Московський, і чому саме тепер знайшов мене і не хоче покинути в спокої. Тому я встав, подибав

у куток, де стояли ікони, упав на коліна і звів руки догори.

— Боже, чому мене спитуєш? — спитав відчайно.— Боже великий, дай мені силу це витримати. Не приведи мене до гріха, бо я боюся, що візьму сокиру і зарубаю їх обох.

Вони ж там, за моєю спиною, бавилися. Він голосно примовляв до неї, чмакаючи, й лоскотав, бо жінка моя залиvistо сміялася. Я продовжував молитися. Тоді почувся тріск одежі — розривалася.

— Ах, що ти зробив? — солодко вигукнула жінка.

— Персочко-яблучко хочу тобі цьомнути, ласочко! — просокотів Іоанн Москівський, і я вже не міг більше терпіти. Похитуючись і відчуваючи нудоту, поплентався в комірчину, де звичайно спав. Якось туго й тупо я думав, а, здається, треба було вчинити не так. Мав би принаймні вийти з цього дому, де таке творилося, застукати до сусідів, напасти з ними на стидомирників, поврізувати їм поли і здати до суду, — так принаймні чинять усі зражені чоловіки. Тоді б я увільнився від сумного обов'язку жити разом із цією жінкою, зміг би з легким серцем покинути попівство і ворогиню свою нещадну, пані сотникову Дмитрищиху, і знову стати людиною не від світу, тобто піти в той світ, не жити в ньому, а залишатися його вільним і безстороннім спостерігачем. Адже саме для цього послав мене Господь у світ — хтозна-чому, але в цьому я був переконаний. Відома ж бо річ: він щоразу посилає в нього вісників, і ті вісники мають скуштувати людського життя, щоб він, усюдисущий і всесильний, ліпше його знав і бачив. А може, й не так: він посилає вісників на землю, щоб нагадати їй собі, і людям, тобто їм, землянам, про свої колишні страждання у світі, адже там, у небі, пізнати страждання годі, а без відчуття страждання у нього пригасає співчуття до людини.

Але що це я роблю: кладу собі аж таку місію, і пробуку вгадати безвгадне, і чому хочу збагнути незбагненне, пояснити неспоясненне — ні, то гріх великий, вибач мені, Боже! — прошепотів я. Бо, чи вісник я, чи не вісник, маю зараз щось вирішити і щось учинити. Або ж піти спати, як наказували мені ці безсоромні гріховоди, або вийти із хати і застукати до сусідів, а тоді звільнитися.

В моїй голові заройлися й інші думки, і їх я тяжко думав, уже сидячи на ложі в комірчині своїй. Жінка моя могла й справді бути заморочена і не відала, що чинить,— це коли Іоанн Москівський той, про кого я думаю і імені якого в добрім домі й згадувати не годиться. Окрім того,

вона чинить так з моєї-таки вини, адже не був я їй чоловіком, не жив із нею, як заповіджено, в парі, не дав їй ні дітей, ні родинних радощів. Отож, коли б я пішов і закликав зараз людей, вона б оганьбилася навіки і постраждала б таки з моєї вини. Я, може, мав би підстави так учинити, коли б вона взагалі була блудлива, але досі не зраджувала мені, хоч я з нею у малженському зв'язку не був. Знову-таки, звільнитися від неї, від попівства та власних гризот за рахунок її честі й неслави — чи гідний це вчинок істоти, яка себе часом у хвилини самолюбного запаморочення за Божого вісника вважає, хоч і це може бути тільки переконання моєї хворої голови. Ні, я не міг принести собі звільнення через страждання іншої людини, хоч гріх сказати, що не їли мене муки ревнощів та й сліпа зненависть до зайди, який нещадно вдерсь у мій дім та й розтопав рештки мого спокою. Що ж мені чинити, нещасному, в цій потребі: чи ж схопити сокиру, ввірватися до коханців та розрубати його чи обох, порушивши найбільшу заборону — не убий, чи покликати людей і порушити заборону — не суди, чи віддати все на розсуд Божий, тобто від своїх бід та нещастя самоусунутися і втекти?

І я раптом заплакав, бо так тяжко ще ніколи мені не було; ніколи не дізнавав я такого відчаю й безсилля, аж мені захотілося підвести руки вгору й попросити, щоб Господь мене звідси забрав. І, хоч найбільше я боявся з усього смерті, тепер її бажав. Адже був загнаний у цю набиту темрявою по вінця комірчину, у цей воістину чорний кут чи закут, а з нього не було жодних дверей. Більше того, здалося мені, що закут цей все більше й більше стискався і зменшувався і тис на мене ущільненою темрявою, і я в ній почав по-справжньому задихатися. І я почав декламувати вірша Івана Максимовича, архієпископа чернігівського, із книги “Осм блаженства євангельські”, не проказуючи, а витискаючи із себе страшні слова:

День нашої бутності на ніч похиляється,
Ніч смертна, недочасна до нас наближається,
Похмура не одна ніч, але нескінченні,
Такі всі зморочілі, такі нескінченні.
Гріха ніч, і ніч миру, і ніч спокусіння,
Ніч бід страшних і суму, важкого гоніння.
Ті ночі на нас сильно і важко готуються,
Щоб всіх нас сокрушити навіки, гуртуються,
Зненацька налетіти на нас і здолати,
Покрити хочуть тьмою і зло учиняти.
Не залишай нас, Христе, наш добрий дозорче,

Пробудь із нами завше, захиснику-творче.
Зусібч нас, пребідних, п'ятьма огортає,
Вже сила немощіє і міць пропадає.
Любов зникла у людях, злоба виростає,
Всі заздрісні зробились — і це не збуває.

— Ніч гріха, ніч гріха! — казав я, стискуючи голову й забиваючи пальцями вуха, бо звідтіля, де сиділи й бавилися Іоанн Москівський і моя жінка, почувся стогін і голос:

— Що ти робиш, що ти робиш? Не треба, не треба! — і якийсь холодний, мерзкий сміх чоловічий.

— Ах! Ах! — закричала моя жінка. — Мені боляче!..

— То й добре, що боляче! — вигукнув чоловічий голос. — Бо хтось повинен зробити тебе жінкою! Баба бабу жінкою не зробить!

Я не витерпів, відкинув двері й побачив таке, від чого в мене все попливло. Моя жінка стояла зовсім гола навкарачки на долівці, а ззаду навколішках стовбичив Іоанн Москівський і, як пес, спрагло хилився.

Причинив двері і відчув, що ноги підкошуються, що темрява притьма кинулася на мене й поранила смертельно чорною косою. Звалився на підлогу й знепритомнів.

Коли ж отямився, в хаті було тихо. За вікнами почало світати. Полежав якийсь час, приходячи до тями, не тямлячи, чи це сон такий важкий і страшний мені привидівся, чи й справді все те було, — звівся на ноги й відчинив двері. Сірий сутінок заливав кімнату, де гостився мій непрошений гість, — було тут порожньо. На столі ані мисок, ані штофа. На лаві лежала моя стара ряса, в яку жінка дала перевдягтися Москівському.

Я тихо вступив у сніи і взяв сокиру. Був ніби сновида і не відав, що чиню, хоч рухи свої усвідомлював.

Тихо ступаючи, перейшов світлицю і відчинив двері до покою, де звичайно спала моя жінка. Вона спала, але біля неї нікого не було. Більше ми помешкань не мали, отож я тихенько причинив двері й пішов у поварню. Тут також нікого не було, не було й немитого посуду після вчорашньої вечері. Не було й штофа, з якого пили Москівський з моєю жінкою.

Я вийшов у сніи, поклав на місце сокиру і виступив надвір.

— Може, це був сон? — спитав себе сам.

Світ навколо спав, сіре світло міражно розпливалося довкруги, і все виглядало як неживе. Я стояв на порозі також ніби неживий, і в мене важко калатало серце.

— Слава тобі Господи, — прошепотів я, — що всього

цього не було! Слава тобі Господи, що прогнав це видіння і цю зморочілу, нескінченну, похмуру ніч гріха, ніч спокусіння, ніч бід великих, суму і важкого гоніння! Слава тобі Господи, що новий день прийшов і розвіяв чортовиння!

Не вірив сам собі, тож пішов до стодоли, щоб пересвідчитись, чи не спить Іоанн Москівський на сіні. Але й там нікого не було. Я понюшив повітря, вийшовши із стодоли, і мені вчувся слабкий запах сірки. Оце і все.

Розділ десятий

Ночами вже бували приморозки, і робітники покривали мурування солом'яними коверцями; для цього привезено було в монастир воза соломи, і покрівці цілий день учора в'язали ті коверця із соломи, переплітаючи її шнурами. По утрєні я пішов подивитися на роботу сницаря — він трудився у господарчій будівлі, де було для цього досить місця; тут-таки працював із челяддю майстер, що тесав із дуба двері і рами й виточував баляси, але чинив це в іншому покої. Одвірки вже вставили і навіть забили в них ості, на які мали лягти завіси — ті завіси ковали вже виготовили, і вони лежали біля входу, де працював тесальний майстер. Сницар різьбив іконостас — стояки вирізали з липової колоди, а рамці для ікон — із липових свіжих дощок — робив усе те майстер згідно позірного обрису, намальованого на папері. Мав у себе набір усіляких різаків, доліт, пилокочок, а що багато дерева тут переходило у стружку, то її тут лежали купи. Я почудувався, з якою вправністю сницар ріже листя, витки стебла винограда — потім усе те він мав заґрунтувати й позолотити; сницар біля своєї роботи воістину священнодіяв. На мене він уваги не звернув, бо ченці часто ходили до нього дивитися на роботу, але видно було, що йому приємно від інтересу до його штуки.

Я вийшов надвір, рейцарі, що готують до муру вапно, збивали чотирикутні щити, щоб затуляти ними вапняні ями; покрівці вже познімали солом'яні коверця, чи коци, і мурарі дзвонили кельмами, почавши сьгоднішнє мурарське діло. Біля комори, яка будувалася, тєслі забивали дошками стіни, лишаячи отвір лише для дверей. Тертичні сьгодні дощок не різали, а переглядали й рахували ті, що вже були нарізані, — за день двоє тертичних нарізало сто сажнів дощок, — для рахування вони не тільки їх перелічували, але й виміряли шнурком із вузлами, що позначали сажні.

Привезли гонту і залізо, які купували на ярмарку; гонту склали на купи біля нової комори, щоб потім занести її туди, а залізо, оливу й цінь, якими мали лютувати бляху, зносили із возів у бляшану комору — була вона дерев'яна й почорніла від часу, світилися хіба що золоті сучки. Скрізь никав отець дозорчий: доглядав за роботою. Зрештою зупинився біля тертичних — майстри почали здавати йому порізані дошки.

Не хотілося йти сьогодні до келії, бо погано спав. Устав із важкою головою, тож пішов до пекарні спитати, чи не треба моєї допомоги. Пекар сердито оповів мені, що той новий помічник і досі не з'явився і що йому з нього помочі як з козла молока. Без зайвих припрошень я узявся за сокиру й почав колоти колодки — хотів розігнати в себе застоюну кров. Зрештою прийшов і помічник, на обох віках у нього вискочив ячмінь — очі позапухали. Пекар вискочив із пекарні, схопив його за волосся й почав тузати, а помічник заквилив, як поранена коза, викрикуючи, що він хворий і ледве сюди приплентався. Я відборонив хлопця, згоджуючись сьогодні замість нього попрацювати.

— Ні, ви вже йдіть, панотче, дякую вам, — сказав послушник. — Я звик, що мене б'ють. Ніхто не хоче повірити в мою хворобу.

Я порадив йому на ніч попарити очі настоєм із трав, і його біль міне.

— Е, що там настої трав, — сказав послушник, звали його Гаврило Галичин. — Ліпше прикладусь до рами з мощами угодника Божого Афанасія. Це єдине, що зможе мені допомогти.

Оскільки дров я уже на першу потребу нарубав, він мав час розповісти мені свою історію, чому став послушником у монастирі. Сам був копіїстом полкової канцелярії, син козака Глинської сотні, жителя городово-глинського Стефана Галичина. І от у березні місяці цього року, дня чотирнадцятого на Чотиридесятницю святого Великого посту, третьої седмиці в четвер рано вельми був захворів на голову, а що був іще утяжений сном, то ліг і знову заснув. І приснилася йому дивна річ: начебто він співає у церкві, притому сам і в порожній. І голос свій зносить усе вище й вище, голос його вже брав такі ноти, що церква, хоч і була мурована, почала хитатися і з неї почали валитися баляси, а тоді й цегла осипатися. Злякавшись того, він, Гаврило, впав ниць і почав надзвичайно кричати, а цегла посипалася на нього вже

дощем. Із того великого страху він прокинувся і раптом відчув, що язик йому задуб у роті і не може він сказати жодного слова. Так було з ним зо три години чи й більше, а тоді голос до нього повернувся і все було гаразд аж до ночі. Знову заснув, і нічого в снах йому тієї ночі не приключалося — проспав ніч спокійно, але, прокинувшись уранці, знову був німий і не міг вимовити жодного слова, тобто став цілком безголосий. Гадав, що ця напасть сама мине, як минула першого разу, але до ночі голос йому не повернувся. Він заснув, і йому цілу ніч снилися церковні хори, які співали “Херувимську”, “Мир Божий” і всілякі псалми, і то так, що, куди б він не йшов, звідусіль і скрізь співали ліки: в церкві, на вулиці, в канцелярії, і всі запрошували і його співати, але він співати не міг, бо і ввісні був німий.

У суботу рано Гаврило вирішив піти до пана аптекаря, німця Петра Нейугарда, який пустив йому з медіаму кров і дав для пиття медикаментів, а ще й для полоскання горла. Те все він випив і цілий день полоскав горло, але ніякої помочі від того не здобував, тільки сильно почала йому боліти голова, як і того першого разу. І так вона йому боліла, що почались у нього блювоти, і він подумав, що то від медикаментів, які йому дав німець Петро Нейугард, і викинув їх, цілком занедбавши.

В ніч із суботи на неділю він побачив явлення уві сні: прийшов до нього чоловік у білій одежі, сивоволосий і сивобородий, тобто весь білий; він тримав у руці китицю червоних ягід: чи то калини, чи горобини — й подав Гаврилові, кажучи:

— Прийми цю китицю й бережи, а в час відправлення літургії з’їси її.

Вранці він прокинувся, і його товариші по канцелярії переказали, щоб він нікуди не відлучався, бо полковий писар пан Афанасій Шкляревич звелів дождитися йому пана аптекаря Петра Нейугарда, який мав оглянути його й пустити з-під язика кров. Але Гаврило на той час мав сильний головний біль, аж такий, що розламувалася голова, тож вийшов на повітря, аби подихати, — так сподівався, що той біль мине. Пан аптекар не приходив, а Гаврило гуляв дорогою біля свого мешкання, коли ж побачив чоловіка в чернечій одежі, і цей чоловік ніс у руках китицю ягід калини чи горобини — було це тим дивніше, що діялося у березні, коли ніяких ягід нема, а ще таких свіжих та повних, як він це побачив.

Той чоловік підійшов до Гаврила і сказав:

— Ходи зі мною, Гавриле, до Мгарського монастиря.

Він же, Гаврило, хотів відповісти, що чекає на пана аптекаря Петра Нейугарда, але не міг через німоту свою, тоді чоловік махнув рукою й мовив:

— Уже не дочекаєшся!

Гаврило пішов із ним, і той чернець назвався Іоанном Московським із Мгарського монастиря і усильно радив йому поклонитися мощам угодника Божого, святителя Афанасія, а перед тим у цьому ж монастирі, у храмі Благовіщення пресвятої Богородиці, на божественній літургії, з'їсти гроно ягідок, які він йому дасть.

І Гаврило прийшов у той монастир і якраз потрапив на святу літургію, з'їв оті ягоди, чомусь вони мали смак і запах свіжої крові, через що Гаврило подумав, що то часточки крові Господньої. А ще він, Гаврило, кілька разів поклонився мощам святого Афанасія і цілував їх, дбало, але подумки просячи розрешення своєму язичку. А після святої літургії він, Гаврило, пішов із тим ченцем Іоанном Московським до його келії і там записав на хартії червоним атраментом усе, що з ним трапилося, щоб залишити той запис у монастирській канцелярії. І, як тільки він це зробив, став відразу говорити, причислює ж це чудові, яке сталося при сприянні Христового спасителя Афанасія і ченця його монастиря, благочестивого інока Іоанна Московського. Сам же він став послушником.

Отаке розповів мені цей дивний хлопець, і я спитав його, чи часто по тому він зустрічався з Іоанном Московським.

— Живучи в одній обителі, чи зможу я з ним не зустрічатися часто, — відповів послушник.

— А чи не помічав ти за Московським іще чогось дивного?

— О, дивного за ним багато, — сказав послушник. — Він такий богомільний, так багато б'є поклонів, як ніхто із братії. А ще він чудово звільняє від головного болю, даючи їсти такі сиві коржики трохи чудного смаку. А ще він допомагає від бісівських з'явлень жіночої плоті і чудово заспокоює розбурханих тими з'явленнями, — сказавши це, Гаврило засоромився.

— Як же він це чинить? — спитав я.

— Приводить до святих мощей і каже молитися, — відповів Гаврило. — А ще дає такий настій із трав, після якого стаєш спокійний.

— А поза монастирем ти теж був такий охлялий та плохий?

— Хіба я охлялий? — скрикнув Гаврило. — Отець

Іоанн твердить, що я поміж усіх найсильніший і найгарніший!

Стояв переді мною сірий і прищавий, із запаленими ячменем повіками, і я подумав, що ось вона, ще одна жертва Іоанна Москівського. Ще одна, бо першою жертвою я вважаю себе. А може, цей хлопець і не жертва?

Пішов од того замороженого юнака глибоко замислений. Перше, що я розвіяв у собі: Москівський — не образ мого химерійного, а отже, хворого бачення, і не придумав я його для себе — він існує натурально і, можливо, не тільки супроти мене діє і не одного мене одурманює — таких у цьому світі більше. Постановив із ним не змагатися ніколи, в розмови не вступати, а коли нав'язуватиметься, тікати геть.

Але щось мене стурбувало. Можливо, те, що Гаврило ним захоплювався і вважає за ледве не святого, зовсім не добачаючи його сатанинської суті. Це мене по-своєму заінтригувало. Отож увечері, буди як звичайно в отця Іларіона, я, оповідаючи про напасництво супроти мене пані сотникової Дмитрищици, утаїв на противагу науки святого Дмитра Туптала отой прихід Іоанна Москівського і не розповів, що діяв він із мосю жінкою, а сказав:

— Зустрів тут у вас ченця, котрий у час мого навчання був учителем фари, такого собі Іоанна Москівського.

— О, то достойна людина, — відказав отець ігумен. — Раджу тобі з ним подружитися. Серед усіх він найпобожніший і найстаранніше виконує обітницю — на нього можна покластися. Завжди допоможе ближньому, а з вад має хіба одну: прикладається часом до штофа з горілицею, а буває, що й надмірно. Але чи такий це великий гріх, адже ще преподобний Нестор записав слова Володимира-святителя: “Веселіє Руси — єсть пити”. Та й кров Христова у вино перетворюється, хоч святий Павло застерігав від пияцтва. Зрештою, й сам Христос навчав, щоб люди не ставали уярмлені серцем і навіжені з ненажерства й пияцтва.

— Згадаю до того Петра, — мовив я. — “Досить минулого часу, коли ви чинили волю поган, ходили в розпусті, у пожадливість, у пияцтві, у гулянках, у беззаконних ідолослужбах”.

— Воістину, — сказав отець ігумен, — але розумно й до речі вжитий трунок нікому не шкодить і стає часто для живота корисний. Отож я бачу тут в отця Іоанна Москівського гріх, але простимий. Чи, може, щось знаєш про нього лихе?

Мені захотілося йому все розповісти: і про те, як він в'яз до мене ще в академії після того, як я зіграв Пантефрієву дружину, і про ту історію з моєю жінкою, і про дві мої з ним, Іоанном, зустрічі тут, але щось спинило мене: історію з вигнанням Москівського з академії отець ігумен напевне мав знати, а про те, що той витворяв із моєю жінкою, язик мій не повернувся розказати сивому чоловіку — надто те все було неподобне. Та й чи не подумає він, що клепаю на Москівського з особистої урази або ж — що я несповна розуму?

— Ні, — сказав, — нічого проти отця Москівського не маю, але він мені неприємний і дружити з ним я не хотів би.

— Маєш уразу на нього ще з академії? — засміявся отець Іларіон. — За Пантефрієву дружину? Та подія вже стала в академії легендою. Її розповідають як академічний курйоз.

— Але дійовцем курйозу був я.

— Не треба так довго тримати у серці давні урази й образи, — сказав ігумен. — Хай буде воля твоя: не кожен з кожним дружить у цьому світі, навіть достойна людина з достойною. До дружби треба народитися, тобто до неї має покликати серце.

І там, в ігуменовій келії, сам на сам, при кволій свічці, попиваючи чай з канаром і мене припрошуючи та гостячи, отець Іларіон, людина розумна, поблажлива та вчена більше за мене, бо я тільки й кінчив що поетику, а у філософії не вчився, навіть риторики не проходив, оповів мені дивну річ про подобенства й супротивності у світі. Він розказав, що є й справді люди народжені до дружби і взаємолюбові у світі і саме з таких треба створювати монастирські та церковні братства та спілки, бо ж досить, щоб в отару овець забрів один вовк, тобто істота супротивна, і вже ні братства, ані любові в отарі чи зібранні мирському не сподівайся. І не має значення, — сказав ігумен, — чи хто із тих противенців грішніший чи зліший, самі від себе можуть бути обоє добрими людьми та й живуть у природному для себе середовищі по-доброму, й по-божому, але коли їх звести разом, то їх починає долати біс, тобто вони того біса від своєї взаємонетерпимості породжують і у ворожнечі своїй можуть накоїти бозна-якого лиха й неподобств. Отож розумнішому й добрішому із таких двох треба зійти другому з дороги, щоб не сплодити біса і від себе не накоїти чогось неприпустимо неподобного, та й супроти-

венцеві своєму не дати вирости із істоти розумної у звіра.

— Багато бачив людей у світі,— сказав отець Іларіон,— а перебуваючи весь час у гуртожитстві, добре вивчив цей закон. Отож мені здається, панотче Михайле, що тобі з тією панею сотниковою Дмитрищиною така ж вийшла придибенція, отже, треба досі, як розумнішому, зійти з дороги тій жінці — вам, як двом котам у мішку, не помиритися.

І він розповів мені про дванадцять Ісусових апостолів — вони всі були достойні люди, а один виявився Ісусові супротивцем, тож Господа він продав. Всі зрадники, — сказав ігумен, — це ті ж таки супротивці і часто йдуть на зраду не тому, що носять у собі питоме зло, а тому, що входять у стосунок з людьми супротивного собі духу. Бо не лише лихо стадові від того, що в ньому поселився вовк, а лихо і вовкові, бо він, хоч і роздере одну-дві вівці, скоро буде викритий і понесе покару від пастуха так само смертну, тобто і йому серед овець життя не буде. Отож не треба звинувачувати вовка за те, що він зрадив дружбу з вівцями, — жити в супротивстві вельми тяжко. Отже, хай подібний шукає собі подібного і живе з ним у любові, а супротивці нехай мають розум розійтися.

— Буває, що супротивці сходяться і в малженському станові, — сказав мені отець ігумен, — яка тоді колотнеча, бійки, крики і сварки вдома, а коли обоє розійдуться і познаходять собі любих, то в домах тих заколотників та посварників устанавлюється мир і тиша.

— А коли людина, — спитав я, — зустрічає в світі самих супротивців? Коли не чинить вона нікому зла, а любові від інших не зазнає, тільки зненависть?

— Ну, тоді нехай подивиться усередину себе, — мовив отець Іларіон Левицький, — бо такі люди зчаста бувають биті гріхом гордині.

Вийшов від отця ігумена зворушений і навіть уражений. На ніч приморозило, повітря було сухе й прозоре, а місяць світив так, що над землею висіли бліді сутінки, а від дерев, будівель, куп дощок та піску відкидалися лахматі, сині тіні. Під ногами в мене хрумтіло прихоплене морозом листя. Мурування було застелене солом'яними коверцями, і солома під місяцем холодно й жовто палала. Ставало мені трохи тужно й самотньо, а в голові зібралося стільки думок, що сумнівався, чи вдасться мені сьогодні заснути. Поблукав би дворичем більше, але в прозорому й сухому

повітрі кайдани на моїх ногах дуже вже лунко видзвонювали, отож завернув до своєї келії й помолився щиро Богові. Тоді ліг на ложе і відпустив думки свої — хай собі вільно течуть. Місяць яскраво світив у моє віконце, і від того все в келії ставало примарне. Я думав: із сотниковою пані Дмитрищиною мені все ясно; можливо, вона й справді мій супротилежець і нам в одному поселенні, як двом котам у мішку, не вжитися. Отже, й рішенець тут мав бути простий: попросити отця ігумена удалися за мене із протекцією до єпископа, і той змінить мені місце священнослужіння. Тут нічого неясного й дивного не було. Більше дивного із Іоанном Московським...

Тоді, коли, керований лихими помислами, які вперше охопили мене з такою силою, рано-вранці я Іоанна Московського в себе вдома не знайшов, все-таки не повірив, що це мені приснилося чи привиділося, бо я не є людина нетвердого розуму. Правда те, що прокинулося тоді в мені щось жорстке й лихоносне, правда й те, що я таки втратив тям, правда, що гнав мене відчай та ураза,— тож кинувся в дім і розбудив жінку. Вона злякано сіла на ліжкові.

— Де твій любас? — закричав я.

— Який любас? — ошелешено спитала жінка. — Що ти, чоловіче, мелеш і чи при своєму умі?

— Не роби з мене дурня, — крикнув я. — Той чернець, Московський. Той, що вчора гостив у нас увечері.

Жінка поблідла й почала хрестити мене, забиваючись у куток ложа.

— Господи, він на умі повередився, Господи! Свят, свят, свят! У нас ніхто вчора не гостив. Що тобі приверзлося, чоловіче?

— Приверзлося? І те, що ти блудодіяла із тим ченцем по-собачому, теж мені приверзлося? Де той пес? — гримів я.

— Отямся, чоловіче! — тонко зойкнула жінка. — Господи, що мені з ним діяти, зовсім чоловік звередився. Чого зневажаєш мене?

І вона заридала, трусячись усім тілом.

Я заплющився і струснувся всім тілом. Ні, тут щось не те, щось зовсім не те. Здається, я й справді не при своєму розумі і на умі повередився. Сів на розкидане ложе, й мене почало всього трусити. Жінка присунулася до мене, обняла і вперше за все наше спільне життя пригорнула до себе. Почала гладити, як дитину, й щось приказувала. Я все ще тремтів.

— Заспокойся, голубчику, — сказала вона ніжно. — Все це тобі привиділося. Богом клянуса: нікого в нас не

було і нікого вчора ми не гостили. Принаймні я нічого не пам'ятаю.

Отже, вона була заморочена, подумалося мені. Неда-ремне вела себе неприродно, говорила речі, які не могла казати при добрій пам'яті, чинила таке, що при своїй соромливості не могла чинити. Я подумав, що все це можна було б перевірити, адже досі я дівства її не позбавляв. І я раптом відчув, що в мені починає прокидатися чоловіче єство, — вона терлася об мене грудьми, і це почало мене хвилювати.

— Лягай, — сказав я тихо й пожадливо. — Лягай, здається, в мені прокинувся чоловік.

Не була вражена таким різким переходом, а спокійно й покійно лягла. Я зсунув з її ніг сорочку, але раптом відсахнувся: ноги її були покриті вже засохлою кров'ю. Чоловіча сила моя зникла. Я скрикнув і скочив на рівні.

— Що таке? — спитала вона вражено.

— Подивися на свої ноги, — сказав я і заплакав, відвернувшись.

За спиною стояла глуха тиша. Так, ніби вона вмерла, бо й дихати перестала.

— Михайле, — почув я нарешті її голос. — Ти мене бий чи вбий, але, клянуся Богом, не відаю, що цієї ночі сталося.

Розділ одинадцятий

Відтоді і почалося в мене дивне життя. Ніч гріха, про яку писав архієпископ чернігівський Іван Максимович, і ніч спокусіння, ніч смертна, недочасна, похмура, не одна ніч, а нескінченні, прийшла до мене й не кінчалася, бо, як тільки смеркало й западала темрява, двері моєї хати відчинялися і на порозі ставав, сяючи жовтими очима, Іоанн Московський.

— Ну, от і я, — казав він, — ставте, що там у вас є, на стіл.

Дивився на мою жінку, і вона раптом ставала моторна і бігцем починала збирати, що в нас було до столу, а я відчував при тому дивну обважнілість, скутість у рухах і нездатність щось протидіяти. Московський запускав руку в глибоку кишеню рясн і витягував штофа, зі стуком ставлячи його на стіл, і вони знову починали з моєю жінкою пити й ластитися одне до одного. Марія сідала йому на коліна й брутально відганяла мене геть. І я покійно йшов у свою комірчину, де сідав на ложе й довго,

тупо сидів, стискаючи руками порожню голову, а вони там, за перегородкою дверей, починали чи танці, чи якісь чортівські скоки; моя жінка радісно вискотіла, а він сміявся густим, соковитим басом, потім я чув їхні стогони, й покрики, й сороміцькі слова, які вони одне одному проказували. І в певні хвилини щось зводило мене й примушувало відчинити двері — я бачив їх голих у найнеможливіших позах; помітивши мене, вони кликали до себе, щоб і я в це діло включився, але я мав трохи свідомості, причиняв двері й опускався на підлогу, дрібно тремтячи, й плачучи, й проказуючи молитви Господу, але язик мій дерев'янів, а голова ставала як висушений гарбуз, і я сам ставав як опудало на городі, без тіла і без думок, без молитви на вустах, а тільки із сльозами, які безперервно котилися мені по виду.

І от одного разу, коли вони там набавилися, раптом розчинилися двері і в них постав голий Москівський.

— Ходи, янголе, — сказав він, — зроблю з тебе чоловіка, ходи, безстатна істото! І не тримай на мене зла, хочу, щоб дитя, яке народиться, було не тільки моє, але й твоє.

Він тицьнув мені до рук поставець:

— Пий!

Але я не хотів. Не втратив до решти тями й волі, як моя жінка, тому заперечно похитав головою.

— Будь ти проклятий! — з тугою прошепотів я.

— А я й так проклятий! — зареготав він. — Од віків! І, як бачиш, це мені нітрохи не шкодить.

Схопив мене за волосся, затис голову коліньми, відтяг пальцями долішню щелепу і влив того трунку, а я, щоб не похлинутися, змушений був ковтнути.

— Не велика радість спокушати тих, що самі цього хочуть, — сказав задоволено Москівський. — А такого святого й Божого, такого янгола спокусити чи ж то не смак?

Відпустив голову, а в моєму тілі починався від випитого трунку бунт чи й повстання. Я ніби в гарячку потрапив, у мені прокинулася чоловіча сила й почала млоїти мене й мучити. Він же помалу мене роздягав.

— Ха-ха! — засміявся він. — Тепер бачу, що ти не баба і вже не безстатний янгол. Вже ти мій. Ходи до неї й докажи, що ти не баба й не безстатний янгол. Рушив!

Штовхнув мене до кімнати, де стояла навкарачки моя жінка, і я таки втратив рештки глузду й кинувся до неї зі звірячою жадобою. Перекинув на спину й обпікся об

її нутро, а вона обхопила мене руками й ногами і сласно заверещала. Він же, той клятий-переклятий Іоанн Московський, стояв над нами й розкотисто басом реготав, а я тремтів і вигинався, пульсував у жінці, відчуваючи біль і розкіш, відчуваючи, що мчуся охляп на шаленому коні, що зараз помру у ній, бо, здавалося, не тільки моє чоловіче ество входило в неї, але й увесь я. Тож мені захотілося ввійти в жіноче нутро навіки, щоб хоч так сховатися від того навісного реготу й того вереску, бо все в мені кільчилося й готувалося до смерті, бо я вже зовсім здичавів і не міг, не мав сили жити на світі.

І я у ній умер. Чув, як скотила вона з себе моє бездиханне тіло, як покликкала до себе сатану в образі Іоанна Московського, як сказала про мене зневажливе, і вони знову почали вичворяти побіч мене казна-що, я ж лежав біля них мертвий, і дух мій ридав десь високо-високо в небі, дух мій заламував руки й лементував, адже це вмер один з тих, котрий так страшився у цьому світі гріха й знаходив досі силу уникати його, але так і не уникнув, бо спокусився спокійним і піддашим життям. Я ледь-ледь розплющив очі й побачив: моя жінка сиділа на Московському, як на коні, й шалено галопувала, широко розтуливши рота і войовничо покрикуючи, мов вояк у нападі із шаблею в руці. І мій зір знову погас, а дух мій у небі плакав, і ридав, і просив у Господа милосердя. Встиг подумати тільки, що дитина, народжена від двох батьків, прийме в цьому світі жереб окаяності, і це був ще один гріх, але, видить Бог, не учиняв я його свідомо.

Знову запав у непам'ять, а коли вранці-рано очунав, то побачив, що у вікна вливається сіре світання, а в домі тихо і я лежу в себе в комірчині, вичерпаний та порожній, а моя жінка жахливо хропе в сусідньому покої.

Після тієї страшної ночі, коли я був спонуканий до малженського сполучення із власною-таки жінкою, Іоанн Московський зник і більше до нас ніколи не приходив, а жінка моя через певний час почала бубв'яніти. Дивне те, що сама вона нічого не пам'ятала з тих ночей, а була твердо переконана, що понесла від мене, як це й належить поважній і поштивій матроні. Мої ж розповіді й спроби переконати її, що нам треба просити в Бога милосердя за гріх наш, сприймала як моє безумство, бо ніякого гріха за собою не відчувала.

— Коли чуєш себе грішним, молися,— сказала вона,— а жінка на те й жінка, щоб народжувати дітей.

Мала, здається, рацію, але я все-таки сумнівався, чи

несвідомий гріх зачислюється нам і чи Бог нам за те простить?

Як би там не було, я подвоїв своє старання у молитвах, схуд, змарнів і нечасто всміхався — смуток мене їв і каяття. Каяття за те, що не знайшов у собі сили нечистому опертися...

Лежав у келії, залитий місячним світлом, і думав. Думав, що Господь покарав мене справедливо й плітцям, й кайданами, хоч їх мені набито з іншої причини. Думав, що Москівський — не той звичайний супротивленець, про якого оповідав мені отець ігумен Іларіон Левицький, а щось більше, очевидно — друга частина мого ества; недаремно ми з волі Божої злилися із ним водно в нашій дитині. Думав, що мої зіткнення із ченцем, зрештою принагідні, а може, нечистий тільки використовує його оболону, чинячи видимість його, бо у власному образі він до людей рідко коли приходить. Такі думки приходили до мене й раніше — ось чому я не виконав приписів святого Дмитра Туптала, що при сповіді не має бути жодного утаєння, а сповідь із найменшим утаюванням не буде Богом почута й прийнята. Але пощо, гадав я, сповідатися перед такою ж людиною, як сам, коли Бог і при таємній сповіді всі потаємності наші розкриває, бо знає їх і без нашої сповіді. Людина ж, хоч яка мудра й прихильна, правильно судити не може, а тільки відповідно до свого розуміння, а хто докаже, що воно істинне. Так, істину знає тільки Бог, думав я, — не людина; одне тільки має значення: чи не пустив ти у душу скверну. Коли ж не пустив, змагання твоє із нечистим не закінчилося — чекай ще на себе бурі та грому. Отут він є, початок жаху, але утримай його в собі, щоб він тебе своєю блискавкою не спалив. Адже проти нас воює не тільки ніч гріха, але й ніч миру. Отже, бережися, бо це тільки початок випробування...

З цими думками я заснув, а коли прокинувся, мені тяжко почала боліти голова, так тяжко, що не міг звести її з ложа. Але я все-таки встав. Розбитий і хворий, почвалав на утреню, бо до неї уже скликав дзвін.

Розділ дванадцятий

Тим часом повернувся з навчання у Шльонську та Празі син пані Дмитрищиخي Василь. Спершу він поїхав до Петербурга, був там учителем при домі архієрея Теофілакта Лопатинського, а прибувши із Петербурга, учине-

ний був у Жданівці сотником, від чого знову почалися супроти мене нагінки. Я спромігся купити невеличке поле, щоб було з чого жити, тим більше що у мене народився син; отож цей новий сотник із погрозами наказував козакам та селянам, щоб у мене не наймалися навіть дров мені привезти, хотів отак заморити мене голодом та холодом і вижити із Жданівки. Зрештою, через неправдиве свідощтво сусідніх сотників Миколи Карбича та Степана Кандиби з канцеляристом Капшукевичем те моє поле відібрано і віддано йому, сотнику Василю Дмитренкові, після чого моя жінка, щоб не вмерти з голоду, й почала потай від мене збирати з людей більшу плату за треби, бо я брав її найпомірнішу, тобто те, що мені самі люди давали, або й не брав зовсім. Сотник про те відразу ж довідався і, не гаючися, подав на мене донесення архіерею, написавши, що я примусом брав від прихожан за хрестини, вінчання, сорокаусти і заупокійні, доточив до того й давнішу історію, як я не сподобив його матір причастям, не вказавши, з якої причини, а пославшись тільки на мою нібито примхуватість та крутий начебто норів, а до того доклав і відверті брехні й наклепи, ніби я багатьох прихожан бив, хоч я за своє життя тільки раз підняв сокиру, та й то на неприсутнього Іоанна Москівського, — цього знати й бачити ніхто не міг, а що найгірше: приписав смерть померлого Павла Греська моїй провині, нібито я в помсту за те, що Павло колись возив скаргу супроти мене архіереєві, таємно напав на нього й побив смертно, а щоб ніхто не здогадався, вчинив це не відразу, а після тривалого часу по тому, як Павло Гресько їздив від пані до архіерея; насамкінець дописав ще й іншу невидаль, ніби я сам їжджу за вовками, ведмедями та зайцями і б'ю їх, хоч я в цьому світі й курки не зарізав, а за слабосилістю своєю навряд чи подужав би битися з вовками та ведмедями, а зайчатину куштував тільки раз, і то ще коли блукав по школах, тоді наш дяк Ждан Домбицький забив зайця в садку, коли той обгризав дерева.

На те чолобиття прислано з катедри слідчих: ієромонаха Євксентія, петропавлівського попа Кирила Гошкієвича та канцеляриста архіереєвого Митрофана Козловського — один був дуже малий, другий дуже грубий, а третій дуже сухий, а всі три однаково з червоними носами, звісно від чого; тому, приїхавши в містечко Жданівку, нюхнули своїми носами й подалися на обійстя до пана сотника, де два дні об'їдалися й обпивалися і на ціле містечко горлали

пісень, цілувалися з паном сотником і на все горло кричали, що вони мене, сякого-такого, виведуть на чисту воду, хоч діла мого ще не розглядали. Третього дня засіли тут-таки, в садку у сотника, за столом і звеліли приводити до себе козаків та селян, яких сотник укаже. Сотник указував на тих, які чимось заборгували, обіцяв їм борг відстрочити без лихви, коли скажуть на мене таке й сяке, і вони, не будши приведені до присяги, про що судді ніби й забули, виказали проти мене все якраз так, як велів їм сотник. Архієрей же сподівався, що я йому за це діло принесу презента, а що я того не зробив, то він не тільки допустив сотникові Дмитренку ображати мене, а й сам, погодившись із сотником, став моїм гонителем. Жінка моя, побачивши, що таке коїться і що я себе зовсім не захищаю, кинулася із презентом до архієрея, але той його не прийняв, сказавши:

— Коли той такий гордий, хай не з миски хлебче, а зі своєї гордості.

Моя жінка вдалася до менших чинів консисторії, ті її обібрали, обдерши як липку, пообіцяли посприяти, коли вдасться, але їм те не вдалося, тобто вони й не думали сприяти. Слідство закінчилося дуже швидко, мене ні про що не питали і не дозволили бути при дізнанні, а сотник Дмитренко подав до консисторії донесення з проханням ще до завершення моєї справи позбавити мене священства й намісництва.

Невдовзі по тому, 14 вересня, указом звелено мені явитися в консисторію на суд. Я на суд поїхав, жінка, проводжаючи мене, плакала, а насамкінець сказала спересердя:

— А бодай ти не вернувся, коли не дбаєш про наше дитя!

І з таким добротливим у дорогу напученням я й виїхав у дорогу, а коли озирнувся на дім, у якому прожив п'ять років, то той дім у моїх очах почав хилитатися й розпливатися, і я незвідь-чому подумав, що вже ніколи не переступлю його порогу і що жінці я, здається, догоджу цього разу, тобто раптово й увіч повірив, що додому більше не повернуся. Ще кільки разів я оглядався, і всі рази дім, на мить проявившись, розпливався, ніби був із диму. Зрештою, я змахнув із ока сльозу й упокорився, тішачи себе тим, що, хоч і роблять із мене страшного переступника, перед Богом я чистий душею, тож хай судить мене він, а не ці злочестиві люди, зокрема його перші служителі. І знову-таки в мені весь час не зникало

відчуття, що весь світ і ці люди нереальні і що це розігрується чергова комедія, а може, й трагікомедія, а раз так, чого мені всім тим перейматися: що буде, те буде, не з'їдять же вони мене живцем. І в глибині душі в мене виникла негарна думка, що, може, це мені Господь сприяє, бо, покаравши за гріхи мої, а їх я тут докладно описав, принесе мені волю, і я знову, вільний та мирний, ступлю босими ногами на тепле тіло дороги, яка поведе мене в білий світ, у якому не знатиму житейських гризот, буду голий як бубон, бідний, як жебрак, не матиму й даху над головою, і вже ніхто мені в світі не позаздрить і капостей не чинитиме; злий подаяння мені не подасть, а добрий уділить що зможе й по-християнському пожаліє, бо й такі ще люди під сонцем не перевелися. Кажу, що це була негарна чи, точніше, недобра думка, бо я таки полишав напризволяще жінку й дитину, хоч ця дитина, може, й не моя, адже в неї були жовті, мідні очі, і навіть у такому малому віці вона увіч подобала на Іоанна Москівського. Тож коли Господь послав те дитя у світ, то знайде спосіб ним поопікуватися. А може, думав тоді я, приведе Господь і до такого, що мені вдасться ще зустріти Москівського, тоді я передам йому батьківське право, отже, догоджу жінці тим, що таки в дім свій не повернуся. З такими думками їхав я на суд у консисторській підводі і дивувався машталіра тим, що тихенько наспівую собі під ніс і нічим не журюся, тож він вряди-годи скошував на мене око, і те око здивовано поморгувало.

— Ге, отче, — не витримав він. — Таке начебто, що ви на весілля, а не на суд їдете!

— Не боюся суду при правді своїй, — мовив я. — Бо сказав Господь: “Доки небо й земля не минеться — ані йота єдина, ані жоден значок із Закону не минеться, аж поки не збудеться весь!”

— Ге, панотче, — зітхнув машталір. — То правда книжна, а є ще житейська...

Отож вересня 19 дня звелено зійтися в консисторію усім міським лавським священикам з причетниками. На той собор було виставлено мене й сотника Дмитренка, і той легко доказав вину мою при сприянні слідчих ієромонаха Євксентія, попа Гошкієвича та консисторського писаря Василя Козловського, які, окрім щедрих пригощень у домі сотника Дмитренка, повезли ще на возі презенти у вигляді курей, гусей та меду. Я ж до своєї вини не признався, бо не було її, а бачачи, що метати перла перед нечестивими річ марна й непожиточна, сказав тільки одне:

— Знаю, що ця консисторія мене праведно не осудить, бо праведність давно вже не в ціні, а в ціні презенти й облудництво. Тож маю надію, що осудить мене праведно консисторія небесна, на неї я покладаюся, а це значить, що в житті ліпшому нам з вами не зустрітися. Бо сказано в Євангелії: “Немає нічого захованого, що не виявиться, ні таємного, що воно не пізнається і не вийде наяв. Тож пильнуйте, як слухаєте! Бо хто має — то дасться йому, а хто не має — забереться від нього: те, що здається йому, ніби має”. А ще там сказано таке, — мовив я, — “Добра людина із доброї скарбниці серце добре виносить, а лиха із лихої виносить лихе. Бо чим серце наповнене, те говорять уста його!”

По тому я звів очі й руки до неба й зирнув туди, де сховано небесний чертог і де сидить по-справжньому правдивий суддя, закінчивши словами “Проповіді на горі”:

— “Горе вам, тепер ситим, бо зазнаєте голоду ви! Горе вам, що тепер потішаєтеся, бо будете ви сумувати та плакати; горе вам, як усі люди про вас говоритимуть добре, бо так само чинили фальшивим пророкам батьки їхні”. Я сказав усе, панове судді!

Що по тому вчинилося, важко описати. Сотник Дмитренко почервонів, як буряк, і почав щось кричати, кричали й неправедні слідчі: ієромонах Євксентій, піп Гошкієвич і канцеляриста Василь Козловський, кричали міські лавські священники, архієрей так надувся спересердя, що, здавалося, от-от має тріснути, — метав на мене скажені позири; я ж відчував спокій і мир і мав на серці просвітлення, а в душі радість. І нічого дивного не було в тому, що не я лютував і непокоївся, а вони, бо вони всі знали, що судять криво й неправедно. Але хто нечестивий, той у своїй нечестивості твердне; хто грішний, той часто ще в більші гріхи поринає; хто хворий, хоче, щоб і здорові стали хворими, бо ті, котрі ступили на погибельний шлях, рідко із нього звертають, а з великою старанністю й запалом заганяють на нього праведних, прикладом чого є Іоанн Москівський. Через це я не міг сподіватися собі виправдання чи й милосердя, а чекав найсуворішого присуду. Лавські священники із архієреєм вийшли із судового покою, а я мав час і змогу спокійно помолитися Господові Богові, пресвятій захисниці нашої Богородиці і своєму патрону архістратигу Михаїлу, який, як мені часом здавалося, мене сюди на землю з Божої волі й послав.

І от мені почали читати декрета із вироком, я мусив

його слухати стоячи. Мене позбавляли приходу, священства й намісництва цілком.

“Слава Богу, — подумав я, — це значить, що я знову вільний!”

Мені наказано повернути гроші, котрі брав непомірні за христини, вінчання, сорокаустне поминання та інше.

“Це вчинить та, котра ті побори брала,— сказав я подумки.— Бо не віддає боргу той, котрий того боргу не брав”.

За биття начебто ведмедів, вовків, зайців мене засилали на дванадцять тижнів у монастир з відбуттям заслання на чорній роботі.

“Живіть щасливо, ведмеді, вовки та зайці, — сказав подумки я. — Не вбиває той, хто не має рушниці і в кого на серці мир”.

За недавання причастя матері сотника Дмитренка я мав заплатити дев'яносто п'ять рублів безчестя або ж відбутти покарання в монастирі на чорній роботі і в залізах продовж чотирьох місяців.

“Не заводьтєся слабкі із сильними світу цього, — сказав подумки я, — бо в кого сила, в того й правда”.

Вибрав собі останнє, бо грошей власних не мав, а утяжувати надто жінку свою не хотів.

Приписали мені ще й те, що я взяв у канцелярії свою-таки служебну церковну колодницю, яка невідомо як у канцелярії опинилася,— за те я також мав бути штрафований, а що судьям в озлобі їхній за моє непримиренство й цього було мало, вони присудили дати мені пліттям сто ударів, а як я те биття витримав, уже написано.

Отож після всього, 29 вересня, заслано мене було в заслання до Мгарського Лубенського монастиря, а віз мене підданий Василь Лепський, який за те, що привіз мене, почав вимагати з мене плати, а що я не мав у себе ні гроша, то зняв з плечей останню реверенду, тобто вже фактично позбавив мене священничого стану, за що я йому подякував. Він на мене видивився як на несповна розуму, але я вибачив простоту ума його.

Дописую свою книгу. Вона має мати дванадцять розділів, бо це число святе, отож і завершую дванадцятий розділ. Скажу, що сьогодні мене цілий день мучило лихе передчуття. Старанно переписував слова й молитви Дмитра Туптала, не менш старанно відвідував службу Божу, але воно в мені не зникало. Висіло за плечима, як зграйка комарів чи мух, яких я волочив за собою, чи як темний шлейф.

Під ранок сьогодні випав сніг, а вчора мурарі припинили роботу. Поденники вчора цілий день плели солом'яні коверця і щільніше вкривали стіни, які мають простояти так цілу зиму. Теслі спішно добудовували комору для готових дощок і вчора також свою роботу завершили. Тертичні взяли річну плату і кілька днів тому з монастиря пішли. Рейцарі ще давніше збили дерев'яні плоти, а вчора прикрили вапняні ями. Майстри, що виготовляли двері, сьогодні вставляли їх у недобудований храм, щоб ніхто туди не заходив і нічого не попусував. Розійшлися й цегельники, поскладавши невикористану цеглу в комірчину, що для того навмисне була збудована. Лишався в монастирі лише сницар, який робив Де-Ісуса, і маляр, який до того Де-Ісуса малював ікони, — вони працювали не під відкритим небом, отже, холод їх не страшив. Мірочники свою роботу завершили також учора, оброблений камінь вони сьогодні вранці перетягли до церкви й там залишили: -- укладатимуть його наступного року мурарі. Працювали ще також ковалі, які викувували хрести, ланцюги до хрестів, завіси до дверей, церковні замки та цвяшся.

Загалом же вчора в монастирі був день завершення цьогорічних будівельних робіт, через що сьогодні в трапезній робітникам на обід видали досить горілки, після обіду вони від'їжджали. Може, смуток я відчував з тієї причини, раніше монастир був наповнений робочим гомоном та й людьми, і мені було від того веселіше, тепер же я мав бути закинений у тишу й самотність—ченці-бо з покутниками у спілкування не входили, а ніби сторонилися їх.

Але незабаром я збагнув причину свого неспокою. Повертаючись після літургії, я побачив ченця, котрий стояв біля недобудованого храму, повернув у мій бік голову й невідривно дивився. Очі його палали жовтим вогнем, і мороз пройшов мені по тілі — звісна річ, був то Іоанн Москівський. Я різко звернув убік, бо не захотів із ним зустрічатися, а він оскалив у посмішці зуби.

Зайшов у келію і сів до столу, щоб продовжувати переписувати слова й молитви Дмитра Туптала, і мені раптом прийшло до голови, що сьогодні й справді один із таких днів, що їх звать "днем кінця": випав сніг, майстри роз'їжджаються, робота припинена, я дописав свою книгу, тобто свою історію, в якій залишилося нерозв'язаним одне: мої стосунки з Іоанном Москівським. Смуток же мій був від того, що прочував: здається, і тут сьогодні усе закінчиться. Довершував я і завдану моїм

благодійником Іларіоном Левицьким роботу. Але спершу я дописав свою розповідь до слів: “Але я вибачив простоту ума його”. Вже під самий вечір я дописав останнє слово Дмитра Туптала. Після вечірні повернувся в келію, запалив свічку й помолився вже тут.

І раптом зрозумів, що чогось чекаю. Відчув, що келія моя наповнюється сухою темрявою чи, вірніше кажучи, тривогою. Відчув за вікном зморочілу ніч, як і тоді, в Жданівці, коли чекав приходу Іоанна Москівського, і твердо повірив, що той таки готується до мене прийти чи, може, вже й іде. Отже, я присунув до себе манускрипта й дописав його, бо, коли сьогодні “день кінця”, повинен був зробити й це.

Ну от, я вже зробив усе. Твердо знаю, що він десь там, у темряві, до мене йде. Знаю, що то йде до мене сама тьма, тривожуся, але в канікулу не впадаю, а навпаки, як ніколи зосереджений та спокійний.

Так, він уже йде. Разом із тьмою, зморочілою ніччю, ніччю смертною і недочасною, бо смерть ніколи не буває дочасна. Очі його палають міддю, бо він сам ніч, ніч бід великих, суму й важкого гоніння, як писав архієпископ чернігівський. Невже й той єпископ та й Дмитро Туптало відчували щось подібне, як і я? Невже і в них були такі “дні кінця” і “вечори кінця”, коли вони, як і я, насторожено вслухались у темряву й чекали приходу чорного янгола.

Так, він до мене йде, наступає зусібч, облягає моє прихистя чорними крилами, очі його мідно палають, бо він і я поруч жити не можемо.

І я раптом зрозумів, чому так буває, як писав Атанасій Кальнофойський, що “добрий вмирає, не довго живши”, — Господь його рятує перед такими “вечорами кінця” і перед приходом “ночі важкого гоніння”.

Перо моє пише ці слова, а я весь мов тятива натягнена, я весь напружений від уваги, з якою прислухаюся у ніч.

А він приходять до мене все ближче й ближче. Іде, важко ступаючи пудовими чобітьми, і від того поступу ледь-ледь здригаються стіни моєї келії.

Я знаю, що він уже близько, зараз я почую рип моїх дверей, і він постане в прочілі в усій незбагненності своїй.

Так воно і є: риплять двері... Ось він початок жаху... Все, я закінчив...

Дописую цей манускрипт я, монастирський писар Доротей Лебедович, який тут неприхильно згаданий; зрештою, я шкодую, що неприхильно зустрів цього попа-спокутника.

Року 1736, жовтня 20. Божим попуском і на покарання гріхів наших в монастирі доброліпного Господнього Преображення Мгарському Лубенському загорівся о десятій вечора вогонь від бувшого жданівського попа-покутника Михайла Вовчанського, від келії, де він жив, що стояла на рову за палатою, і за малу ядь увесь монастир спалив, а саме: церкву Святого архістратига Михайла, все милостивого Спаса Де-Ісус, в інбарах двох біле залізо, хрести великої церкви і риштування біля будови, шість комор і башта дерев'яна, на ній всередині була церква Святого великомученика Георгія, на горі дзвіниця, і дзигар, і дзвонів одинадцять, в коморі — сіль, також багато припасів, дзвіниця мурована, а при ній дзвони і залізне било; на церкві Благовіщення пресвятої Богородиці і на трапезній — дах і переддвір'я, що входить у трапезну, і огорожки мальовані на келарні, дах на хлібодавні і на льоху трапезнім, пекарня і спіжарня з усіма припасами і посудом, всіякі палати, дві келії з усіма припасами рибними, горілчаними і посуд, кам'яниця із льохом, льодовня з медом, пивом, маслом і з усіма припасами рибними, три келії отця ігумена внизу із лікарем, з коморами, з огорожками мальованими та на версі дві келії і чардаків два, в монастирі і біля монастиря, оплоти біля винограду та челядні і виноградні, келія в огородні, і дах на льоху, і приладдя городне, братських келій в монастирі вісімнадцять, образи й братські речі. За монастирем: келій-гостинниць дві, келій на винограді дві, інбар на льоху й комора, келій шуршових одна і друга тесельня, дах на льоху шуршовім та повітка, гонти тисяч п'ятнадцять, конюшень келій дві, а в конюшні колеса, будки, тарадайки, хомути, шори, шлейки і дуги, ковальня з келією, гончарня й цегельня і горн, бондарня і стельмашня з усім струментом, челядень дві і повітей шість, тертиць тисяч двадцять, конюшня, де челядна комора з солодами, клуні з дубиною та липиною, трамами, і ринвами, і оплотами.

Хто не здивується такому вогню, і хай усяк бережеться від нього. Ченці і люди, що були в монастирі, виносили з церкви, келій та комор усе причандалля, яке змогли захопити, винесли також і святителя Христового Афанасія

мощі без раки, в килимі, — понесли його в сад, в альтану, що стояла за настоятельськими келіями, в якій ті мощі були двоє діб і де по черзі братія-ієромонахи читали Євангеліє. А інші ченці доглядали там-таки, в саду, церковні та інші речі. І, коли з церкви виносили причандалля, в той-таки час згоріла дерев'яна брама і при ній келія дзвінична і дзвонів п'ять, а окрім того, колешня, бондарня, ткачня, амбар коновський, а нанизу: лазня, кушнірня, пивня, бровар погоріли зовсім.

І тоді вся братія у великій біді та печалі й боязні перебувала, бо майже всього здоров'я, заодно й маєтку свого позбулася, — кожен виносив що міг вихопити із келії своє в ліс за монастирем, бажаючи схоронити, але через безліч народу не було де хоронити, а стерегти — нікому, отже, що чернече не погоріло, те сторонніми людьми в лісі забрано. По пожежі лишилися цілими початий сницарем іконостас та гумно із хлібом і канцелярія з моїми паперами, а решта все погоріло до остатку — будови всі, паркани, тини, надвірки та інше.

Після того на третій день, жовтня 23, чесні ієромонахи, взявши з альтани мощі святителя Афанасія-сидячого, внесли знову їх у велику церкву і посадили в його раку на лівім боці між стовпів, де й раніше були.

В той-таки день, коли пожежа трохи утишилася, ввечері, на прохання ігумена, отця Іларіона Левицького, прислано з Лубен від полкових старшин у монастир команду озброєних козаків для караулу як церкви, так і погорілого майна, котре в ньому залишилося від пожежі, з яких частина козаків стояла вночі і вдень біля церкви абахтою, а решта в різних місцях, де було монастирське добро, — караулили те проздовж двох днів.

Наступного дня по пожежі прийшов до мене колишній жданівський панотець Михайло Вовчанський, повернув слова й молитви святого Дмитра Туптала із своїм переписом і доручив свого манускрипта, сповістивши, що це від його келії почалася згадана пожежа і що він тяжко від того страждає. Ще він сказав, що, оскільки в монастирі тепер ніде жити, його відсилають до отця архієрея в консисторію і той має визначити йому інше місце покути.

Я його манускрипта до його від'їзду не читав, бо не до того було, мали ми в монастирі багато нагальної роботи. Він же від'їхав від нас третього дня після пожежі на взятій у монастирських підданих підводі. Був він закутий у заліза, як і раніше, його поклали в драбинчастого воза й наказали послушникам Іванові та Данилу повезти на

катедру. Ті послушники, користуючись із монастирської варвітні, понапивалися й повезли Михайла Вовчанського під ніч. Невдовзі вони повернулися у монастир піші й оповіли дивовижну історію, що, везучи колишнього панотця Михайла Вовчанського, упали поночі у великий рів і там залишились, а коні, перелякавшись, понесли закутого Михайла Вовчанського по ріллі і зникли в ночі, аж так, що потім вони, послушники Іван та Данило, цілий день шукали їх та покутника Михайла по довколишніх селах та шляхах, але ніхто ні коней, ні воза, ні самого покутника Михайла Вовчанського ніде в очі не бачив і нічого про нього не чував.

Годиться записати ще одне: в келії Михайла-покутника, яка згоріла дотла, було знайдено рештки сильно обгорілого тіла. По хресті, який був у нього на грудях, ми впізнали, що то був наш-таки брат по обителі Іоанн Москівський, ієромонах. Із того виникла підозра, що покутник Михайло Вовчанський убив Іоанна Москівського, а щоб сховати свій злочин, запалив монастир, через що за ним було розіслано гончі листи, але Михайла Вовчанського не знайшли по цілій Гетьманщині. Він зник, ніби у воду впав, а може, й справді випав десь із воза у річку, а що був закутий у заліза, то й не вплив, а залишився на дні річковому.

Саме ці балачки спонукали мене прочитати його манускрипта, а вчинивши те, я жажнувся. Михайло Вовчанський був або ж несповна розуму, або ж світлий янгол, посланий, як він писав, хоч і сам не був у тому певний, архангелом Михаїлом на землю з невідомою метою.

І я згадав, що в одному манускрипті, увіч апокрифічному, читав, що янголів своїх Господь посилає часом як месій — вони тоді мають чин проповідницький і своїм життям та діями навчають людей, як треба правильно й чесно жити, або ж посилає їх як вісників для передання у небо актів людського страждання. І ті, і ті певний час, часом цілий вік людський, живуть у людському тілі та людським життям, але перші, тобто месії, володіють чудодійною силою, а другі — ні; перші страждають показно, навчительно, а другі таємно і без зайвої оголоски.

Але й від таких думок у собі я жажнувся. Бо коли б так, то й Господа нашого Ісуса Христа треба було б вважати таким ангелом-месією, а він був вищий і більший ангела, він був сам Господь.

Можливо, тут ідеться про месій нижчого чину — я того

не знаю і боюся про те думати. Скажу тільки, що в тому давньому манускрипті про месій та вісників написано було, що сатана дуже стережеться тих світлих янголів і на змагання з ними висилає янголів чорних — хтозна, може, Іоанн Москівський і був таким чорним янголом, якого послано було змогти янгола світлого. Правди про те ніхто не довідається; простіше було б думати, що Михайло Вовчанський був з повередженим розумом і багато чого попридумував, а може, йому все це несправедливо уявлялося, хоч одного від нього забрати не можна — жив він таки праведно. Про Іоанна Москівського я цього сказати не можу, про нього розказували тихцем і вже хотіли його в тому викрити, що він жив, як із жінкою, із послушником Гаврилом Галичиним, а що вже віддавався пияцтву, то всі ми тому віддаємося. А ще він часом з монастиря зникав і блукав казна-де. Правда, ніхто його недостойних учинків не викрив, але довіри до нього я не мав ніколи — щось було в ньому й справді відворотне.

Можна пояснити цю історію ще й так, і це мені здається вірогідним: і Михайло Вовчанський, і Іоанн Москівський були в цьому світі людьми малими і грішними, в сітях його позаплутувалися; Михайло Бога більше боявся і своїм писанням себе перед ним та людьми виправдовував чи хотів виправдати, а на Іоанна Москівського, як на ворога свого, хотів навести тінь і так виправдати своє вбивство, коли він і справді Москівського забив. Бог же обох покарав, бо вони обоє рябє, ягоди одного поля і гілки, а може, й одне єство, про що Михайло Вовчанський у своїм манускрипті також натякав. Не судитиму їх, щоб і мене Господь за мій неправий чи кривий осуд не покарав. Адже рід лукавий не дістає небесної позначки.

У череві апокаліптичного звіра

1

Було то в травні 1764 року в Харкові. Григорій Сковорода вийшов із церкви після літургії й засліпився яскравим сонцем. Годі сказати, що мав сьогодні добрий настрій; ні, він сьогодні погано спав, а прокинувшись, як звичайно, ранесенько, не відчув бадьорої радості ранку, хоч той не поскупився на світло, блискіт роси, солов'їні співи, запах ще молодого листя й опалих шкірок од бруньок, які збивалися брунатними купками у виямках. Але в тілі відчувалася ломота, очі ніби підпухли, він

захотів себе збадьорити піснею: “Розпрости вдаль взір твій і розумні лучи і кінець послідній поминай...”, але те йому цього разу не допомогло, і так тяглося до обіду, а на службі Божій ніяк не міг уникнути в творене священиком дійство, бо ніби не був тут присутній, ніби душа його блукала в сірих сутінках, а оболонку тіла його покинула тут, між стін, обвішаних іконами та рушниками, між бурмотливих слів та речитативного проказування; слів, які через часте повторення втратили первісне, свіже звучання. Добре знав цей закон, коли знайдена думка, ніби свіжий папір, туга й шелестлива, цупка й замашна і кожне слово в ній повне первозданної сили чи, як він називав, душевного аромату; кожне слово — як зірваний листок із купини чи дерева, але минає час — і слова тьмяніють, жмакаються, ніби той-таки папір, втрачають пружність, блиск, як помнутий листок із дерева. Чи не під впливом такого настрою написав він “De umbratica voluptate” (“Про розраду примарну”). Зрештою, такі настрої вряди-годи поверталися до нього, і він навіть мав власну систему, як їх долати, — треба прогнати із себе демона печалі. Уявляв собі цього демона іноді в образі павука, що покриває нутро вигадливими сітками; іноді це не був образ, а відчуття тягливих повітряних струмків чи струменів, котрі сплітаються в душі у клубок, ніби прозорі змії: ворушаться вони, стягуються, щільніше сплітаються, а десь там, у середині того клубка, — скулена і стиснута зусебіч його душа чи серце, і ця душа чи серце тріпоче в обіймах прозорих зміїв, даремно намагаючись від них вирватися. Свята літургія сьогодні йому не допомогла, через це він поспішив на сонце у ясний цьогорічний травень, маючи на меті піти в садок, де вже цвіли вишні, щоб поблукати по блідих стежках, — сад завжди чудодійно на нього впливав.

Але йому не вдавалось утекти в самоту, бо тільки пройшов він трохи шляху, як побачив ченця, може, тому такого чорного, що був облитий сонцем, — його давній знайомий, бо вони разом училися в Київській академії, звався він у миру Михайло Простокута, а в чернецтві нарікся Мисаїлом. Мисаїл не був із тих ченців, котрі в розпусті перевершують мирян, — це була людина похмура, любитель самотності й тверезості, καὶ φιλοβιβλῶν — бібліофіл, але так сталося, що вони рідко коли знаходили спільну мову, навіть у розмовах про книжки. Григорій раз бував у його келії й гортав їх: були там, окрім Біблії й творів церковно-навчальної літератури, Арістотель, Еразм Роттердамський, Епікур, Платон, Плутарх, Лукрецій, були

там рукописні збірники, складені з різних писань: люцидарії, громники, сонники. Була в нього рукописна риторика, створена невідомо ким, спудейська книжиця самого Мисаїла, "Александрія", короткий літописець, переписаний рукою самого ченця, й багато іншого; можна було думати, що таких людей, як Мисаїл, було таки негусто в Харкові, але вони з Григорієм поміж себе майже не сходилися, бо в Мисаїлі Скворода відчував ту темність душі, яка відлякувала, та й сам колишній його колегиат по alma mater — Київській академії — нерадо приймав гостей — був-бо по-справжньому відлюдкуватий. Отже, вони з цим чоловіком ані разу добре не побалакали; Григорій не знав навіть, як прожив той од студентської лави до чернечої келії, та й ніхто не знав із його знайомих, — такі не був Мисаїл із говірких. Дивно й те, що Мисаїл стояв серед дороги, ніби когось надчікував. Григорій привітав його чемно й хотів оминути, але до нього простяглася рука в чорному рукаві, а голос видобувся з цупкого волосся його бороди хрипко:

— Стривай, брате Григорію, чи не поспішаєш?

Григорій хотів сказати, що поспішає, бо він уже марив садом, і блідою стежкою, і вишневим цвітом, і теплою самотністю, в яку збирався зануритися, але Мисаїлове обличчя було таке сіре, ніби присипалось попелом, і так дивно, трохи несамовито палали його очі, що Скворода зупинився.

— Чекаю на тебе, брате Григорію, — сказав чернець дихавично. — Хочу запросити до себе на бесіду, коли маєш час та бажання.

— Щось, може, сталося? — спитав Скворода.

— Ні, брате, — мовив Мисаїл. — Але самотня людина в цьому світі або Бог, або дикий звір.

Це прозвучало несподівано; Григорій миттю збагнув: коли людина перепиняє іншу на дорозі, вона не Бог, а ближче до звіра, тобто не вона сама Бог або дикий звір, а в ній те чи інше поселяється.

— Спасибі, отче, — сказав Скворода, відчуваючи до ченця щось більше, ніж жалість. — Радо тебе відвідаю і, коли дозволиш, полистаю твої книги.

Вони йшли дорогою й мовчали. Здавалося Григорію, що й день ніби померк, а може, від людини, що безмовно й понуро крокувала поруч, відходило якесь темне світло, бо є і такі люди в цьому світі — назагал тихі, нікому не чинять ані добра, ані лиха, але від них хвилями плинуть темні хвилі і все навкруги померкає, навіть коли вони

не вдягають темної одежі. Бо там, у тій людині, можливо, сидить апокаліптичний звір і дивиться на світ крізь очі тієї людини, вдихає запахи крізь ніс тієї людини, слухає світ через її вуха, руки його вросли в руки того, в кого вліз, а ноги в ноги. Отак ідуть у людині дві — одна зовнішня, звичайна, хоч і непомірно заросла волоссям, хоч у темній чернечій одежі, і ця оболонка обтягує, як машкарою, отого апокаліптичного звіра, і той звір мучить і катує людину. А може, інакше, думав Гигорій, може, весь світ — апокаліптичний звір, а вони, всі живі істоти, в першу чергу розумні, бовтаються у його череві, бо вони, може, на те й існують, щоб той звір їх пожер, як існують для пожертя качка, курка, гуска чи свиня, і оте їхнє бовтання і є життям та пристрастями цього світу.

Григорій струснув із себе такі дурні думки; зрештою, це були думки, прикликані сьогоднішньою ніччю, сьогоднішнім безсонням, і йому так нелегко з цієї сітки виборсатися, змити їх із себе, як бруд, чи здерти, як коростяний наріст.

— Знаєш, чого я чекав саме на тебе? — спитав Мисаїл. — Ти наймудріший з-поміж моїх ровесників, кого я пізнав у цьому світі.

— Але Бог з тобою, Мисаїле, — гаряче озвався Сковорода. — З чого міг пізнати мою мудрість, добре мене не знаючи? Та й де межа між розумом та глупотою? Чи ж забув, що про те говорив апостол Павло: “Я погублю премудрих, а розумних відкину!” Пам’ятаєш? “Де мудрий? Де книжник? Де досліджувач віку цього? Хіба Бог мудрість світу цього не змінив на глупоту?”

Мисаїл ішов якийсь час мовчки.

— Все це так, — сказав він. — Але є й інше. В самотині людині добре, поки її не почне гризти хвороба. Коли ж це починається, вона звертається до Бога. Коли ж Бог мовчить, вона озирається навкруги. І тоді бачить: є навколо люди сірі, як болото, є люди ніякі, є чорні, а один з-поміж багатьох світиться. І людина починає вірити, що це Господь засвітив для нього ту людину. Отже, не я так побачив тебе, а Господь показав, як мені бачити. Тому й прошу: не погребуй розмовою зі мною.

— Готовий тебе слухати, Мисаїле, — тепло сказав Сковорода. — Але не помилися...

— Не помилюсь, — мовив Мисаїл, вони вже підійшли до його келії. — Радий тебе запросити до моєї убогої обителі. “Убогі та бідні шукають води, та нема, язик їхній від прагнення висох”.

— Книга пророка Ісаї, — сказав Сковорода. — Глава сорок перша, вірш сімнадцятий.

— Дивовижна в тебе голова, — мовив Мисаїл. — Прошу ласкаво заходити.

І от вони опинилися у келії, де Сковорода раз уже був, у сутіннім напівсутереннім покойчику, де пахло самотнім чоловіком, старими книжками, що темно світили шкіряними корінцями, притрушеною водою курявою, давно не біленими стінами, навіть сонячне проміння, що забивалося сюди, пахло розпорошеними в ньому пилинами. Був тут єдиний стілець й одне ложе, запнуте сірим покривалом, в узголів'я кинута шкіряну подушечку. Біля дверей на гачку висіла свита — оце й усе урядження та й усе добро. Мисаїл показав Григорієві на стільця, сам сів на ліжку й на мить задумався, впустивши важку, космату голову. Григорія вабили книги, але він знав, що не для того прикликав його до себе цей трохи дивний чоловік — зараз він збирається з думками, хоче щось розповісти, чи висповідатися, чи поділитися тим, чого перед іншими, може, й не відслонював.

— Хвороба мене мучить, — сказав, не піднімаючи очей, чернець. — Це внутрішня хвороба, і я не знайду їй назви, хоч добре знаю, від чого вона в мене. Але ця, що тепер, з'явилася недавно, зовсім недавно.

Він знову замовк і сидів опустивши голову.

— Чому ти опинився в цій обителі? — спитав Сковорода.

— Рятуючись, — сказав Мисаїл. — Може, знаєш, що в мене були дружина й діти і я був зовсім щасливий у світі. І от одного разу в мене загорілася хата — діти гралися з вогнем і підпалили. Ми були в полі. Поки прибігли, не стало вже ні хати, ні дітей. Тоді в жінку мою поселився демон жаху... Ну, знаєш — переполох! Ходили до неї баби й викачували, та не допомгло. І ось якось у присутності моїй та моєї тещі біс звалив мою жінку на землю й позбавив її життя. Відтоді й почав я шукати самотності, люди для мене зробилися нестерпні. По смерті дітей та жінки я не знаю, чи відчував коли радість. І тим сумніший стаю, чим більше думаю, що і мене чекає така ж доля. Пішов у ченці під знаком цієї біди, бо сподівався звільнення. Але його, того звільнення, так і не знайшов. То що скаже на те твоя висока мудрість?

Сковорода довго мовчав, тільки вряди-годи позирав на співрозмовника.

— Вважаю, що мучить тебе біс печалі, — сказав він. — Інакше його звать бісом меланхолії.

— Знаю це! — зірвався із ліжка й заходив покоєм чернець. — І знаю, що ти порадиш мені воювати з тим бісом, принаймні так мені вже радили.

Він знову замовк, а тоді проказав, їдко вимовляючи слова:

— “Змучився я від стогнання свого, щоночі постелю свою омиваю слізьми, сльозами своїми окроплюю ложе своє!.. Моє око зів’яло з печалі...”

— Книга псалмів, — смутно сказав Сковорода. — Псалом шостий, вірш сьомий та восьмий.

— Так, — сказав Мисаїл. — Але мені від того не легше.

— Тікаєш від печалі в печаль, — сказав Сковорода, — і тим її подвоюєш. Отак він і народжується, біс. Біс печалі.

І Григорій відчув раптом, що й сам починає пропадати, бо той біс печалі чи меланхолії навідав і його сьогодні вночі, забравшись у сни, сполошив душу та й ті сни, порозривав їх, як рвуть папір на дрібні клапті, посплутував, як нитки, а потім викинув його, Григорія, зі сну, ніби кулю з гармати, — розтерзаний, спустошений, він випав у травневий день без волі до життя.

— А спробуй все-таки жити всупереч печалі. Спробуй знайти те, що тобі допомагає. Людина — слабка істота, біси її весь час посідають, але вона може бути сильна свідомістю своєю. Спробуй не думати про те, що тебе мучить.

— А коли я не можу не думати про те? — з похмури торжеством спитав чернець.

— Спробуй відшукати маленькі радості в цьому світі.

— А коли не можу знайти собі радості?

— Спробуй у цьому світі щось чи когось полюбити, — сказав Сковорода.

Чернець сидів опустивши пелехату голову — задумався.

— Я вже своє у цьому світі відлюбив, — сказав нарешті він, — і світ мені бачиться тільки чорно, і люди мені бачаться тільки похмуру. “Темніші від льоду вони, і в них ховається сніг”.

— Книга Йова, — сказав Сковорода. — Глава шоста, вірш шістнадцятий. І я скажу: “Вилучи овечку чорну з-поміж овець”.

— Звідки це? — звів очі Мисаїл.

— Книга Буття, — мовив Сковорода. — Глава тридцята, вірш тридцять другий.

— А коли всі овечки чорні? — заговорив гаряче чернець,

і очі його запалали несамовито, а може, й радісно. — Коли весь цей світ чорний і все в ньому — на нещастя? Коли він весь із біди та нещастя пошитий і нещастя на ньому верхи сидить? Проклятий світ, проклятий, проклятий!

У Сковороди мороз пішов поза шкірою, жах почав проникати в нього, як вода в пісок, — чорна така вода в білий пісок тіла; Григорій раїтом повірив, що цей чоловік, котрий сидить перед ним, і справді хворий. Та й хвороба його неабияка! Так, біс печалі чи меланхолії засів у ньому, але так міцно, що Мисаїл сам потроху починає ставати тим бісом печалі, він зі свого смутку не тільки не жахається, а й милується, впивається ним, навмисно підігриває в собі пам'ять про своє горе. Може, тому й запросив його до себе й завів оту балачку, недаремно ж сказав, що йому “вже так радили”, як радить і Сковорода. Він, здається, перетворив печаль у любе дитя своє й похмуро з ним бавиться. А може, насправді цей чернець не існує, а зустріч із ним — візія, яку Григорій переживає, бо сьогодні має незвичну розладнаність у собі, бо потрапив нині (ще з ночі) в черево апокаліптичного звіра, і це, може, відбувається розмова не з чужим чоловіком, хай і знайомим, а це один із його діалогів у собі, а всі поради Сковорода дає не цьому чорному чоловікові, а таки самому собі. Відчув, що йому стало тісно й душно в сутінній келії, що це, власне, його келія, що книжки в ній — ті книжки, які він прочитав за життя, — уявна бібліотека, яку постійно носить у собі кожна начитана людина. Йому важко стало дихати, бо чорним мороком повіяло від тих книжок, з кутків келії, від співрозмовника, котрий і досі світив супроти нього несамовитим поглядом і від якого аж плюскали чорні хвилі.

— Михайле, чи б пак Мисаїле, — тепло сказав Сковорода. — Я тобі щиро співчуваю, повір мені, але людина убога в розумі своєму, а безмежна в малості своїй. Що тобі можу порадити? Нічого! Але, коли захочеш дружнього слова й співчуття, приходь до мене, може, бесіда зі мною полегшить тобі твій тягар. А коли виявлюся безсилий допомогти тобі, вибач! Оце і все, що можу сказати.

— А мудрість твоя?

— Я вже тобі переказував слова апостола Павла, — так само м'яко повів Сковорода. — Бог мудрість світу цього змінив на глупоту. Отож покористуйся моєю глупотою, брате, а не мудрістю.

— Ходи з Богом, — сказав тоскно Мисаїл. — Бачу, нема ліку мені на печаль мою.

Сховав лице в долоні й так сидів. Григорій устав, підійшов до нього й легко торкнувся плеча. А тоді швидко вийшов із келії, бо вже доконечно відчув, що таки починає пропадати і що він ледве з цим чоловіком не пропав. Його власний біс печалі шарпав струни душі — Григорію хотілося втекти. Можливо, він піде в той сад, куди знамірився, щоб там отямитися й одужати, але сьогодні навряд чи йому допоможе й сад. Сьогодні солов'ї мовчатимуть, а квіти не цвістимуть біло.

“Не зможу я сьогодні вилучити чорну овечку з-поміж білих овець, бо мені темно”, — тоскно подумав він.

2

Мисаїл не забарився відвідати у відповідь Григорія Сковороду. Зайшов уже наступного дня, понурий і червоний, і пожадливо обдивився убоге житло. Потім кинувся до кількох книжок, які стояли на полиці біля столу, й жадібно їх погортав.

— Мало в тебе книжок, брате Григорію, в мене більше, — сказав не без задоволення.

— Це тому, — спокійно відказав Сковорода, — що доля водить мною так, що довго на одному місці не затримуюся. Тому й не обтяжую себе речами. Може, вип'єш вина, брате Мисаїле?

— Відтоді, коли мене почала з'їдати печаль, — сказав Мисаїл, — перестав уживати бісівське зілля.

— У вино перетворював свою кров Ісус Христос.

— Ти ж знаєш, брате Григорію, що це був символічний акт. Йшлося про виноградники Божі, що ними є церква, і про вино та хліб як символи віри. Віра йде від Христа — це так, отже, й від тіла його й крові. А справжнє винувиття — найбільший із гріхів людських.

Проказав цю тираду без заминачки, ніби вивчений урок, — очевидно, не раз таке казав. Сковороді сперечатися не хотілося, бо сьогодні йому, як ніколи, праглося побути на самоті — вночі наступали на нього якісь мариська, серед яких він борсався, ніби в хвилях, а хвилі нападали на нього, гналися, хотіли ковтнути й пожерти, а він тікав од них, схопившись за голову.

— Снилось мені море, — сказав Григорій. — Кидалося на мене й хотіло ковтнути. Не вмієш вгадувати снів, брате Мисаїле?

— Вмію, — сказав чернець. — Це лихий сон. Знав я одного, якому снився такий сон, то за пару тижнів і відійшов.

При тому дуже намучився у тяжкій хворобі.

— Що ти говориш, брате! — вигукнув вражено Григорій.

— Достеменно так, — понуро сказав чернець, його маленькі, напружені оченята пильно придивлялися до Григорія, в глибині ж їхній заламувалися іскри.

— А я гадаю, що все це через мишей, — сказав Скворода. — Вони не дають мені спокою, прогризли підлогу й уночі несамовито ганяють та пишцать.

— Пищать? — спитав Мисаїл, проїдаючи Григорія поглядом.

— Не дають спати, — potwierдив той.

— О, це дуже лиха прикмета! — прорік чернець. — Вельми лиха!

Сьогодні він був ще понуріший, ніж учора, від нього так і плескало чорними хвилями, і весь він — ніби згусток тьми. Несамовиті його очі не відривалися від господаря, начебто приліпив їх до нього. Здалося Григорієві, що біс меланхолії виступив із тієї птьми, що біс меланхолії — це і є оті два приклесні до нього ока, ота темна вода, що витікає з них, і запливає в нього, Григорія, і починає розливатися в тілі його, по венах та артеріях, ніби кров. Так, він, цей чернець, справді передавав Сквороді частину свого демона зовсім так само, як той, котрий має дух хтивості, — своїми нечистими й блудливими розмовами передає його ближньому.

— Так, це дуже лиха прикмета, — повторив чернець. — Подібне було в домі мого давнього знайомого, стривай, ти його масш знати, бо й він учився в Кисві, в академії, — Симсон Вислободський. Так от, його дім заповнили миші. Завів собі кільканадцяттеро котів, але ті коти з того дому персяякано втскли, бо миші їх загризли. Вони, як тільки наставала тьма, виходили з нір легіонами, жажливо пишцали й перетворювали життя Симсонове в жахіття. І що ти думаш? Він не витримав тієї навали, на нього зійшов безум, і незабаром відійшов зі світу. Стережися, брате Григорію! Знав я одного, вже іншого, Сіомашка Миколу, в того також було нашестя мишей, і той також преставився. А як жажливо він помирав, уявити собі, брате, не можеш! У нього почорніли руки й ноги, а вмерши, все тіло роздулося, як бубон, і стало чорне, як у нечистого...

Замовк, якось дивно приплеснувши широкими губами, і знову приліпив до Григорія свої моторошні очі. Той відчув, як йому по спині пробігла сотня мурашок, замлоїло під лопатками, — ніяк не міг звільнитися від чіпкої липучості тих очей і від мерзькості навіжених розповідей,

тим більше що Мисаїлові вуста знову розтулилися і він почав розповідати про третього свого знайомого, на якого напали миші.

І мимоволі пригадався Григорієві Переяслав і той момент, коли його вигнали з великими неприємностями із семінарії. Там теж були замішані миші, бо він сидів і працював кілька місяців над поетикою, яку творив у твердих правилах, що існували й викладалися в Київській академії, хоч дещо додав до того й від себе. На кілька днів він поїхав із Переяслава додому, у село Чорнухи, бо трапилася підвода, а коли повернувся саме під той час, коли мало початися навчання з жахом побачив, що його рукописа поетики було цілком з'їдено мишами, валявся тільки паперовий порох. Добре ще, що в нього залишилися чернетки поетичних прикладів, які були в підвішеній до стелі торбі, — він швидко написав розмисел, а з тих прикладів склав практичне керівництво для навчання поезії, бувши вже й сам переконаний, що так викладати пожиточніше. Але й це йому не допомогло, бо єпископ Никодим Сребницький лишився переконаний, що він прогуляв ціле літо й полінувався написати поетику, як це належало. Він же, Григорій, був надто гордий, щоб признатися в своїй біді, та й хто б йому повірив — подумали б, що він просто відбріхується. Ні, таки справді, йому сподобалася ідея створити поетику із самих прикладів, і він і досі над нею працює, вже й навіть назву до неї дібрав подібно до назви поетики свого вчителя Митрофана Довгалевського. Тільки в того був “Сад поетичний”, а він створив “Сад божественних пісень”. Миші, очевидно, таки приносили нещастя, але чого хоче цей причепливий гість, який розповідає йому п'яту жакливу історію про нещастя від мишей і так само буравить його палахкітливими очима, що він, зрештою, хоче від нього, цей чоловік? Найліпше було б прогнати його геть, але так не годилося: гість є гість, він сам його запрошував до себе, однак з якою неприхованою втіхою цей софіст-демон мучить його!

“Справді, має значення, з ким спілкуєшся і кого слухаєш, — думав Сковорода. — Доки слухаєш, поти цей дух у себе вбираєш!” Він уже задихався від тих слів, які лилися від чернечих вуст, бо той тільки й оповідав, що про нещастя, які колись на когось падали.

— Брате Мисаїле,— сказав Сковорода, нервово ходячи покоєм. — Не нівеч ти моєї душі. Такого жакіття понарозказував!

— Нівечиться душа в того, хто сам пережив лихо, — понуро сказав Мисаїл. — Для тебе це байки, а для когось страждання, — в його очах ніби забриніли сльози, й голос зламався. — Хочу, щоб ти знав: світ — це чорна прірва, і нема в ньому ні світла, ні радості.

— Але для чого хочеш мені це доказати, чоловіче? — змолвився Сковорода.

— Щоб позбувся гордині мудрості своєї! — жорстко сказав чернець.

І тут Григорія ніби просвітило. Ось чого прийшов до нього цей малознайомий йому чоловік, а перед цим зупинив на дорозі, ось чого виділив його з-між усіх та пристав до нього, як шевська смола! Хочє, щоб увесь світ покrywся печалю. Хочє звільнитися від своєї жури в такий дивний спосіб, адже бачить світ тільки чорно. І от зустрів людину світлу між чорних, і це його неймовірно стурбувало. І це його тяжко вразило, бо як же це так: чин темний од власної печалі, а хтось поруч є мудрий і світлий? Як це так: хтось різниться від таких темних, як він? Тобто він послухався науки про овечку іншої барви між отари, тільки там отара була біла й вибиралася з неї овечка чорна, а він чинив навпаки. Це значило, що чорне для нього біле, а біле чорне. Але цей чоловік, здається, помиляється. Бо в такий спосіб він себе не звільнить від демона меланхолії та й своєї печалі не позбудеться, в такий спосіб він сам стає демоном печалі. Тобто був людиною, в яку вріс цей демон, мав ще людську оболону й тому ставав гідний співчуття. Але демонові в ньому мало було місця, тож він вирішив знищити дотла ту людську оболону, зламати її, як шкаралупу горіха, й викинути на смітник. Відтак печаль його стала радістю його, біль його став утіхою його, і він почав натхненно розливати власну темноту на близьких. Тож утіху здобував від того, що не тільки він повний печалі, але й ті, котрих торкався своїм оком, духом своїм, темними своїми, кощавими пальцями. І ось прийшов у його, Григорієвий дім, й помешкання почало наповнюватися не сопухом, навіть не присутністю чужої людини — з нього почало витікати повітря. Гостя конче треба було спровадити.

— Багато мудрого й повчального ти мені сказав, — мовив Сковорода лагідно. — Коли від того полегшало тобі в печалі, я безмірно радий.

— Мені не може полегшати, — буркнув чернець.

— Бачу, брате, ти до всього збайдужів, окрім богооудшевлених книг.

— Не збайдужів до ласки Божої,— сказав чернець,— і до його милосердя.

— Отож в ім'я того милосердя хочу тобі подарувати одну з найулюбленіших моїх книг.

Очі Мисайлові спалахнули. Але вже не чорним, по-тойбічним вогнем, як раніше, а таки виразно пожадливо.

— Дозволиш мені самому вибрати? — спитав, розди-маючи ніздрі.

— Дозволю, — сказав Сковорода, — бо мені хочеться тобі допомогти.

Тоді чернець зірвався зі стільця й кинувся до книжок. Гортав їх із видимою пожадливістю. Нарешті вихопив “Алфавіт” Івана Максимовича, виданий у Чернігові в 1705 році, й притис ту книгу до грудей. І, як усі жадібні люди, почав прощатися, а за мить зник, але темряву з собою не виніс, бо відбувалося це під вечір і в мешкання починали наповзати сутінки.

Сковорода вийшов із дому, бо тут не було чим дихати. Пішов до корпусу, де жили учні Харківського колегіуму,— вечір був чудовий. Тьохкали солов'ї, а повітря стало густе й духмяне. Недавно пройшов дощ, і пахло молодим листям, пахло також свіжою землею.

Назустріч йшов його улюблений учень Михайло Ковалинський.

— Що з вами, пане вчителю? — спитав він, придивляючись до Сковороди.

— Трохи мені печально було, — всміхнувся той.

— Як? — спитав Ковалинський.

— Було, — відповів Сковорода. — Трохи.

Вони рушили далі разом, а Григорій дихав на всі груди свіжим вечоровим повітрям — надихатися не міг. Ніби хтось його перед тим чавив і він ледве не задихнувся.

— Трохи мені печально було, — повторив і глянув на місяця, який висів у світлому небі.

Ні, це неправда, що “було”, — печаль у ньому є, бо той чернець таки перелив у нього свій дух. Демон печалі мучив його чи страхом смерті, чи острахом нещастя, які мали статися. І згадав Сковорода дивну розповідь із Апокаліпсису про жнива і збирання винограду. Бо глянув він на небо й побачив білу хмару, як колись Іван Богослов. І здалося йому, що на хмарі сидить Син чоловічий, на голові в нього — золотий вінець, а в руці серп. І на слово ангела кинув той, що сидів на хмарі, серпа свого на землю — й пожата була земля. А інший ангел, що мав владу над вогнем, гукнув до того, котрий мав серпа

гострого, щоб той зібрав китиці винограду землі, бо дозріли грона його. І впав серп у велику винотоку гніву Божого. І топтано винотоку за містом, і вийшла кров із винотоки — палало червоне вечірнє небо. І кликало на шиби ту кров, і кривавилися вони. І від того світла червоного почервоніла трава під ногами, і він ступав по червоній траві, бо все-таки хотів побачити вишневий сад, у якому прагнув знайти спокій душевний.

Але до саду він не дійшов, бо біля рожевих од вечірнього світла дерев стояла чернеча постать. Ні, він не був певний, що то Мисаїл, але зустрічі з ним злякався. А може, повірив, що не дасть йому спокою душевного й той облитий світлом сад. Бо сьогодні все запалилося кров'ю, а демон печалі з'їдав йому серце. Адже, коли закривавлено світ, хіба можуть бути незакривавлені думки й серце?

І він повернувся до свого помешкання. Сів на ганку й дивився на небо. Але небо вже не було червоне, воно стало чорнильно-сизе. І та сиза барва лягла йому на обличчя, бліде його і змучене обличчя. Бо він усе ще думав про смерть і про нещастя, які грядуть, темним вісником котрих і став Мисаїл. Думав про тих нещасних, що їх поборов біс печалі, і жакнувся, що й сам такий. Бо, хто хворий, часто передає хвороби іншим людям, відтак хвороба блукає землею, як чорний віл. Хвороба тіла чи духу, а буває, що хворобою стають заражені всі люди, — отоді демон печалі сміється. Радісно ошкіряє темні зуби, й очі його палахкотять. Ні, він повинен збунтуватися проти себе й проти того темного демона. І він знову згадав Апокаліпсис, отого Першого й Останнього, що був мертвий, а є живий. І той сказав йому словами, які він не почув, а відчув:

“Знаю твоє горе і твою вбогість, але ти багатий. І наклепи від тих, що звать себе праведними, а не є ними, тільки зборище сатани. Не бійся нічого, що маєш витерпіти. Укидатиме вас диявол декого у темницю, щоб випробувати вас, і матимете горе десять днів. Будь вірний до смерті, і дам тобі вінець життя”.

3

Перш ніж лягти спати, Скворода ще раз подививсь у вікно. Вечір був місячний, студенти ще гуляли по дворі: сходилися купками і, певне, вели якісь бесіди — чутно було молодечий сміх. Григорієві здалося, що він пізнав сміх і свого улюбленого учня; які не близькі вони духовно,

але і йому потрібне молодече товариство. Товариство ровесників, адже навіть дорослі легше розуміють ровесників, ніж старших чи молодших. Сковорода гірко усміхнувся: Мисаїл був його ровесником. Ще знав, що завтра напише листа Михайлові Ковалинському, який буде починатися так:

“Narrabo tibi quaedam, si non utilia: certe non turpia. Facessat enim turpitudine a nobis omnis!..”^{*}; сьогодні ж він тільки по-доброму заздрих на безхмарну молодість спудеїв. Заздрих, але, коли б йому запропонували повернутись у власну молодість, він, певне, не згодився б.

“І це тому, — подумав він, — що я уже зрозумів дещо у цьому світі”.

Печаль, однак, його не покидала. Тьохкали шалено солов'ї, але тут, у власному помешканні, й досі ще відчував присутність Мисаїла, власне, не його самого, а його тьми. Так ніби Мисаїл розточився в повітрі й залишивсь у ньому, як тінь од дерева на землі. Завжди думав про співвідношення існуючого й неіснуючого і про те, що видимість ми часто приймаємо за сутне, — бачив у тому одну з найбільших запаморок людських. Сьогодні ж думав інакше: а що, коли видимість також сутність? Мисаїла в кімнаті нема, але його дух прочувається, отже, він у якийсь спосіб тут є? Отже, видиме й невидиме сутне? Труснув волоссям — нудно стало. Помолився Богові, але не так, як завжди, а тут, біля вікна, дивлячись на залитий місяцем двір.

Студенти вже розійшлися, власне, прогнав їх із двору хтось із навчителів, здається, префект, і Григорій помолився до порожнього, залитого неживим світлом двору, деревам, які відкидали міражні тіні на траву і на стежку, завмерлим будівлям у глибині, шматкові неба, який звідсіля проглядався, — просив спокою для душі. По тому ліг спати, і йому майже відразу приснився Михайло Ковалинський, на якого напало бісеня. Бісеня було мале, кошлате, з довгими кінцівками, воно кидалося на Михайла, як пес, — Григорій схопив палицю й кинувся рятувати учня. Тоді бісеня ошкірило зуби й, покинувши Михайла, кинулось уже на нього. Метнуло до Сковороди довгу руку, і та рука полетіла, видовжуючись, ніби аркан ординця, захлиснула йому шию, і він почав здирати з тіла щось липке, ніби глей. Це йому вдалося, тоді бісеня кинулося на нього, ніби мавпа, розчепіривши руки й ноги.

---

^{*} Розповідь тобі про дещо, якщо і не про корисне, то і не про ганебне (лат.).

Григорій сахнувся в бік, а бісеня, розвернувшись у повітрі, кинулося на нього втретє, цього разу ніби велетенський кажан. Григорій захистився палицею, і бісеня настромилося на неї, бридко запищавши. Він покинув палицю із нахромленим на неї бісеням і кинувсь у своє помешкання, тим більше що Михайло токож утік до себе.

Гримнув дверима й став, тремтячи; бісеня шкрябалось у двері, але пройти не могло. Тоді Григорій ковтнув води із глека й пішов до ложа, на якому спав. Там він побачив себе сонного, розкиданого на ліжку — метався уві сні.

Увійшов у себе, і йому розвиднилося. Власне, розплющив очі й дивився на залите місяцем вікно. Сиве світло вливалось текучим потоком, але він не мав сили прокинутися до решти, тож рушив у інший сон, цього разу спокійніший, здоровий, — навіть зітхнув полегшено, бо відчув, що розум його повертається до звичного стану. В руці в нього був мистецьки оздоблений срібний спис, і він ішов із тим списом до якогось пишного палацу. Довкола стояла варта, але ті вартіві ніби оберігали його, Сквороду, а не палац. Зрештою, ті, котрих минав, повертались й рушали за ним, як почет. Так він дійшов до чудових, високих, різьблених, окутих ясною міддю дверей. Вони розчинилися, і з палацу почали виступати якісь люди — одні були в професорських мантиях, інші в студентських киреях. Ректор у мантиї, прикрашеній горностаями, і в чотирикутній шапочці схилився перед ним у низькому поклоні, в руці в нього був паперовий сувій.

— Чекаємо на вас, пане Григорію, бо маєте перекласти нам і прокоментувати вірші, написані на цьому звітку.

Григорій узяв звитка й почав декламувати, з ходу перекладаючи:

Ах ти, нудьго проклята! О докучлива печаль!
Гризеш мене, затята, як міль плаття чи ржа сталь.
Ах ти скуко, ах ти муко, люта муко!

— Цю пісню написав я у Ковряях, у степах переяславських, — сказав він, — у тисяча сімсот п'ятдесят восьмому році. Тоді мені відчувалося щось таке, як і зараз. Самотньо й печально мені було, і я, може, вперше відчув, що в світі стає тісно. Чи тямите, пане ректоре, що це таке, коли людині стає тісно у світі?

— Гаразд, це начебто зрозуміло, — сказав ректор. — А вірш із протилежного боку сувою? Чи має він зв'язок із попереднім?

— Цей вірш зветься “*Est quaedam maerenti flere voluptas*”, — сказав Скворода. — У перекладі це звучить так: “У горі певну втіху приносять сльози”.

Хто подасть сльози, як дощ, хто дасть мені нині?
Хто подасть море? Плачу хто ріки дасть плинні?

— Так хто ж подасть? — іронічно спитав ректор. — Може, ви?

— Безумство, — сказав Скворода, — вимагати такого від поста, минаючи Бога. Коли Бог усюди, коли він присутній і в цьому черепку, — Григорій підняв черепка із землі, — якщо він присутній усюди, то для чого шукати розради будь-де, а не в самому собі? Адже люди найкращі з усіх створінь!

І тут навколо нього всі почали всміхатися й покивувати головами, й почала грати м'яка музика; зрештою, і сам Скворода вийняв флейту із-за паска й загравав, а люди, ректор та спудеї і якісь жінки, що незвідь-звідки взялися, почали легенько стрибати, тримаючи при цьому свої довгі мантії та сукні, і в усіх при цьому були вже не усміхнені, а серйозні лиця. Григорій Скворода дивився на тих людей, награвачи, і в його очах стояли сльози, що їх подав, ніби дощ, він сам собі. Побачив у глибині простору море, до якого текли плинні ріки людського плачу, і до тих рік ішли люди, ставали на берегах навколішки й омивали лиця, висушні пекельним пломенем власних гріхів, омивали серця, ожорсточені, як камінь адамант; ті люди вкидали в ріки свої хвороби, які досі палили їм нутра, і води рік од того почали грати барвами й пінитися, як шумке вино.

— О Боже! — сказав у тому сні Григорій Скворода. — Коли буду багатий на ті слізні потоки, стануть вони мені мов утіха. О Боже! — сказав він, затуляючи обличчя долонею. — Воістину твоя дурість вища мудрості цього світу. А плач завше вищий сміху!..

Він прокинувся й побачив, що настав уже ранок. Власне, уздрів вікно, яке палало ранком. Сон відлетів одразу, ніби синя пташка, потягши за собою сітку темряви, залиту місячним світлом, поніс із собою вчорашній, позавчорашній і всі, що були раніше, дні, поніс їх у ту прірву, де вони загусають блідими відбитками разом із тінями колишніх людей, з відбитими, наче ритина на папері, діями їхніми, а натомість звільнили простір для творення нового дня.

Скворода підійшов до вікна і почав легенько наспівувати щось про водного звіра, який тільки тоді звір, коли має в чому вміститися, в якійсь скляниці, а коли його з тієї скляниці виплеснуть, він розливається калюж-

кою чи розпорошується в краплі, а пригрітий сонцем, стає димом чи, власне, парою, зникаючи зі світу, як все призначене до зникання.

Григорієві стало весело. Вчора й позавчора він перебував у череві апокаліптичного звіра, а нині звільнився. Вийшов із дому, і йому забило подих від густого повітря. Співали солов'ї, цілий простір був засипаний росою, і вона грала срібними, із золотом іскрами. Було зовсім рано, і він поспішив у вишневий квітучий сад, поки ще не прокинулися люди, — не бажав, щоб йому завадили. Сад палав білим вогнем, дерева стали ніби світляні кулі. Стояв на вступі до квітучого царства й шепотів самими вустами:

— “Вода аж по душу мене огорнула, безодня мене оточила, очерет обвиває кругом мою голову! Я зійшов аж до споду гори, а земля, її засуви стали за мною навіки! Ти підіймеш із ями життя моє, Господи Боже ти мій!..”

Нахилився й зачерпнув долонею роси, ніби сльози, а сад дихнув на нього тихим леготом, від якого квітучі дерева раптом здригнулися і з гілок їхніх посипалося на землю, наче сніг, а може, також сльози, пелюстя. Сковорода погасив усмішку, і йому знову в душу ввійшла печаль, адже краса земна ненадійна, краса земна короточасна, вона як подих людський і гине в одній миті. Однак чому так спрагло і вічно бажає її, мов нектару душевного?

Освітлена сонцем кімната

1

Цю мелодію Микола Костомаров почув, коли вони з Павлом Чубинським обдивились уже Братський монастир і всідались у візку, щоб їхати додому. Можливо, це сталося після того, як він обернувся з повозу до храму, з якого тільки-но вийшли: лежав той на тлі блідуватого неба, і через те, що народжувались уже сутінки, здалося Костомарову, що той храм наче готується злетіти — барви будівлі й неба напрочуд улагоджувались.

— Кудюю хотіли б поїхати, Миколо Івановичу? — схилився Чубинський. Голос у нього був повільний і теплий, він начебто відчував настрій Костомарова.

— Коли можна, через Андріївський узвіз, — так само тихо відповів Костомаров.

Звозчик повернув до них бородате лице.

— Рушай! — наказав йому Чубинський. — Через Андріївський.

Костомаров мусив приплющитися: у глибині легкого, майже непомітного сутінку грав рояль. Навіть побачив білі жіночі руки, що прудко бігали клавішами. Спалахували золотими сплесками акорди, котились, розбивалися — наче грала й мінилася вода. Відчув, що все в ньому зводиться й підноситься, що це, здається, те, чого не допускав досі до серця, — боявся-бо хтозна й чого; зараз він також боявся, що не витримає, — мелодія з'явилася незалежно від його бажань і напрочуд зворушувала.

Він розплющився.

— Любите музику, Павле Платоновичу? — спитав несподівано.

— Та який же нечистий, як не вона, зробив із мене етнографа? — засміявся Чубинський. — Я, правда, ціную більше наспівність народу, ніж солодкаво-салонну.

— А от мені нараз згадалася мелодія цілком салонна, — задумано сказав Костомаров.

— Розкажіть, коли ласка, — повернувся Чубинський.

— Бачите, про це розказувати — що описувати птаха, який летить у небі...

У них над головою й справді пролітав птах, і вони скинули водночас головами. Був той птах чорний і летів, ледь помахуючи крильми, на тлі почервонілої хмари, що застигла серед неба й повільно стоплювалася. Повільно стоплювався у тому горнилі й птах; Костомарову здалося, що його мелодія перейшла туди, увись.

“Вона може бути й барвою, й рухом крил”, — подумалося йому.

— Розумію вас, Миколо Івановичу. Сам приїхав оце недавно у свій Борисполь, і показали мені там книжку, з якою залазив колись у садову глушину і над якою мріяв цілими днями. Така, знаєте, огріта споминами книжка...

“Він, цей чоловік, угадав, — подумав Костомаров. — Ця моя музика — теж ніби огріта споминами книжка!”

Коні бралися під узвіз, довкола пропливали невеликі хати, часом біля хвіртки спинялася жінка або чоловік і знічсв'я розглядалися; хідником біг рябий собака, спинивсь і ошкірив на повоза білі, вологі зуби. Попереду на тлі неба вимальовувалася Андріївська церква.

— Божественний витвір! — зітхнув Чубинський.

— Це був кінець певної культури, — сказав Костомаров. — Даремно вважаємо, що кінець тої чи іншої культури — занепад. Кінець культури — найвищий її розквіт, такий, що й розвивати її годі, найбільший спалах...

Проказав ці слова сповільнено, розтягуючи слова, — не

бажав розлучатися зі своєю музикою. Трохи вже шкодував, що обмовився про неї цьому милому молодикові, — здається, той мав дещо прагматичну систему мислення, інакше не вдалося б йому виконати чи б то, власне, організувати тієї величезної роботи, яку зробив.

“Я завжди тишив себе, — думав Микола Іванович, — що маю завидну енергію, але що моя свічка порівняно з цим вогнем?”

— Коли мистецтво доходить вершин професіоналізму, — тим-таки тоном говорив Костомаров, — воно вже тим самим починає загинати. Загибель у ньому — як мимовільна думка про смерть у людини здорової і хворобами неущкодженої. Смерть починається від хвилини, коли така думка у голову западе.

Вони звернули на вулицю, і перед ними на тлі палахкого неба вималювалася Софія Київська. Мовчки похитувались у повозі, який ритмічно поколихувався, ритмічно цокотіли підковами коні, ритмічно гойдалися обіч хати; здавалося, и Чубинський перейнявся тією ж таки мелодією, а може, був настільки гречний, що намагався Костомарову вторити. Музика все ще не зникла, і Костомаров був як налагоджений інструмент: приймав у себе звуки, а може, і віддавав їх — дивна й висока напруга. Розумів, яка тому причина, — очі його давно було повернено в той бік, де стояв гурт дерев.

“Чи не ті самі дерева?” — спитав себе подумки.

З'явився затишненький будиночок із білими накрохмаленими фіранками; здається, саме в цьому домі грали на роялі дівочі руки, на які він дивиться — надивитися не може!

— Зупиніть, будь ласка! — сказав хрипко, а що візниця не почув його тихого голосу, Чубинський торкнув того у спину.

— Чого? — повернулося бородате лице.

— Зупинися й почекай нас тут! — наказав Чубинський.

Костомаров уже стояв біля вікна, за скло якого було засунуто білета на квартирантів.

— Як колись! — повернувся до Чубинського. — Мені навіть здається, що повторено граматичні помилки.

— Зайдімо! — запропонував Чубинський.

Костомаров перемнувся з ноги на ногу, озирнувся, наче побоювався чого чи шукав підтримки; довкола стояли й справді незвичайно вирості дерева, хвіртка ж була та сама. Той-таки був і весь будинок, навіть барва фарби на даху.

Чубинський уже просунув руку відчинити хвіртку, і Костомаров раптом вишкунув із себе повітря. Ступив услід Чубинському, тобто переступив лінію, що відділяла цей двір від вулиці. Так само стояла під горіхом лавка і, здається, була це та сама лавка; темнів умивальник, а під ним чорне від часу цебро. В кутку стояла мітла, дворик недавно підмітали, решта дворика була заросла шпоришем, по якому подекуди витиналися кущики кульбаб вже без квіток чи клубастих кульок. Між городом та двором було насаджено широку грядку чорнобривців, і саме ці чорнобривці найбільше схвилювали Костомарова — увіч не могли бути ті самі.

Чубинський підійшов до дверей і подзвонив.

— Навіщо ви? — злякався Костомаров. — Ми б тут подивилися та й пішли...

Але в глибині дому вже почулися кроки, і Костомаров аж пальці сплів, боячись, що відчиняться двері і в них постане та ж таки господиня, що колись брала його на комірне; в мить ока повернулось йому в пам'ять добродушне обличчя і той добрий голос, яким господиня любила наспівувати, коли щось робила; саме слухаючи той спів, любив Костомаров марити про найкращу в світі дівчину.

На порозі стала молода жінка років тридцяти й запитально глянула на прибульців.

— Доброго дня! — ступив до неї Костомаров. — Ми прочитали, що у вас здається квартира.

— Подивіться, — сказала жінка й відступила, щоб пропустити їх.

Тільки тепер побачив у ній Костомаров щось знайоме: з профілю жінка таки нагадувала колишню його господиню. Він миттю згадав чотирирічне дитя, котре гралося самітно на порослім шпоришем дворі. Воно тримало в руках кульку кульбаби й дмухало, аж личко їй червоніло, в той час коли весь простір було запруджено тисячею летючих насінин. Зайшов до скляної галереї. Тут стояли ті ж таки вазони (чи ті?) і навіть на тих-таки місцях. Під ноги було простелено знайому доріжку, яку і він колись топтав (чи цю доріжку?).

— У нас тут дві кімнати, — сказала молода господиня. — Нещодавно наш квартирант з'їхав, то ми й виставили білета.

Голос у неї був грудний і присмний. Зайшли до кімнат, і Костомарову здалося, що хтось узяв його за жма за груди. Його музика зазвучала тут на повну силу: як це воно

тоді було? Ага, він влетів захекано в квартиру і мав стільки клопоту й приготувань: завтра, співало все в ньому, завтра вінчання!

“Тут до вас заходив пан, — сказала приємним грудним голосом господиня. — Стривайте, я записала. Помічник куратора шкільної округи. Передавав, що хоче вас бачити його превосходительство...”

“Ах, Боже мій! — вигукнув тоді нетерпляче Костомаров. — Та хоч би мене кликав нині сам міністр!..”

— Тут у нас спокійно, — сказала молода господиня. — Хто хоче тиші й затишку — умови найкращі. Ми й хочемо пожильця поважного й спокійного.

— А давно тут мешкаєте? — спитав Костомаров.

— Я? — здивовано перепитала господиня. — Та я тут, пане, народилася!..

І знову він побачив той день і почув спів синиці, а на лице йому поклався теплий весняний вітер: у дворі вже зеленіла трава, а на тій траві гралася з малим кошнем вдягнена в червоне пальтечко дівчинка. Вона спустила з руки шворку, до якої було прив'язано клубка ниток, і кошеня хапало того клубка лапками, а коли перекидалося, мстляло ними в повітрі, тоді знову зскакувало на рівні. Він же спинився на вступі до двору і засміявся, дивлячись на ту гру.

“Сьогодні якесь нашестя, що так часто вас питають, — казала господиня, йдучи йому назустріч. — Питався за вас посланець пані Заліської: переказувала, щоб обов'язково до неї завітали...”

— А мене ви не пам'ятаєте? — спитав Костомаров у молоді господині, і вони подивилися одне на одного. Жінка похитала заперечно головою.

— Мусить пам'ятати ваша матінка. Жива вона, здорова?

— Пішла з візитом! — все ще пильно приглядаючись до Костомарова, відказала господиня.

— А батько?

— Батько помер... А ви часом у нас не жили?

Костомаров розглядав стару різьблену шафу. Саме в цій шафі висів його весільний костюм: фрак, штани, біла сорочка — все нове, тільки-но пошите. Йому захотілося ступити до тієї шафи і відчинити — є там той костюм чи нема?

— Я таки жив у вас, — сказав, повертаючись до господині. — Було це двадцять шість років тому, і знаєте: я не був поважним та спокійним пожильцем.

— Це все так цікаво, — сказав Чубинський, коли зони знову всілись у повіз. — Я навіть зважуюся бути нескромним і попросити: розкажіть!..

Костомаров їхав якийсь час мовчки.

— Є речі, які неохоче згадуються і розповідаються, — сказав він неквапно. — І не тому, що це важкі спомини, а не хочеться наново ставати перед собою колишнім: чи до того прийшов у житті, про що колись мріялося?

— Такі спогади мають громадський інтерес, — мовив Чубинський.

— Мають, — повернувся до нього Костомаров. — Але нам, хто переживав, найменше є до так званого громадського інтересу діла. Це, можна сказати, наш інтим, і нічого більше. До речі, я й згадую з того часу якісь деталі, що громадського інтересу не складають. Наприклад, дівчинку, яка гралася на траві з кошеням, — була це та сама особа, що її ми тільки-но побачили. Перша трава, ви знаєте, яка чудова і яскрава перша трава! Кошеня — біле, з тигровими плямками. Клубок ниток — жовтий, а сама дівчинка мала на собі червоне пальтечко. Була весна в тому дворі, і найяскравіше, що мені пригадується, саме відчуття тієї весни.

— А це правда, що прийшов тоді до вас Юзефович і вдавав із себе вашого приятеля?

Костомаров зсутенів, спустив голову й дивився на свої закурені черевики.

— Він прибіг до мене об одинадцятій вечора...

Так, він прибіг до нього об одинадцятій. Розпалені очі, руки, що трохи тремтіли, коли застібав гудзика в розхитаній петлі.

"На вас доноса зроблено! — сказав, передихаючи від швидкої ходи. — У вас ревізія буде... Коли маєте щось небезпечного, знищьте!.."

Заскочений Костомаров спинився серед кімнати, обличчя в нього стало землисто-сіре.

"Швидше!" — підігнав його Юзефович.

Тоді він кинувся до шафи, тієї ж таки, в якій висів його шлюбний костюм, і вихопив звідти статут Кирило-Методіївського товариства. Хотів тут-таки порвати його на клапті, бо, коли діставав, очі побачили й того чудового, блискучого костюма, — Юзефович метнувся й вирвав папери з рук.

"Нехай будуть у мене!" — гукнув фальцетом і стрімко побіг із хати.

Костомаров стояв серед помешкання безсило впустивши руки, серце в нього шалено гупало, а обличчя смикалося. Очі його погасли, і таким погашеним зором дивився він на вхідні двері. Туди входив уже, переступаючи порога, жандармський генерал Білоусов, за ним висіло обличчя губернатора Фундукля, а з другого боку куратора Траскіна. Ще далі світило лице поліцеймейстера Голяшкіна і зовсім вицвілі, безвиразні маски урядників...

— Ну, а ті папери? — спитав Чубинський.

— Ті папери стали головним звинувачувальним документом проти мене, — спокійно сказав Костомаров і раптом усміхнувся в бороду. Очі, однак, були в нього сумні, і горіло в них по іскрі майже спаленого крайнеба...

Візниця спинився. Вони вийшли на пішохід, і, поки Чубинський розплачувався, Костомаров розглядав ще один будинок неподалець. З розчинених вікон виламувалися невправні звуки фортепіанних вправ, світло в домі було засвічено, а навколо все топилосся у тремтливих, бузкового кольору сутінках.

— Бузкові сутінки, — сказав Чубинський, підходячи до Миколи Івановича.

Той стояв, спершись на ціпка, і аж витягся до тих вікон та звуків фортепіано.

— Це було її помешкання, — сказав зовсім тихо. — Я приходив майже завжди о цій порі. Були м'які сутінки і музика. Тільки то була інша музика...

Його наче торкнуло щось за серце — звучала в ньому вже та, інша, музика. Від тремкого світла стіни довколишніх будинків начебто визолілися, стали синювато-сірі, а ті, що були жовті, озолотилися. Деревя завмерли, наче в прозорий серпанок загорнені, — барвіста одежа перехожих біла в очі, особливо коли мав хто яскраво-синє чи ж бо червоне.

— А про свою наречену ви щось знаєте? — спитав тихо Чубинський. — Адже так дивовижно вам з нею не повелося!..

— Ні! Нічого не знаю! — коротко сказав Костомаров, і його очі раптом погасли. — Ні! — повторив уже різко.

Йшли якийсь час хідником. Повітря довкола цвіло. Небо над головою стояло сухе, ясне й виблідле. Під ногами вряди-годи траплялися опалі від денної спеки листки.

— Дивно смутить мене опале серед літа листя, — сказав Костомаров.

— “Вік наш чоловічий схож із віком року”, — продекламував Чубинський.

— О, ви й це знаєте! — всміхнувся Костомаров.

— Та як же його не знати!— озвався палко Чубинський.—
Мені, юнакові, сльози наверталися на очі від цих слів:

І крізь погорілу
Зелень віку чорна
Земля проглядає.
Коли ж стане в осінь
Вітрець передсмертний
Душу провівати,
Знову Боже сонце
Свої бліді, довгі
Розкидує тіні!..*

— Ну, ми з вами засумували! — сказав Костомаров, блискаючи зубами. — Недобре це, повірте! Гляньте: чи не вогонь ота панна?

Назустріч їм ішла вбрана в малинову сукню, струнка, чорнява дівчина. Йшла повільно й напрочуд спокійно — в усій її поставі вчувався мир. Малинова сукня палала в тремкому, хитливому світлі, а на вустах грала півусмішка. Дівчина відкинула з очей вуальку, і вони зчудувалися, які великі, чорні і палкі в неї очі.

3

Того ж таки вечора, коли Костомаров збирався вже спати, до його готельної кімнати застукали. Чубинський увійшов до неосвітленого покою надмірно збуджений.

— Вибачте, що знову тривожу, — на ходу заговорив він, — але мені випадково випало довідатися, що Аліна Леонтіївна живе біля Прилуки в селі, вона овдовіла, і її ось-ось чекають сюди, в Київ.

Костомаров стояв серед кімнати з майже омертвілими кінцівками. Дивівся на прибульця круглими, здивованими очима, і його уста раптом затремтіли.

— А я, бачте, вже збирався завтра з Києва, — тихо сказав.

— Куди вже збиратися? — збуджено заговорив Чубинський. — Коли бажаєте, я передам листа тим моїм знайомим, в яких Аліна Леонтіївна має зупинитися, чи, може, щось іншого?

— Звісно, звісно, — заметушився Костомаров. — Листа я зараз напишу... Вибачте, що приймаю вас без світла... я, знаєте... все непокоять мене очі... не витримують вони штучного світла... але десь тут у мене була свічка...

* З вірша М. Костомарова "Кульбаби".

Він сів за стола, але не запалив свічки, тільки вихопив із шухляди листка паперу.

— Бог з вами, Миколо Івановичу! — спинив його Чубинський. — Напишете листа вранці, я заскочу й віднесу. Просто не витримав я сьогодні, щоб не поділитися з вами новиною.

— Дякую, дорогий ви мій! Бачите, це така незабутня історія!

— Дивовижна історія! — потвердив Чубинський.

— А як її тепер на прізвище?

— Смішне в неї прізвище. Пані Кисіль.

— Історичне прізвище. Але в мене не повинно бути інакше, — засміявся раптом. — Має бути все історичне, адже буває, що я й сам добре не тямлю, в якому столітті живу. Таке химерне це почуття!

— Тоді до завтрього, Миколо Івановичу!

— До завтрього! — відказав він і похилився над столом...

Чубинський уже пішов, а він сидів і сидів. Уже спустилася за вікнами ніч, бліде світло вуличних ліхтарів падало в розшторені вікна, кидаючи в кімнату кволі, хиткі тіні; йому раптом здалося, що перебуває чудодійний сеанс перевтілення, що час — уже не така безоглядно-однозначна матерія — той, як клубок, що може водночас змотатися й розмотатися.

“Доля наша, — думав він, — кошеня, яке той клубок хапає, доля наша — дівчинка, котра той клубок згортає й розвиває: сподіванки, які здійснюються і не здійснюються, а те, що людині дається можливість хоч ілюзорно повернутися у відлетілий час, — Божа милість, можливість утілити сподіванку чи просто втішитися, що апокаліптичний звір світу тебе ще не пожер!”

Звістка, що її приніс Чубинський, непомірно схвилювала його. Не було це молодече хвилювання, яке відчував двадцять шість років тому: тоді кров підіймалася до голови й шуміла. Хотілося бігти, та й тіло було легке й крилате; теперішнє хвилювання — як застигла на обиччі сумовита всмішка і як хитливий фіолетовий сутінок. Тож сидів самотньо в готельній кімнаті, тримаючи на вустах ту всмішку, а бузковий сутінок оживав у нього в грудях — мелодія, яка знову повернулася. Бачив пару рук, тонкі пальці, що вільно бігали клавішами; можливо, не була вже то музика, яку написав реальний композитор, не реальні руки її витворювали, хоч згадував таки реальну хвилину. Пасаж Ференца Ліста, і руки, які збирався увінчати шлюбним перстеном, — йому заціпало очі, бо

раптом пожалів себе, ті білі руки й музику ту. Пожалів птаха в небі, якого бачили вони з Чубинським сьогодні, — той може прилетіти до гнізда, а гніздо його виявиться видерте; пожалів у ту мить тисячі бездомних та самотніх, видертих із власних гнізд, адже самотній — це все одно що бездомний. Ні, не через сентимент таке відчував, не через смиренне милосердя, а тому, що душа його, як ніколи, смутилася.

— Боже мій, Аліно! — прошепотів він. — Як дивно погралося з нами оте біле, з тигровими плямками кошеня!

Він узяв ручку й умокнув у чорнило. І, хоч не бачив слів, які писав, рука його виводила літери впевнено й чітко: “Милий друже, Аліно Леонтіївно...”

4

Приїхав він сюди, в Київ, за відрядженням археографічної комісії для участі в перепідготовчому комітеті, який мав виробити умови скликання Третього археологічного з'їзду в Києві, сам з'їзд мав відбутися наступного 1874 року. Наради під головуванням графа Олексія Уварова протривали дев'ять днів. Намічено було теми рефератів, домовилися розділити з'їзд на відділи, вирішили, щоб учасники обдивилися пам'ятки київської старовини, розкопали одну з могил біля Києва, проїхали Дніпром униз до Канева та вгору — до Вишгорода. Тільки насамкінець, коли всі справи й клопоти було полагоджено, відчув Костомаров непереборний сентимент. Піддаючись йому, він і поїхав з Чубинським оглянути Братський монастир. Відтак злагоджений ритм його існування ненадійно порушився, і він відчув, що на якийсь час його зовсім перестали цікавити будь-які справи...

Чубинський, як і було домовлено, прибіг уранці й забрав листа. Він цвів; здавалося, ця історія торкалася і його.

— Мені незручно, що так клопочетеся біля мене, — сказав Костомаров, в глибині душі відчуваючи, що без цього активного молодика йому зараз не обійтися.

— Та мені це, Миколо Івановичу, задоволення справляє! — відверто признався той.

— Задоволення бачити, як сумує літній чоловік? — всміхнувся Костомаров.

— Задоволення бачити, як він перестає сумувати, — категорично відказав Чубинський.

Не став перечити. Кожен має свою емоційну шкалу,

подумалося мимохить, різниця її модуляцій — це і є вікова різниця. Чубинський мав, як на нього, занадто енергії, щоб могли розуміти все тонко.

“У нього більше ентузіазму, а в мене таки смутку...”

З цими думками йшов по якійсь порожній вулиці. Зобабіч росли дерева, за парканами виглядали хати й сади. Звертав отак із вулиці на вулицю — хотів серед них загубитися. Таку гру дозволяв собі і в Петербурзі (кажучи собі, що виривався в такий спосіб із черева апокаліптичного звіра), особливо коли треба було обміркувати якісь особливо заплутані історичні події. Відтак знайомі вулиці ставали незнайомими, і, коли нарешті знаходив вирішення сумнівам, мусив напитувати дорогу, наче приїжджий. Київ не був настільки велике місто, щоб забути у ньому остаточно, але йому вдалося й це. Отож ішов, похитуючись та зирячи під ноги; чужі очі, котрі бачили його під ту хвилю, милостиво підсміювалися: брали його за п'яного, а візники гукали заздальгідь, щоб він устиг вчасно зійти з дороги. Лише один візниця по-справжньому ледве не збив його, — розтулив уже рота, щоб вилаяти його, але на нього зирнули такі чудні, зчужілі й випиті очі, що візниця сплюнув і потяг коней пугою...

Костомаров бачив під цю хвилю кімнату, ущерть залиту сонячними смугами, мебля в покої була оббита в синю квітку тканиною, а сам він чекав, доки вийде до нього наречена. Алінина мати сиділа у фотелі з в'язанням й оповідала все ту ж історію, як сильно був вражений Ліст Аліниною грою... Костомаров сидів насупроти, намагаючись слухати, але слова обтікали його мозок, як вода, й губилися у яскравому світлі, яким було залито кімнату. Так, це було в лютому 1847 року, коли на контракти приїхав до Києва Ференц Ліст. Саме тоді, роблячи ранкові візити, вони завітали до графині Меліної. Після звичайних привітань почалися розмови про те і се, а скінчилося тим, що Аліна почала грати. Вона грала Шуберта в переробці Ліста, і грала бездоганно. В цей час якийсь чоловік швидко ввійшов у вітальню і, не називаючись, спинився за спиною в Аліни, почавши слухати. Аліна тоді різко повернулася від рояля, і в неї мимоволі вихопилося: “Maestro!..” Знав цю історію, може, краще за саму пані Крагельську, але вона любила її оповідати і не зважала, чув це співрозмовник чи ні. Він же думав тільки про те, що з хвилини на хвилину має переступити порога цієї кімнати юна, осяйна істота і що в цієї істоти білі, легкі руки та

ясна, трохи лукава всмішка. Ця істота снилась йому сьогодні якнайприємніше — він хотів з'єднати в собі ці два враження зі сну й навч, — саме в той день збирався просити в Аліниної матері руки її дочки. Тоді стара Крагельська почала оповідати про якусь закордонну подорож.

— А ви, — спитала, — ніколи не були за кордоном?

— Та от не був, — сказав Костомаров. — Все ці заняття та й заняття!

— Ну, у вас іще все попереду, — сказала вона. — Італія — от що ви повинні відвідати. Знаєте, жодна країна так мене не вражала! Скільки там сонця!

Це було сказано в тій залитій промінням кімнаті, і він подумав, що цей момент настав: зараз відчиняться двері, і в них він побачить ту, за якою стогне його душа.

І, наче за вищим велінням, відчинилися вифарбувані в біле двері, і в них постала вся в білому панна такої ніжної і вишуканої вроди, що він раптом злякався: невже так станеться, невже збудеться таке чудо, що йому дістанеться у володіння ця краса, що він щодня чекатиме на отаке сонячне її пробудження і щодня осушатиме це обличчя з м'якими рум'янцями, тиху й ніжну всмішку та вологий блиск чудових очей? Костомаров кинувся поцілувати нареченій руку і зробив це, як завжди, незграбно, ледве не перекинувши одного із оббитих світлим, у синю квітку стільця, відтак почервонів, аж запалав.

— Ой, Миколо Івановичу, — засміялася панна. — Ви наче не в цьому світі пробуєте!

— Завдяки вам, — сказав він сердечно, а стара пані встала, бо в неї знайшлися господарчі оборудки і вона тимчасово мусила покинути їх, наказавши дочці бавити гостя.

— Я хочу йому заграти, — сказала Аліна. — Саме ту мелодію, яку чую сьогодні цілий ранок.

Він знову сів у крісло, оббите світлою тканиною у синю квітку, а вона підійшла до рояля. Сиділа до нареченого боком і була залита сонячним світлом. Були залиті цим світлом білі й чорні клавіші й тонкі руки з довгими пальцями. Вони раптом побігли тими клавішами, як біжить голубий вітер по зеленому листі.

Закоцюб у своєму кріслі, бо мелодія була все та ж: розповідала про ранок, про залиту сонцем кімнату, про його сьогоднішній сон і про руки, що священнодіють, наче вітер серед листя.

“Я боюся,— подумав він, обхоплюючи руками голову.— Боюся, що забагато мені вділено щастя!”

5

Костомаров повернувся до готелю майже під вечір. За цей день він начебто схуд і пострункішав і, хоч цілоденно протинявся вулицями, відчував приємну втому. В холі його вже чекав Чубинський.

— Приходжу до вас утретє, — сказав, зводячись.

— Щось сталося? — спитав Костомаров, коли вони підіймалися під сходи.

— Хіба те, що Аліна Леонтіївна вже в Києві і передала вам листа. Ну а я, як уже судилося мені в цій історії, за листоношу!

Костомаров розірвав конверта вже в кімнаті. Руки йому тремтіли.

— Надто швидко все сталося, — сказав нервово, пройшовшись.

— Щось прочитали неприємне?

— Чому ви так подумали?

— Та я й не думав нічого,— засміявся Чубинський.— Риторичне запитання!..

— Це все трохи несподівано для мене, — пробурмотів Костомаров.

Чубинський звівся.

— Може, я не до речі...

— Та Боже мій! — знову заходив покоєм Костомаров.— Ви не так мене зрозуміли... Посидьте ще в мене, коли ласка, бо я, чого доброго, почну вірити, що це в мене химерна гра уяви. Аліна Леонтіївна запрошує мене до себе, а я наче розчакнута вітром гілка!..

Чубинський знову впустивсь у крісло, а Костомаров підійшов до вікна. Побачив запружену людьми вулицю — саме виходили на вечірне гуляння. Поважні мами похитували важкими сукнями, а поруч них котилися барвисті дрібенята — діти. Чоловіки однотонно похитували ціпками, а панни пливли, цікаво поводячи чепурними голівками. Вулиця була засаджена екіпажами, в них яскрили барвами жіночі строї, — все це раптом виклалося у кольористу мозаїку, яка нерушно завмерла.

— Я й тоді боявся, — сказав глухо Костомаров. — Життя зовсім не так улаштовано, щоб у ньому складалося на добре. Той, хто вже раз обпікся, дме, як кажуть, на холодну воду, тобто завжди розважає.

— Але є щось сильніше за холодний розважок, — сказав з глибини кімнати Чубинський.

— Та ж певне! — швидко обізвався Костомаров. — Інакше ми стали б непомірно елементарні...

Струснув волоссям і підійшов до Чубинського.

— Ви чарівник, Павле Платоновичу. Знаєте, мене завжди дивувало, як вам вдалося організувати той велетенський науковий матеріал... Зараз вже не дивуюся, — він засміявся лагідно.

— Та я! — підхопився Чубинський і почервонів.

— Знаю вас, хитрого! — жартівливо пригрозив Костомаров. — Але я вам дуже й дуже вдячний! — Глибоко видихнув і втяг голову в плечі. — У-ух! — сказав. — Хвилююся, наче юнак!

6

Уже западали сутінки, коли він вирушив на візит. Не бажав брати візника, а пішов пішки. Викидав мірно ціпка, ставив на хідника й наче вимацував дорогу. Перше хвилювання вже вляглося, і він навіть собі подивувався на той спокій, що його посів; був, як і сутінки, легкий, сумнуватий і трохи застиглий. Щось скулювало йому душу, а може, знову нітили її згадки. Хотів викликати візію білих рук у залитій сонцем кімнаті і мелодію, яка майже не покидала його проздовж останніх днів, — цього разу не зумів. Навіть страшно стало: здавався собі холодним та порожнім. Не думав нічого і не відчував, хоч потаємно відав — це якась нова облуда. Дурив себе спокоєм і був радий із того: чи в його літах отак хвилюватись? Зрештою, зрозумів, що сталося: після такого юнацького спалаху, свідком якого став Чубинський, прийшли до нього двадцять шестеро проминутих років. Відчув їх як живих істот: двадцять шестеро братів, що один за одним входили в його порожнє мешкання. Були одягнені в однакового крою одягу й мали однакове обличчя, але не були однолітками. Розташувались у його кімнаті колом уздовж стін і заповнили її всю. Сам він стовбичив посередині: що міг і що мав їм сказати? Дивився сумно й хотів кожного впізнати. Особливо різнилися його "я" петербурзькі та саратовські: саратовські були в чорній одязі, наче справляли жалобу, а петербурзькі в звичайній партикулярній. Пройшовся подумки по тому помешканню, наче переглядав давні фотокартки. У тій шерезі йому

залишалося одне: знайти крайнього й стати біля нього. Але вони всі, двадцять шестеро його подоб, раптом змішалися поміж себе.

Він сів за стола і взявся рукою за очі: починали йому боліти, незважаючи на те, що світло довкола було денне. Таким і застали його ті світло-голубі сутінки, коли зважився покинути своє тимчасове мешкання. Покинув там усіх двадцять шестеро братів і здобув натомість холодний і розважний спокій — оту з останніх своїх облуд. Навіть озирнувся: чи не йшли за ним ті двадцять шестеро? Було порожньо. Долею випадку вулиця, по якій простував, виявилася безлюдна. Захотів зайти в перукарню й позбутися бороди. Але злякався того бажання: внутрішньо був певний, що за бородою те ж таки молоде, сухе обличчя, от тільки лоба помережано. Йому здалося, що час — таки справді житейська облуда. Як міг переселятись із століття в століття, так само легко мав переселитись із одного десятиріччя в інше. Саме для цього залишив у тому помешканні, замкнувши на ключа, всіх отих двадцять шестеро.

Тихий сум колихав його. Був той сум як голубий вітер у зеленому листі, і, коли б міг його уявити, намалював би дівчину в світлому, яка спинилася раптом у прочілі білих дверей. Були в неї чудові темні очі, а на вустах тремка, трохи лукава всмішка. До болю в серці захотілося вірити, що вона таки існує, та дівчина, як і залита кімната. Існує рояль, що чекає білих рук, які видобувають з нього найкращу мелодію, — буде то пісня юних сердець, котрі своє не одлюбили...

Він спинився. Голосно калатало серце. Над головою розрісся широкий каштан, і в каштан той ускочив молодий вітерець. Стояв, заплющившись, перечікував, поки заспокоїться серце.

— Вам погано? — побачив біля себе молоде, зацікавлене личко.

Похитав головою й пішов. Викидував ціпка й мірно ставив його на брук. Викликав у собі спокій, і той спокій приходив до нього. Був як сутінок: легкий, сумовитий, трохи застиглий...

Костомаров звів очі, щоб перевірити, чи той це номер, до якого простував. Великі дубові двері, в дверях проріз і металевий напис, щоб опускати сюди листи й газети. Збоку блищить кістяна ручка дзвінка, пожовтіла від часу й відглянсована десятками долонь, що за неї бралися.

Пішов просто до того дзвінка, долаючи широкі мармурові

сходи ганку. Холоднуватий, м'який і трохи застиглий спокій, здається, надійно увійшов у його серце, але рука, якою потягся до дзвінка, затремтіла. Смикнув різко й чекав, що в глибині дому обізвуться поспішливі кроки.

— Мені до Аліни Леонтіївни Кисіль, — сказав він дерев'яним голосом, — служниця дивилася на нього зацікавлено.

Увійшов у передпокій. Зі сходів назустріч йому спускалася незнайома літня жінка. У темній, важкій сукні, повна й трохи незграбна. Була надміру зворушена, бо, побачивши його, раптом спинилася і взялася рукою за серце.

ЗМІСТ

Дерево пам'яті	3
Диявол, який є (Сота відьма)	19
Місія	45
Останній день	64
Початок жаху	93
У череві апокаліптичного звіра	171
Освітлена онцем кімната	187

Літературно-художнє видання

ШЕВЧУК ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

У череві апокаліптичного звіра

Історичні повісті та оповідання

Художній редактор Л. М. Горошко

Технічний редактор В. В. Чала

Коректор В. В. Свдокімова

Здано на виробництво 20.07.93.
Підписано до друку 22.12.94.
Формат 84x108 1/32. Папір друкарський №2. Гарнітура літературна.
10,92 умовн. друк. арк., 11,34 умовн. фарбовідб., 11,19 обл.-вид.арк.
Зам. 9014. Тираж 15000 пр.

Видавництво "Український письменник",
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52

АТ Одеська книжкова фабрика,
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

Шевчук В. О.

Ш 37 У череві апокаліптичного звіра: Іст. повісті та оповідання. — К.: Укр. письменник, 1995. — 205 с.
ISBN 5-333-01290-3

Ця книжка — тематична збірка історичної прози. Твори розташовано хронологічно — від подій 1395 року по другу половину XIX ст. Оповідається тут про вбивство у Києві князя Скиригайла, про половецькі навіди у Німеччині в XVI ст., про приїзд патріарха Єремії на Україну в кінці цього ж століття, про загадкові, майже містичні події в Мгарському монастирі (повість "Початок жаху"), про літописця Самійла Величка, філософа Г. Сковороду, письменника XIX ст. М. Костомарова. Всі вони, кожен по-своєму, б'ються в череві апокаліптичного звіра, світі темному, і всі вони, також кожен по-своєму, йдуть у своє безчасся, надію та любов.

Ш 4702640201-051
БЗ.8-18-93

ББК 84.4 УКР6

223-95

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ

У видавництві "Український письменник"
вийшли друком такі книжки:

МАЛИК В. К.

Чумацький шлях.

Історичний роман.

У новому історичному романі В. Малика розповідається про цікаве і своєрідне явище в історії українського народу — чумацтво. Головний герой роману Івась Бондар залишає в Лубнах кохану дівчину Катрю і разом зі своїм хазяїном Хуржиком та чумацькою валкою їде в Крим по сіль. Ніколи не гадалося йому, навіть не снилося, через які незвичайні, смертельно небезпечні пригоди доведеться пройти. Тут і зустріч з Потьомкіним та Катериною Другою, і татарський полон, і втеча з нього, вступ до війська Чорноморських козаків, участь у складі цього війська у війні 1786-1791 рр. проти Туреччини...

Не менш драматичні пригоди чекають і на Катрю, котра залишилася вдома, але наражається на ще більшу небезпеку, ніж її коханий на війні.

РЯБИЙ М. О.
Ще не вмерла Україна.

Роман.

Тільки з проголошенням України незалежною, самостійною державою довідались наші люди про те, як у січні 1918 року під невеличкою залізничною станцією Крути хрестилася молодою кров'ю воля щойно народженої Української Народної Республіки. Те, що тут тоді сталося, круто переінакшило долю мільйонів українців, серед них, зокрема, і видатного письменника, першого українського прем'єр-міністра Володимира Винниченка, і колишнього фронтовика, студента Київського університету Андріяна Земледуха — літературних героїв цього твору.

Берестейська мирна угода, крах української Центральної ради, проголошення гетьманату, повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, тріумфальний в'їзд Директорії на чолі з Винниченком до Києва, столиці УНР, — всі ці події яскраво постають зі сторінок нового роману М. Рябого.

Ці книги ви можете придбати оптом чи вроздріб безпосередньо у видавництві: 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Тел. 224-70-73.

